

มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท :
การศึกษาเชิงวิเคราะห์

พระประสิทธิ์ ธรรมวโร (ชาติตากแดด)

๒๕๓๖
สำนักงานพัฒนาและจัดการศึกษาตามหลักสูตรศาสนาและศีลธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณร

๒๕๓๖
สถาบันพุทธศาสนาศึกษา

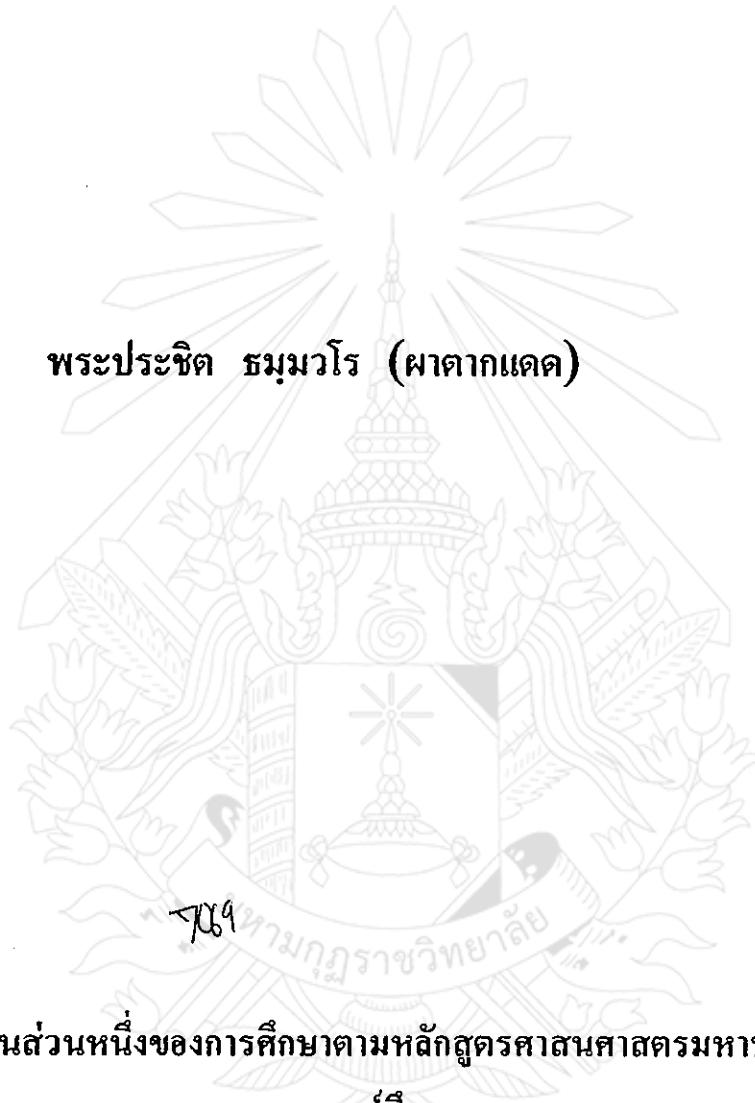
๒๕๓๖
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๕๓๖
พิมพ์ครั้งที่ ๑

ISBN 974-399-594-3

มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท :
การศึกษาเชิงวิเคราะห์

พระประชิด ฐมมวโร (ผาดากแดด)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๔๘

ISBN 974 - 399 - 594 - 3

**THE CONCEPT OF ÑĀṆA (INSIGHT) IN THERAVĀDA BUDDHISM :
AN ANALYTICAL STUDY**

Phra Prachit Dhammavaro (Phatakdad)

**A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
For the Degree of Master of Arts
Department of Buddhist Studies
Graduate School**

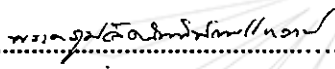
Mahamakut Buddhist University

2005

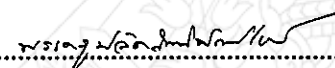
ISBN 974 - 399 - 594 - 3

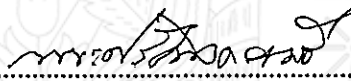
หัวข้อวิทยานิพนธ์ : มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท :
การศึกษาเชิงวิเคราะห์
ชื่อนักศึกษา : พระประชิด ธมฺมวโร (ผาดากแดด)
สาขา : พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา : ดร. สุวิญ รักษัตย์
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : ดร.สุกิจ ชัยมุสิก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

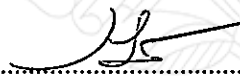
.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์)

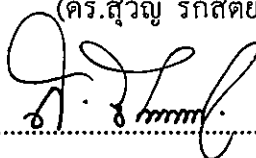
คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์)

.....กรรมการ
(พระศรีมงคลเมธี)

.....กรรมการ
(พระศรีสิทธิมนี)

.....อาจารย์ที่ปรึกษา
(ดร.สุวิญ รักษัตย์)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ดร.สุกิจ ชัยมุสิก)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

หัวข้อวิทยานิพนธ์	: มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท : การศึกษาเชิงวิเคราะห์
ชื่อนักศึกษา	: พระประชิด ฐมวโร (ผาดากแดค)
สาขา	: พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา	: ดร. สุวิญ รักษาศัย
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	: ดร.สุกิจ ชัยมุสิก
ปีการศึกษา	: ๒๕๕๘

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์เพื่อการศึกษาวิเคราะห์มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ ผู้วิเคราะห์ได้รวบรวมข้อมูลจากคำสอนในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะปฏิสัมภิทามรรคและเอกสารอื่น ๆ ประกอบ วิทยานิพนธ์นี้แบ่งเป็น ๕ บท คือ

- บทที่ ๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา
- บทที่ ๒ ความหมาย ประเภทธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดญาณ
- บทที่ ๓ ความสำคัญของญาณและปัญญาในคำสอนพระพุทธศาสนา
- บทที่ ๔ การวิเคราะห์ญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท
- บทที่ ๕ บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยพบว่า มโนทัศน์เรื่องญาณนี้เป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาที่สามารถทำให้มนุษย์ผู้ประพฤติปฏิบัติตามอย่างจริงจังจงดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้อง หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์นี้เป็นหลักของความจริงตามธรรมชาติ ทำให้มนุษย์ได้สัมผัสและพิสูจน์ได้ ถ้าบุคคลใดได้ประพฤติปฏิบัติด้วยความมีศรัทธา มีศีลบริสุทธิ์ มีวิริยะอุตสาหะอย่างแรงกล้าแล้วจะทำให้ผู้ปฏิบัติได้รับประโยชน์สูงสุดและประสบผลสำเร็จทุกประการ

ญาณ ในคำสอนพุทธศาสนานี้ พระพุทธองค์ได้วางหลักการ แนวทาง ขั้นตอน ในการปฏิบัติได้อย่างชัดเจน ทำให้ผู้ปฏิบัติตามง่ายขึ้น และเป็นการช่วยเหลือให้มนุษย์ในสังคมโลกพร้อมทั้งสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงหลุดพ้นจากความทุกข์และจะทำให้ประสบกับความสุขได้อย่างแท้จริง ญาณ สามารถนำมนุษย์และสรรพสิ่งทั้งหลายให้หลุดพ้นจากวิญญูะสงสารเข้าสู่จุดมุ่งหมายปลายทางอันสูงสุดคือพระนิพพานเป็นบันปลายแห่งชีวิตของมนุษย์ทั่วโลก

Thesis Title : The Concept of Ñāṇa (Insight) in Theravāda Buddhism:
An Analytical Study

Student's Name : Phra Prachit Dhammavaro (Phatakdad)

Department : Buddhist Studies

Advisor : Dr. Suvin Ruksat

Co-Advisor : Dr.Sukit Chai, musik

Academic Year : 2005

ABSTRACT

The objective of this study is to analytically study the concept of Ñāṇa (Insight) in Theravāda Buddhism. Since it was a qualitative research, the data used for this work were mainly collected from the Tipitaka, especially from Patisambhida Magga, and from other sources. The thesis was divided into five chapters;

- Chapter 1 General view and background of the study
- Chapter 2 Kinds of Dhamma encouraging the arising of Ñāṇa
- Chapter 3 The importance of Ñāṇa and Paññā in Buddhism
- Chapter 4 Analysis of Ñāṇa in Theravāda Buddhist philosophy, and
- Chapter 5 Conclusion and suggestion.

Ñāṇa in Theravāda Buddhism can lead the practitioners to live the life in the right way. It is the natural principle that all human beings can experience and prove. Anyone, who practices this principle with real faith, purified precepts, and strong endeavour, will definitely gain the benefit and success from his practice.

The Lord Buddha clearly set the principle in practice Ñāṇa to help his disciples to follow and help human beings liberate from sufferings and obtain the real bliss. Ñāṇa can lead human beings to release from the round of rebirth, and attain the Niravāna in the long run.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลุล่วงมาได้ด้วยความช่วยเหลืออนุเคราะห์จากผู้มีอุปการคุณ หลายท่านหลายฝ่ายด้วยกัน ผู้วิจัยขออนุโมทนาขอบคุณอาจารย์ ดร. สุวิญ รักษิตย์ ที่ให้ความ เมตตาอนุเคราะห์รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และได้กรุณาให้คำปรึกษาพร้อมทั้งชี้แนะ แนวทางตลอดจนได้ตรวจแก้ไขงานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขออนุโมทนาขอบคุณ อาจารย์ ดร.ศุภกิจ ชัยมุสิก ที่เมตตาได้รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาร่วม และได้ชี้แนะแนวทางในงานวิจัยครั้งนี้ ขอ อนุโมทนาขอบคุณรองศาสตราจารย์สุเชาว์ พลอยชุม ที่กรุณาช่วยเลือกหัวข้อวิทยานิพนธ์ให้

ขอขอบพระคุณพระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์ คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ที่กรุณาแนะ แนวในการเลือกหัวข้อในการทำวิจัยครั้งนี้ ขอขอบพระคุณพระมหาประทวน ปภัสสโร ที่กรุณาช่วย พิมพ์วิทยานิพนธ์ให้ และขอขอบพระคุณอาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านที่ได้ประสิทธิ์ ประสาทวิชาความรู้ ตลอดทั้งประสบการณ์ต่าง ๆ ในการศึกษาเล่าเรียนที่ผ่านมา ขอขอบคุณครู อาจารย์ทุกท่านที่เป็นเจ้าของตำรา และหนังสือต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยนำมาศึกษาค้นคว้าและประกอบใน การทำงานวิจัยครั้งนี้

ขอกราบขอบพระคุณพระปริยัติโสภณ เจ้าอาวาสวัดหิรัญรูจีวรวิหาร แขวงหิรัญรูจี เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร ที่เมตตาอนุเคราะห์เอื้อเฟื้อสถานที่พักอาศัยในการศึกษาเล่าเรียน

คุณงามความดีใด ๆ จะพึงเกิดมีจากวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยขอนอบน้อมบูชาแด่พระ รัตนตรัยและขออุทิศเป็นเครื่องบูชาคุณบิดามารดาและคุณครูบาอาจารย์ทั้งหลาย พร้อมทั้งขอส่ง มอบคุณความดีเหล่านั้นกลับคืนสู่ท่านเหล่านั้นดังกล่าวแล้วข้างต้น ตลอดทั้งเพื่อนมนุษย์ทุกคน และสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ด้วยความจริงใจและไม่ตรีจิตที่ศิโรราบมา

พระประชิด ธมฺวโร

๒๖ มกราคม ๒๕๔๘

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
สารบัญคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๒
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๓
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย	๓
บทที่ ๒ ความหมาย ประเภทธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดญาณ	๔
๒.๑ ความหมายของญาณ	๔
๒.๒ ประเภทของญาณ	๖
๒.๒.๑ ญาณ ๓ ในอริยสัจ ๔	๖
๒.๒.๒ ญาณ ๓ ในองค์มรรค ๘ ประการ	๖
๒.๒.๓ วิธีสทนาญาณ	๗
๒.๒.๔ ทศพลญาณ	๑๐
๒.๒.๕ ญาณ ๗ ประการ	๑๑
๒.๒.๖ ญาณ ๑๖	๑๓
๒.๓ ธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดญาณ	๑๖
๒.๓.๑ วิสุทธิ ๗	๑๖
๒.๓.๒ สติปัฏฐาน ๔	๑๗
๒.๓.๓ สัมมัปปธาน ๔	๑๘
๒.๓.๔ อธิธิบาท ๔	๑๙
๒.๓.๕ อินทริย์ ๕	๒๐

	๒.๓.๖ โพรซงค์ ๗	๒๑
	๒.๓.๗ ไตรลักษณ์	๒๓
	๒.๓.๘ ปฏิจสงรูปบาท	๒๔
	๒.๔ สมาริทำให้เกิดญาณ	๒๖
	๒.๕ สมถและวิปัสสนา	๒๘
	๒.๖ สภาวะแห่งญาณ	๒๙
บทที่ ๓	ความสำคัญของญาณและปัญญาในคำสอนพระพุทธศาสนา	๓๓
	๓.๑ ความสำคัญของญาณ	๓๓
	๓.๑.๑ การเปลี่ยนแปลงทางปัญญา	๓๔
	๓.๑.๒ การเปลี่ยนแปลงทางด้านคุณภาพจิต	๓๕
	๓.๑.๓ การเปลี่ยนแปลงทางอารมณ์	๓๖
	๓.๑.๔ การเปลี่ยนแปลงทางทัศนคติ	๓๘
	๓.๑.๕ การเปลี่ยนแปลงทางด้านพฤติกรรม	๓๙
	๓.๒ บ่อเกิดของญาณตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา	๔๑
	๓.๓ ผลของญาณ	๔๓
	๓.๔ การทบทวนญาณ	๔๙
	๓.๕ ความสำคัญของปัญญา	๕๐
	๓.๖ บ่อเกิดของปัญญา	๕๑
	๓.๗ ภาวะของปัญญา	๕๙
	๓.๘ ญาณและปัญญาเป็นหนทางนำไปสู่ความหลุดพ้น	๖๕
บทที่ ๔	วิเคราะห์ญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท	๖๙
	๔.๑ ญาณกับการพัฒนาจิต	๖๙
	๔.๑.๑ การกำหนดรู้ของญาณ	๗๓
	๔.๑.๒ ญาณในการหยั่งรู้	๘๒
	๔.๒ ญาณกับการขจัดกิเลส	๘๖
	๔.๓ ญาณกับจุดมุ่งหมายสูงสุดในพุทธศาสนา	๙๒
	๔.๔ ประโยชน์ของญาณในการดำเนินชีวิต	๙๖
บทที่ ๕	บทสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๐๐
	๕.๑ บทสรุป	๑๐๐
	๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๒

๕.๒.๑	ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๐๒
๕.๒.๒	ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย	๑๐๓

บรรณานุกรม

๑๐๔

ประวัติผู้วิจัย

๑๐๘

สารบัญญัตย่อ

อักษรย่อต่อไปนี้ ใช้เฉพาะในกรณีพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น โดยเฉพาะ
คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา เป็นต้น ผู้วิจัยใช้ฉบับภาษาไทยของมหาวิทยาลัย ปี พ.ศ.
๒๕๒๕

การอ้างอิงคัมภีร์พระไตรปิฎก ใช้อักษรย่อนำหน้า หมายถึง อักษรย่อคัมภีร์แล้ว
ตามด้วยตัวเลข ๓ ตอน คือ เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่างเช่น ที.ม. ๑๐/๑๐/๑๐ หมายถึง เล่มที่ ๑๐ ข้อที่
๑๐ หน้า ๑๐ เป็นต้น

ส่วนคัมภีร์ชั้นรอง ๆ ลงมามีอ้างอิงคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีเท่านั้น จะใช้อักษร
ย่อหน้าว่า วิสุทธิ. ๓/๕๗, หมายถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม ๓ หน้าที่ ๕๗ เป็นต้น อักษรย่อชื่อ
คัมภีร์พระไตรปิฎก มีดังนี้

คำย่อ	คำเต็ม
วินย.	วินัยปิฎก
ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลกขนธวคค
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคค
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกวคค
ม.ญ.	มจฺฉิมนิกาย มุทปณฺณาสก
ม.ม.	มจฺฉิมนิกาย มจฺฉิมปณฺณาสก
ม.อุ.	มจฺฉิมนิกาย อุปริปณฺณาสก
สั.ส.	สัยฺยคฺคนิกาย สกาวคค
สั.สพ.	สัยฺยคฺคนิกาย สพายนวคค
สั.นิ.	สัยฺยคฺคนิกาย นิตานวคค
สั.ม.	สัยฺยคฺคนิกาย มหาวารวคค
อง.ทุกค.	องคฺคตฺตรนิกาย ทุกคณิปาต
อง.คิกค.	องคฺคตฺตรนิกาย คิกคณิปาต
อง.จตุกค.	องคฺคตฺตรนิกาย จตุกคณิปาต
อง.ปณฺจก.	องคฺคตฺตรนิกาย ปณฺจกณิปาต
อง.ฉกค.	องคฺคตฺตรนิกาย ฉกคณิปาต
อง.สคคค.	องคฺคตฺตรนิกาย สคคคณิปาต

อง.อฎก.
อง.นวก.
อง.ทสภ.
จุ.ธ.
จุ.ม.
จุ.ศ.
จุ.ปฎิ.
อภ.วิ.
วิสุทฐิ.

ยงคุตตรนิกาย อฎกนิปาต
ยงคุตตรนิกาย นวกนิปาต
ยงคุตตรนิกาย ทสภนิปาต
จุฑาทนิกาย ธมมปท
จุฑาทนิกาย มหานิเทศ
จุฑาทนิกาย สุตตนิปาต
จุฑาทนิกาย ปฏิสนธิทามค
อภิธมมปิฎก วิภงค
วิสุทฐิมคค

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การดำรงชีวิตในโลกของมวลมนุษย์ เต็มไปด้วยปัญหาต่าง ๆ ปัญหาเหล่านั้นเป็นปัญหาใหญ่บ้าง เล็กบ้าง เป็นปัญหาการครองชีพบ้าง ปัญหาสังคมบ้าง ปัญหาการเมืองบ้าง แต่ว่าบุคคลแต่ละคนจะประสบปัญหาไม่เหมือนกัน เช่น บางคนประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ บางคนก็ประสบปัญหาทางการเมือง นอกจากปัญหาที่กล่าวแล้วข้างต้น มนุษย์ก็ยังประสบปัญหาที่เกิดจากภัยธรรมชาติต่าง ๆ เช่น อุทกภัย วาตภัย อัคคีภัย เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งบั่นทอนความสุขของมนุษย์ แต่มนุษย์ก็ยังไม่อาจหาวิธีการเอาชนะปัญหาอุปสรรคเหล่านั้นลงให้เด็ดขาดได้ ปัญหาอีกประการหนึ่ง ที่คอยบั่นทอนความสุขของมนุษย์ คือ ปัญหาที่มาจากภายในของตัวเอง อันได้แก่ ความอยากได้ ความปรารถนา ความต้องการที่ไม่มีขีดจำกัดของมนุษย์แต่ละคนเอง ปัญหาต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว และก็ยังมียู่อีกมากที่ยังไม่ได้กล่าวถึงปัญหาเหล่านี้ยังบั่นทอนความเป็นอยู่และความสุขของมนุษย์ แล้วยังก่อให้เกิดภาวะที่ไม่พึงปรารถนาแก่มนุษย์อีก อันได้แก่ภาวะที่เรียกว่า การดำเนินชีวิตที่ผิดพลาด

ปัจจุบัน การศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทย และหลาย ๆ ประเทศในโลกที่มีความเจริญก้าวหน้าทางด้านการศึกษา กำลังได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง ทั้งจากวงการศาสนาเอง และวงการศึกษาทั่วไป การศึกษาก็เป็นทั้งแง่ศาสนาโดยตรง และในแง่ของปรัชญาการเผยแผ่ หลักธรรมและการศึกษา การเรียนรู้หลักธรรม ได้มีการปรับปรุงกระบวนการ ตลอดจนจัดเนื้อหาให้ถูกต้องเหมาะสมกับวุฒิภาวะของผู้เรียน และเหมาะสมกับกาลสมัยอยู่เรื่อยมา ทั้งนี้ เพื่อให้ผู้ศึกษาในแต่ละระดับ สามารถเรียนรู้และเข้าใจได้ ทั้งสามารถนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้ตามสมควร และเพื่อให้บรรลุเป้าหมายแห่งการดำเนินชีวิตอย่างดีที่สุด

อย่างไรก็ตาม เมื่อบมองจากสายคา และความรู้อีกของผู้ให้การศึกษา และผู้ศึกษาเองแล้ว อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาคำสอนในพระพุทธศาสนานั้น ยังมีปัญหาอยู่มาก แม้แต่ในหมู่นิกายสามเณรเอง ซึ่งเป็นผู้เกี่ยวข้องใกล้ชิดโดยตรง ก็ยังมีปัญหาอยู่เช่นกัน ทั้งนี้ เพราะคำสอนในพระพุทธศาสนานั้น มีนัยหลายหลาก เป็นธรรมะลึกซึ้งละเอียดอ่อน เป็นเรื่องที่เป็นนามธรรม คำสอนหลายอย่างที่ต้องการคำอธิบายที่ชัดเจนยิ่งขึ้น หรือต้องการตีความโดยวิเคราะห์จากหลักคำสอนนั่นเองประการหนึ่ง และจากภาษาที่ใช้อธิบายคำสอนอีกประการหนึ่ง ทั้งนี้ เพื่อให้ได้ซึ่งอรรถและสาระที่กระจ่างแจ้งและเป็นแนวเดียวกัน

หลักคำสอนในพระพุทธศาสนานั้นมีมาก และเกี่ยวข้องกับทุกแง่มุมของการปฏิบัติ ตามขั้นตอนของธรรมะ แต่ทั้งหมดนั้น สามารถสรุปลงได้เป็นสองประเด็นหลักสำคัญ ๆ คือ ธรรม อันเป็นคำสอนที่แสดงถึงความเป็นจริงแห่งมวลรวมของสิ่งทั้งหลาย อันได้แก่คำสอนที่เป็นสมมติ สัจจะ กับอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นคำสอนแสดงถึงข้อควรปฏิบัติทั้งปวง ได้แก่ส่วนที่เป็นหลักธรรม ล้วน ๆ ซึ่งเป็นได้ทั้งสมมติสัจจะ และปรมาตตสัจจะ หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่แสดง ถึงเรื่องของญาณ เป็นคำสอนในส่วนนามธรรมที่จะแสดงให้ญาณเข้าถึงสภาพที่เป็นปรมาตตสัจจะ ที่ ทำให้สูงขึ้น เพื่อให้รู้แจ้งเห็นจริง ตามความเป็นจริงของมนุษย์ทุกคน ต้องการให้มนุษย์ได้สัมผัส การประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้ชีวิตเป็นไปตามความมุ่งหมายที่ต้องการ อันเป็นไปตามสภาวะธรรมชาติ

คำสอนเรื่องญาณนี้ มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์โดยตรง เป็น การสอนเกี่ยวกับหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ เป็นธรรมะที่เป็นธรรมชาติ ซึ่งถือว่าเป็น หลักแห่งจริยศาสตร์ด้วย ตามสภาวะที่แสดงไว้ในแง่ศาสนาและปรัชญา แต่อย่างไรก็ตาม คำสอน ในเรื่องญาณนี้ พระพุทธองค์ได้เน้นให้มนุษย์ได้ปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างจริงจัง ส่วนทางปรัชญา นั้น พระพุทธองค์มิได้มุ่งสอนในทางนี้ พระพุทธองค์มุ่งสอนให้มนุษย์ประพฤติปฏิบัติจริง จึงจะ เป็นการปฏิบัติที่ถูกองค์ความหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ผู้ที่เข้าใจหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งสมมติสัจจะและปรมาตตสัจจะ แยกแยะเห็น จริงในสัจจะทั้งสองโดยการปฏิบัติให้เกิดญาณ ย่อมทำให้สังคมนั้นมีปัญหานั้นลดลง ถึงกับหมด ปัญหาไปได้ ด้วยเหตุนี้คำสอนเรื่องญาณจึงมีความสำคัญที่ควรส่งเสริมให้มีการปฏิบัติกันในสังคม อย่างจริงจัง

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อทราบความหมายและวัตถุประสงค์ของญาณอย่างแท้จริง
๒. เพื่อให้เข้าใจถึงหลักการปฏิบัติตามขั้นตอนที่ทำให้เกิดญาณตามหลักพระพุทธ ศาสนาอย่างถูกต้อง
๓. เพื่อให้ทราบถึงคุณค่าและประโยชน์ของญาณ เพื่อนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้ อย่างถูกต้อง

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

๑. วิชานิพนธ์นี้มีลักษณะเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยมีคำรวิชาการศึกษาต่าง ๆ เป็น ฐานข้อมูล

๒. มีกำหนดเนื้อหาโดยรวบรวมการวิจัยให้อยู่ในขอบเขตของหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

๑. ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎกฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ฉบับภาษาไทย พร้อมทั้งอรรถกถา และฎีกา
๒. รวบรวมข้อมูลจากตำรา เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับคำสอนเรื่องของญาณในพระพุทธศาสนา รวมทั้งแนวคิดจากการตีความวิเคราะห์วิจารณ์ของนักปราชญ์
๓. นำข้อมูลที่ได้อามาวิเคราะห์วิจารณ์พร้อมทั้งเสนอแนวคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องของญาณ ประกอบกับทัศนะของผู้วิจัยต่อไป

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้เข้าใจความหมายและวัตถุประสงค์ของญาณตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้ถูกต้อง
๒. ทำให้เข้าใจแนวทางการปฏิบัติที่ทำให้เกิดญาณตามแนวคำสอนพระพุทธศาสนา สามารถดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้อง เพื่อให้บรรลุจุดหมายอันสูงสุดในชีวิตคือ พระนิพพาน
๓. เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจศึกษาค้นคว้าในเรื่องญาณต่อไป

บทที่ ๒

ความหมาย ประเภทธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดญาณ

๒.๑ ความหมายของญาณ

ญาณ คือ ความรู้แจ้ง ความรู้ชัด ความรู้จริงที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ที่ได้รับการฝึกฝนอบรมด้วยความเพียรพยายาม บำเพ็ญวิปัสสนา โดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมายสูงสุด คือมรรคผลนิพพาน ความหมายของญาณได้กล่าวไว้ในสังยุตตรนิกายมหาวรรคว่า

ญาณ หมายถึง จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่าง หรือปรีชาญาณที่บังเกิดขึ้นภายในจิตของบุคคล ด้วยผลของการปฏิบัติให้สมบูรณ์ในหลักของไตรสิกขา คือ สติ สมาธิ ปัญญา จนสภาพจิตของบุคคลตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว เป็นสมาธิ สงบปราศจากกิเลส เป็นจิตพร้อมที่จะโน้มไปเพื่อจะรู้ความจริงในอริยสัจจ์^{*}

ญาณนี้ ยังมีคำกล่าวไว้ในทิมกนิคยาปาฎิกวรรคว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความรู้หรือปัญญา ซึ่งบังเกิดขึ้นภายในจิตใจ ตถาคตได้รู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งเหล่านั้นตามความเป็นจริง ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตา ทำญาณ เครื่องรู้ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ ระงับ ความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อความดับทางมีองค์ ๘ เครื่องไปจากข้าศึกคือกิเลสนั่นเอง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิชชาแสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาแล้ว ในกาลก่อน นี่เป็นทุกขในอริยสัจ สิ่งที่เกิดขึ้นเหล่านี้เราได้ละแล้ว ในธรรมเหล่านี้เราทำให้แจ้งแล้วและควรทำให้เจริญเนื่องๆ ในญาณนี้คือความรู้ที่ทำให้พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเกิดญาณขึ้นมาว่า คนได้รู้แล้ว ญาณนี้บังเกิดขึ้นในอริยสัจ ๔ ของพระองค์ ญาณนี้แหละทำให้พระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในหมู่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ญาณ คือความรู้ หรือปัญญายังเกิดขึ้นภายในจิตใจของบุคคล สามารถรู้แจ้งเห็นจริงไม่ว่าจะเป็นส่วน อดีต อนาคต ปัจจุบัน^{**}

* ส.ม.๑๕.๑๖๓๐:๕๓๐.

** ที.ปา.๑๑ ๓๕๖:๒๕๒.

ญาณ คือความรู้แจ้ง รู้ยิ่ง ความรู้ที่ปรากฏชัด ความรู้ที่เข้าถึงความจริง เกิดขึ้นภายในจิตใจของบุคคล โดยอาศัยการพัฒนาฝึกฝนอบรมให้เกิดมีขึ้น แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมที่รู้แล้ว ด้วยความรู้ยิ่ง ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ เป็นธรรมที่ทำให้ปรากฏแล้วดังนี้ และกล่าวไว้โดยพิสดาร โดยนัยว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงรู้ด้วยความรู้ยิ่ง สิ่งทั้งปวงที่ควรรู้อยิ่ง คือจักขุเป็นสิ่งที่ควรรู้อยิ่งดังนี้^๓

ญาณ แปลว่า “ความรู้ที่เข้าถึงความจริง ญาณกับปัญญาเป็นอันเดียวกันทั้งรูปศัพท์และความหมาย ปัญญา ความรู้แจ้งเห็นจริง กำหนดรู้อารมณ์ เห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งความดับและญาณนี้เองจะนำบุคคลไปสู่โลกุตตรปัญญา หรือวิปัสสนาญาณได้”^๔

ญาณนี้ยังมีความหมายกล่าวไว้ในขุททกนิกายมหานิทเทสว่า

ญาณ คือความรู้ ความหยั่งรู้ ความบริสุทธิ์ ความรู้ตรงตามสภาวะ หรือทำงานออกผลเป็นเนื่อง ๆ หรือมองเห็นตลอดสายในด้านหนึ่ง ๆ ญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จของมนุษย์ ญาณไม่ว่าจะเป็นโลกียะญาณ หรือโลกุตตรญาณเป็นส่วนผลักดันสำคัญให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรมของมนุษย์ชาติ ญาณที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเรียกชื่อเฉพาะว่า โภธิ หรือโพธิญาณ แปลกันว่า การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ทรงบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ จึงทำให้เกิดพระพุทธศาสนา เป็นดวงตาใหญ่ของโลก ญาณนี้เป็นความรู้ที่ให้เห็นจริงรู้จริงได้ ซึ่งเหตุผลแล้ว ได้ไตร่ตรองแล้ว ได้ทำให้แจ่มแจ้งชัดเจนแล้ว^๕

ญาณ แปลตามพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม พระธรรมปิฎก แปลว่า ความหยั่งรู้ หรือปริชาหยั่งรู้ คือรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลก ถ้าเป็นวิปัสสนาญาณ แปลว่า ความรู้ที่เห็นแจ้ง เข้าไปเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริง ญาณในความหมายทางพระพุทธศาสนานั้น คือความรู้แจ้ง รู้จริงในการเกิดดับของนามรูป หรือสังขารนั่นเอง ญาณรู้ว่าสังขารทั้งหลายที่มีการเกิดขึ้น ต้องมีความดับไปเป็นธรรมดา คือเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และญาณยังรู้สาเหตุการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย และรู้การดับของเหตุเหล่านั้นด้วย

ญาณ คือความรู้ เกิดจากการประพฤติปฏิบัติของบุคคลทุกประเภท แต่การประพฤติปฏิบัตินั้นต้องอาศัยความอดทน ความเพียรอย่างแรงกล้า และต้องประพฤติปฏิบัติอย่างจริงจึงจะเกิด ญาณ ปัญญา ความรู้แจ้งเห็นจริงขึ้นมาได้ แต่ถ้าบางคนมีบารมี หรือมีปัญญาน้อยก็อาจจะปฏิบัติได้ยากเพราะขึ้นอยู่กับผลของกรรมแต่ละบุคคลที่ได้กระทำไว้ในชาติก่อน ถ้าบุคคลใดมีบารมี มีปัญญาสูงก็จะปฏิบัติได้ง่ายขึ้นและจะประสบผลสำเร็จได้เร็ว ความรู้เกิดจากญาณนี้ทำให้

^๓ ขุ.ป.ฎิ.๓๑/๘๓/๑๔๑.

^๔ ขุ.ป.ฎิ.๓๑/๑/๑.

^๕ ขุ.ม.๒๕/๗๒๘/๔๓๖.

บุคคลเป็นพระสกทาคามี พระอนาคามี พระโศคาบัน พระอรหันต์ การที่พระอริยบุคคลมีญาณ มีปัญญาคือ ความรู้แจ่มเห็นจริงและได้บรรลุเป็นพระอรหันต์นั้น ท่านทั้งหลายต้องมีการปฏิบัติธรรมะขั้นพื้นฐานไปจนถึงขั้นสูงสุด คือปฏิบัติขั้น สติ สมาธิ ปัญญา เรียกกันว่า ไตรสิกขานั้นเอง ขั้นตอนในการปฏิบัติที่ทำให้เกิดญาณนั้น มีขั้นตอนดังนี้ หนึ่งการปฏิบัติ สมถ ผลของสมถก็คือ ฌานผลของวิปัสสนานำไปสู่ญาณ หรือสมถนำไปสู่ฌาน วิปัสสนานำไปสู่ญาณ ดังนั้น ญาณปัญญา วิชาเป็นจุดมุ่งหมายของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงซึ่งยั่งยืนถาวร วิมุต แปลว่า ดับกิเลส คือความหลุดพ้นโดยเด็ดขาดเข้าสู่พระนิพพานในอวสานวัฏจักรของโลกไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

๒.๒ ประเภทของญาณ

๒.๒.๑ ญาณ ๓ ในอริยสังข์ ๔

ญาณ ๓ ในที่นี้เกี่ยวข้องกับอริยสังข์ ๔ โดยเฉพาะเรียกชื่อเต็มว่า “ญาณทัตสนะ” มี ๓ รอบ คือความหยั่งรู้หยั่งเห็นครบ ๓ รอบหรือปรีวัฏฏ์ ๓ วนรอบ ๓ นี้เป็นไปในอริยสังข์ ๔ รวมเป็น ๑๒ ญาณ จึงได้ชื่อว่ามโหการ ๑๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีญาณทัตสนะตามความเป็นจริงอย่างนี้ จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่า ทรงบรรลุอนุตตสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ดังนั้นความรู้ในพระพุทธศาสนา ต้องการให้รู้ จึงเป็นความรู้ในระดับสูง คือความรู้ระดับญาณ หรือระดับโลกุตระปัญญานั้นเอง จัดเป็นความรู้อันประเสริฐ เพราะเป็นความรู้ที่เกิดเมื่อหมดความสงสัยหมดอวิชชา เป็นความรู้ของพระอริยบุคคลตามที่กล่าวไว้ในสังยุตตนิกายมี ๓ อย่างคือ

สังจญาณ เป็นความรู้ที่สามารถหยั่งรู้ในอริยสังข์ ๔ แต่ละอย่างตามที่ เป็นจริงว่า นี่เป็นทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย คือเหตุให้เกิดความทุกข์ นี่คือนิโรธ คือความดับทุกข์ และนี่คือทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา คือหนทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นั้น กิจจญาณ เป็นความรู้ที่สามารถหยั่งรู้กิจ คือหน้าที่อันจะต้องทำในอริยสังข์ ๔ แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ทุกข์สมุทัย ควรกำหนดละเสียเป็นต้น

กตญาณ เป็นความรู้ที่สามารถหยั่งรู้การที่กระทำแล้ว หรือหยั่งรู้ว่ากิจอัน จะต้องทำในอริยสังข์ ๔ แต่ละอย่างนั้น ได้ทำแล้วโดยสิ้นเชิงและอย่างถูกต้อง^๖

ญาณ จะมีได้ต้องอาศัยการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดประสบการณ์ตรง จำเป็นอย่างยิ่งจะต้องอาศัยหลักการปฏิบัติ ๓ ประการ คือสติ สมาธิ ปัญญา คือ คือการอาศัยจิตมั่นคงดำรงมั่นในการ

^๖ ตี.ม.๑๕/๓๔๕/๔๕๓.

ให้เกิดสมาธิ จึงจะสามารถก่อให้เกิดปัญญาที่เรียกว่า ปัญญาศึกษา อย่างแท้จริงถ้าขาดสติ สมาธิ ปัญญาในระดับนี้อาจเกิดขึ้นได้ยาก ดังนั้น การศึกษาที่ถูกต้องในพุทธธรรมจึงจำเป็นต้องอาศัยธรรมทั้ง ๓ นี้ ที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” ชาวพุทธที่แท้จริงย่อมมีความเชื่อหรือจะต้องศรัทธาตามหลักธรรมขั้นมูลฐาน ๔ ประการเรียกว่า ศรัทธา ๔ อย่าง ศรัทธาคือ มีความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุ ๔ ประการดังนี้คือ

กัมมสัทธา เชื่อกรรม เชื่อว่ากรรมที่ทำย่อมมีผล มิใช่ว่าผลจะเกิดขึ้นเพราะการอ่อนวอน หรือการนอนคอยโชค คือเชื่อว่า เมื่อทำอะไรโดยเจตนา คือจงใจทำทั้งรู้ ย่อมเป็นกรรม คือเป็นกรรมชั่ว กรรมดีมีขึ้นในคน เป็นเหตุปัจจัยก่อให้เกิดผลดี ผลร้ายสืบเนื่องต่อไป การกระทำไม่ว่าแง่ดี หรือเชื่อว่าผลที่ต้องการจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ

วิปากสัทธา เชื่อวิปาก เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง คือเชื่อว่า กรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และผลต้องมีเหตุ ผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว

กัมมสกลาสัทธา มีความเชื่อว่า ตัวผู้มีกรรมเป็นของของตน เชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของกรรมจะต้องรับผิดชอบเสวยวิบากเป็นไปตามกรรมของตน

ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามั่นใจในองค์พระตถาคตว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ทรงพระคุณถึง ๕ ประการ ครุธรรมและบัญญัติวินัยไว้ด้วยดี ทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า มนุษย์ คือเราทุกคนนี้หากฝึกตนด้วยดีก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมที่สูงสุด บริสุทธ์หลุดพ้นได้^๒

๒.๒.๒ ญาณ ๓ ในองค์มรรค ๘ ประการ

ญาณ คือความรู้ หรือปัญญาที่เกิดขึ้นภายในบุคคล สามารถรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งเหล่านั้นตามความเป็นจริง เช่นในพระอรหันต์บุคคล มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ที่ได้ตรัสรู้ นอกจากอริยสัง ๔ แล้ว ยังมี ญาณอีก ๓ ประการที่เป็น อดีต อนาคต และปัจจุบันตามที่กล่าวไว้ในทิมนิกายว่า

อดีตังสญาณ หมายถึง ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีตและสาวไปหาเหตุปัจจัยอันต่อเนื่องกัน ขอบข่ายของญาณนี้ ยังได้หยั่งถึกลงไปถึงความรู้ที่เกิดขึ้นในชาติก่อนภพก่อนว่า ชาติก่อนคนเคยเป็นอะไร มีฐานะอาชีพอะไร มีวิถีชีวิตประสบความสำเร็จ ความทุกข์อย่างไร และต่อจากนั้นได้เกิดในภพชาติอย่างไร เรียกว่าเป็นการรู้ตลอดสายของอดีต และมีเหตุการณ์บางอย่างเกิดขึ้นในชีวิตของคนในขณะปัจจุบัน โดยไม่ได้มีสาเหตุใกล้ชิดในปัจจุบัน ก็สามารถสืบสาวไปได้ว่า ผลที่เกิดขึ้นในลักษณะนั้น ๆ เป็นผลที่มาจากเหตุในอดีต หรือที่เรียกว่า อดีตกรรมของคน อนาคตังส

^๒ วินย.๔/๑๖/๒๑.

ญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต หรือรู้อนาคต หยั่งผลที่เกิดขึ้นสืบต่อเนื่องกัน ลักษณะของญาณนี้หยั่งลึกลงไปว่า เมื่อบุคคลกระทำการเช่นไร โอกาสต่อไป จะไปบังเกิดใน ทุกคติ สุกคติ ในพรหมโลก หรือใกล้พระนิพพานเข้าไป อย่างนี้ จัดเป็นอนาคตังสญาณ คือความรู้ถึงผลที่เกิดขึ้นในอนาคต ปัจจุบันนังสญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ปัจจุบันแห่งซึ่งไปถึงองค์ประกอบ และเหตุผลปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่ ญาณนี้ยังมีการหยั่งรู้ชัดเจนลงไปว่า ความแก่ที่เกิดขึ้น หรือความพลัดพรากแปรปรวนที่เกิดขึ้นแก่ตน และแก่บุคคลอื่นเป็นเรื่องปกติธรรมดา สามารถสงบใจ ไม่เดือดร้อนไม่วุ่นวายกับสิ่งที่เป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ธรรมดาเหล่านั้น แต่การที่บุคคลรู้ผลที่บังเกิดขึ้นในปัจจุบัน ทั้งดีและไม่ดี เป็นเรื่องกรรมที่ตนได้กระทำเอาไว้ ชื่อว่าเป็นปัจจุบันนังสญาณ ความสมบูรณ์แห่งญาณทั้ง ๓ นี้ ต้องเป็นความสืบเนื่องมาจากความสมบูรณ์แห่งองค์มรรคทั้ง ๘ ประการจนเป็นสัมมาญาณคือความรู้ในทางที่ชอบ^๔

๒.๒.๓ วิปัสสนาญาณ

หมายถึง ญาณ ที่นับเข้าในวิปัสสนา คือญาณที่ทำให้เกิดความรู้แจ้ง เห็นจริงและเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง วิปัสสนาญาณนี้ ถ้าบุคคลผู้ใดได้ประพฤติปฏิบัติตามอย่างจริงจังด้วยความมีวิริยะอุตสาหะอย่างแรงกล้าแล้ว สามารถนำบุคคลผู้ปฏิบัตินั้นไปสู่โลกุตระระบิปัญญาได้ หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวงดังที่กล่าวไว้ในขุททกนิกายปฏิสัมภิทามรรคว่า

อุทัพพยานุปัสสนาญาณ ได้แก่ปัญญารู้ยิ่ง ความเกิดขึ้น และความดับสิ้นไปแห่งขันธ ๕ และความสิ้นไปของขันธ คือ นามรูป กล่าวคือผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาถึงลักษณะการเกิดขึ้นของขันธ ๕ และความสิ้นไปของขันธ ๕ พร้อมทั้งการดับไปของขันธ ๕

กัณฺหาณุปัสสนาญาณ ได้แก่ปัญญาอันรู้ยิ่ง รู้เห็นความแตกดับของสังขารอย่างเดียว (ไม่ต้องพิจารณาความเกิดของมัน) โดยยึดเอาความแตกดับของสังขารนั้นเป็นอารมณ์ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างย่อมแตกดับไปอย่างนี้ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาเห็นความแตกดับของจิต มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอารมณ์ว่า ย่อมแตกดับไปเป็นธรรมดา

ภยคุปฺปฐานญาณ ได้แก่ปัญญาพิจารณาเห็นสังขาร คือ ขันธ ๕ นั้นปรากฏเป็นภยันน่ากลัว ดังเห็นสัตว์ร้ายและเห็นเรือนที่ไฟไหม้อยู่ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

^๔ ที.ปา.๑๑/๓๕๖/๒๕๒.

พิจารณาเห็นสังขารเป็นของน่ากลัวทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน เห็นสังขารในอดีตกัปแล้ว ก็คำนึงถึงสังขารในปัจจุบันและอนาคตว่า คงดับเช่นเดียวกัน เปรียบเทียบมารดาผู้ซึ่งเห็นบุตรซึ่งเป็นกบฏต่อพระราชบิดาและถูกจับนำไปสู่ที่ฆ่า เมื่อเห็นบุตรคนที่ ๑ และ ๒ ถูกประหารชีวิตแล้ว ก็ทอดอาลัยในบุตรคนที่ ๓ เพราะแน่ใจว่าถึงอย่างไรบุตรคนที่ ๓ ก็จะต้องตายในทำนองเดียวกัน การพิจารณาเช่นนี้ เรียกว่า กยคุปป์ฎฐานญาณ

อาทีนนวนุปัสสนาญาณ ได้แก่ปัญญาพิจารณาเห็นสังขารเป็นภัยใหญ่ น่ากลัวปรากฏชัดอยู่ จึงเห็นโทษในสังขาร ไม่เกิดความอภิมรณยินดีในสังขารเหล่านั้นเลย เปรียบเทียบเหมือนนุรุษผู้รักษาชีวิต รู้ว่าโทษจะเจ็ดด้วยยาพิษแล้ว ไม่ยอมบริโภคน้ำนั้น เพราะกลัวยาพิษเข้าสู่ร่างกายหรือรู้ว่าในน้ำมีจะเข้ใหญ่ แม้ประสงคจะอาบน้ำในแม่น้ำก็หลีกเลี่ยงเสียไม่อาบน้ำในแม่น้ำนั้น เช่นเดียวกัน ปัญญาที่เห็นโทษในสังขารเหล่านั้นย่อมไม่ภิมรณยินดี

นิพพิทานุปัสสนาญาณ คือปัญญาพิจารณาเห็นโทษแห่งสังขารแล้วเกิดความเบื่อหน่ายขึ้น ไม่ต้องการภพ หรือกำเนิดใดๆ ในอนาคต เมื่อปัญญาของผู้เจริญอาทีนวะญาณแก่กล้าจนเกิดความเบื่อหน่ายซึ่งขังในสังขารทั้งสิ้นนั้น ไม่มีความยินดีเปรียบเหมือนนุรุษเห็นโทษของภรรยา มีความเบื่อหน่ายในภรณานั้น

บุญจิกุลัมมยคาญาณ คือปัญญาพิจารณาเห็นสังขาร และมองเห็นโทษ และเกิดความเบื่อหน่ายอยากจะหนีไปไกลๆ ให้พ้น ไม่อยากคลุกอยู่กับสังขารอันเป็นภัยมีโทษและน่าเบื่อหน่าย เปรียบเหมือนปลาที่คิดแห งูอยู่ในมือของหมองู ช้างคิดหล่มลือก และบุคคลอยู่ในแวดล้อมของข้าศึกย่อมพยายามกระเสือกกระสนออกไปให้พ้น

ปฎิสังขานุปัสสนาญาณ คือปัญญาพิจารณาเห็นสังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา แต่บุคคลทั้งหลายมองไม่เห็น แต่มองไปว่า สังขารเป็นของเที่ยง คงทนอยู่ตลอดไปและเป็นสิ่งที่มีตัวตนจริงๆ เพราะถูกปิดบังด้วยสิ่งเหล่านี้ คือ สันตติ ความต่อเนื่องปิดบังไม่ให้เห็น อนิจจังการเปลี่ยนแปลง อริยาบถ ปิดบังทุกขัง อาการเจ็บปวดจึงไม่ค่อยปรากฏ และมานะสัญญาปิดบัง อนัตตาไว้ เปรียบเหมือนนุรุษไปจับปลา โดยใช้สุ่มสุ่มลงไปใต้น้ำหย่อนมือลงไปปากสุ่มแล้วเอามือจับคองู ทีแรกรู้ว่าปลารูสึกดีใจ แต่พอยกขึ้นเป็นงู จึงรีบสลัดทิ้งไป ผู้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานก็เช่นเดียวกันแลเห็นสังขารและภพทั้งปวงเหมือนงูพิษ

สังขารุเบกขาญาณ ได้แก่ปัญญาที่วางเฉยในสังขารทั้งปวง ไม่ยึดมั่นถือมั่นเพราะเห็นว่าสังขารทั้งปวง สูญว่างเปล่า จากตัวตน สัตว์บุคคล สูญจากสภาวะ คือเป็น

ของเที่ยงสุข ศักดิ์ และความเป็นของงาม สาระเหล่านี้ไม่มีในสังขารนั้นเมื่อผู้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาเห็นความเป็นไปเหล่านี้ จึงวางเฉยเสียไม่อภิรมย์ยินดีในสังขารนั้น อาการเช่นนี้เรียกสังขารเบกขาญาณ ซึ่งนับว่าเป็นยอดของวิปัสสนาสัจจานุโลมิกญาณ หรือเรียกว่า “อนุตตญาณ” ได้แก่ปัญญาพิจารณาเห็นชอบตามที่กล่าวคือ ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๘ เห็นอย่างไร อนุโลมญาณก็เห็นอย่างนั้น ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ ๘ นาย ส่วนอนุโลมญาณเปรียบเหมือนพระราชามหาอำมาตย์ทั้งหลายนั้นวินิจฉัยบรรดคดีไปตามด้วยทฎฎหมายอย่างถูกต้องแล้วทูลเสนอพระราชาราชาก็เห็นด้วยตามนั้น^๖

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาญาณ ๘ ผ่านมาแล้วจะเกิดความรู้แจ้ง เห็นจริง คือเข้าถึงญาณทัตสนะวิสุทธิ และในระหว่างนั้นจะเกิดญาณหนึ่งคือ โศครุญาณ แปลว่า ญาณครอบโคตร หมายถึง ญาณที่อยู่ท่ามกลางระหว่างเป็นปุถุชน กับอริชน เปรียบเหมือนคนข้ามเรือ เมื่อเรือเข้าเทียบท่าแล้วก้าวขาข้างหนึ่งลงไปเหยียบบนเรือ ส่วนขาข้างหนึ่งยังอยู่บนบก จะกล่าวว่าบุรุษผู้นี้อยู่บนบกหรือในน้ำ อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวย่อมไม่ได้ เพราะสภาพที่เป็นจริง บุรุษคนนี้ได้อยู่ในน้ำและบนบก สภาพจิตของผู้เข้าถึงโศครุญาณนี้เป็นเบื้องต้นแห่งโศคาปัตติมรรค ญาณเปรียบเหมือนแสงเงินแสงทอง เป็นนิมิตหมายแห่งพระอาทิตย์กำลังจะขึ้น ศัพทวิปัสสนาญาณ ๘ และโศครุญาณนี้จะเรียงลำดับขั้นตอนที่จะให้จิตเข้าถึงศัพทวิปัสสนาผู้ปฏิบัติเมื่อได้ผ่านขั้นตอนมาโดยลำดับแล้ว จะได้รับบรมมรรคผล อันเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิต

๒.๒.๔ ทศพลญาณ

ทศพลญาณ ความบาลีเรียกว่า ทศพลญาณ ๑๐ คือพระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐ ประการที่ทำให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาทประกาศพระศาสนาให้มั่นคง ญาณนี้ทำให้ระชนทั้งหลายยอมรับนับถือพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้มีพลังกำลัง ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า นับว่าเป็นญาณที่สำคัญอีกญาณหนึ่งในคำสอนพุทธศาสนาเถรวาทตามที่กล่าวไว้ในมัชฌิมนิกายว่า

ฐานฐานญาณ หมายถึงปริชาญาณหยั่งรู้ฐานะและฐานะ คือรู้กฎธรรมชาติเกี่ยวกับขอบเขตและขีดขั้นของสิ่งทั้งหลายว่า อะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้และแค่นั้นเพียงใด โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล และกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมเกี่ยวกับสมรรถวิสัยของบุคคล ซึ่งจะได้รับผลกรรมที่ดีและชั่วต่าง ๆ กัน

^๖ พุ.ปฎิ.๓๑ ๑/๑.วิสุทธิ.๓ ๒๖๒-๓๑๕.

กรรมวิปากญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ผลของกรรม คือสามารถกำหนดแยกการให้ผล
 อย่างสลับซับซ้อน ระหว่างกรรมดี กับกรรมชั่วที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ
 มองเห็นรายละเอียดและความสัมพันธ์ภายในกระบวนการก่อผลของกรรมอย่างชัดเจน
สัมพัทธกามินีปฏิปทาญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ
 สุกคติ ทุกคติ หรือพ้นจากคติ หรือปรีชาญาณรู้ปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้ง
 ปวง กล่าวคือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือปรมัตถะ คือรู้ว่าเมื่อปรารถนา
 จะเข้าถึงคติหรือประโยชน์ใดจะต้องทำอะไรบ้าง มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติอย่างไร
นานาธาตุญาณ คือปรีชาญาณหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ เป็น
 เอนก คือรู้สภาวะของธรรมชาติ ทั้งฝ่ายอุปาทินนถสังขาร เช่นรู้จักส่วนประกอบ
 ต่าง ๆ ของชีวิต สภาวะของสิ่งเหล่านั้น พร้อมทั้งลักษณะและหน้าที่ของมันแต่ละ
 อย่าง อาทิการปฏิบัติหน้าที่ของขันธ์ อายตนะและธาตุต่าง ๆ ในกระบวนการรับรู้ และ
 รู้เหตุแห่งความแตกต่างกันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น
นानาธมฺมุตติกญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ธมฺมุตติก คือรู้ธรรมาศัย ความโน้มเอียงความเชื่อถือ
 แนวความสนใจของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปต่าง ๆ กัน
อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ความยิ่ง ความหย่อน ทางอินทริย์ของ
 สัตว์ทั้งหลาย คือรู้ว่า สัตว์นั้นๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาริ ปัญญา แคไหน
 เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีอินทริย์อ่อน หรือแก่กล้า สอนง่าย หรือสอน
 ยาก มีความพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่
ฉานาภิสังกิลเสธาญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้วการออก
 แห่งฉาน วิโมกข์ สมาริและสมาบัติทั้งหลาย
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณหยั่งรู้อันทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้
จุตูปปาตญาณ คือญาณหยั่งรู้ จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม
อสาวิักขยญาณ คือปรีชาญาณหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายทั้งปวง^{๑๑}

๒.๒.๕ ญาณ ๗ ประการ

ญาณ ๗ ประการนี้เกิดจากภิกษุเมืองโกสัมพีทะเลาะวิวาทกันใช้วาจาที่หยาบคายต่อกัน
 พระพุทธองค์จึงได้ตรัสธรรมสาราณิยธรรมให้ภิกษุเหล่านั้นฟัง สาราณิยธรรมนั้นมี ๖ ประการคือ
 ตั้งกายกรรมด้วยความเมตตา ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาแบ่ง

^{๑๑} ม.ม.๑๒/๑๖๖/๑๔๐, อ.จ.ทศก.๒๔/๒๑/๓๕.

บันลาคแก่เพื่อนพรหมจารี มีศีลอันดีเสมอด้วยเพื่อนพรหมจารี มีทิฏฐิความเห็นอันประเสริฐเสมอ
เพื่อนพรหมจารี ธรรมทั้ง ๖ นี้ทำให้ระลึกถึงกัน เป็นที่รักเคารพ สงเคราะห์กันสามัคคีกัน ใน
ธรรมทั้ง ๖ ข้อนี้ข้อที่เป็นยอดที่สุดคือ ทิฏฐิความเห็นอันประเสริฐ นำออกจากทุกข์ได้ เป็นญาณ
เป็นโลกุตตระ แต่ไม่ทั่วไปแก่บุุคคลทั้งหลาย ญาณนี้จะทำให้เป็นพระโศคาบัตติผล ญาณทั้ง ๗
มีลักษณะดังนี้

ญาณที่ ๑ ภิกษุไปสู่น้ำ สูโค่นไม้ หรือสูเรือว่าง พิจารณาว่า กิเลสที่ครอบงำจิตในภาย
ใน ที่เป็นเหตุให้ไม่รู้เห็นตามความเป็นจริง ที่ยังละไม่ได้มีอยู่หรือไม่ ถ้าภิกษุปราศจากนิเวรณ ๕
ความคิดที่ยังวนเวียนอยู่ในโลกนี้ไม่มีการทะเลาะวิวาท ครอบงำจิต จิตตั้งไว้ดีแล้วเพื่อตรัสรู้ธรรม
ภิกษุหรือบุคคลนั้น ๆ ก็ได้รับบรรลุญาณที่ ๑ อันเป็นอริยะ เป็นโลกุตตระไม่มีปรากฏในบุุคคล

ญาณที่ ๒ อริยสาวกพิจารณาว่า เราช่องเสพทำให้มาก ซึ่งทิฏฐินี้หรือเปล่าซึ่งเราจะได้
ความสงบ ระงับความคับแค้น (นิพพุติ) เฉพาะตน เธอรู้ว่า ช่องเสพเจริญทำให้มากซึ่งทิฏฐินี้เธอก็
ได้รับบรรลุญาณที่ ๒

ญาณที่ ๓ อริยสาวกพิจารณาว่า มีสมณพราหมณ์ในศาสนาอื่น ในภายนอกศาสนานี้ที่
ประกอบด้วยทิฏฐิอย่างที่เราหรือไม่มี เธอรู้ว่าไม่มี เธอก็ได้รับบรรลุญาณที่ ๓

ญาณที่ ๔ อริยสาวกพิจารณาว่า เราประกอบด้วยธรรมคา เช่นเดียวกับบุคคลที่สมบูรณ์
ด้วยทิฏฐิ ประกอบด้วยธรรมคานิค้นหรือไม ธรรมคาสำหรับบุคคล เช่นนั้น คือต้องอาบัติก็
แสดงเปิดเผย ทำให้ปรากฏในเพื่อนพรหมจารีแล้วตำรวระวังต่อไปเธอก็บรรลุญาณที่ ๔

ญาณที่ ๕ อริยสาวกพิจารณาว่า เราประกอบด้วยธรรมคา เช่นเดียวกับบุคคลที่สมบูรณ์
ด้วยทิฏฐิประกอบด้วยธรรมคานิค้นหรือไม ธรรมคาสำหรับบุคคล เช่นนั้น คือการขวนขวาย
ในกิจน้อยใหญ่ของเพื่อนภิกษุ การเพ่งเล็งอย่างแรงกล้า สิด สมาริ ปัญญาอันยัง เธอรู้ว่า เธอ
ประกอบด้วยปัญญาเช่นนั้น เธอก็ได้รับบรรลุญาณที่ ๕

ญาณที่ ๖ อริยสาวกพิจารณาว่า เราประกอบด้วยความเป็นผู้มีกำลังเช่นเดียวกับบุคคลที่
สมบูรณ์ด้วยทิฏฐิ เป็นผู้มีกำลังชนิดนั้นหรือไม ความเป็นผู้มีกำลังสำหรับบุคคลเช่นนั้น คือเมื่อมีผู้
แสดงธรรมที่พระตถาคตประกาศแล้ว เขาย่อมตั้งใจฟังธรรม เธอรู้ว่าประกอบด้วยกำลังเช่นนั้นเธอ
ได้รับบรรลุญาณที่ ๖

ญาณที่ ๗ พิจารณาว่า เราประกอบด้วยกำลัง มีความสมบูรณ์ด้วยทิฏฐิ เธอมีลักษณะดัง
กล่าวหรือไม่ ถ้ามีกำลังเช่นนั้น เมื่อมีผู้แสดงธรรมที่พระตถาคตประกาศแล้ว เขาย่อมรับได้ความรู้
อรอด ความรู้ธรรม ได้ความปราโมทย์ อันประกอบด้วยธรรม เธอรู้ว่าเธอประกอบด้วยความเป็น
ผู้มีกำลังเช่นนั้นก็ได้รับบรรลุญาณที่ ๗ ดังที่กล่าวสรุปไว้ว่า

ธรรมคาของพระอริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ธรรม ๗ เป็นอันสอบสวน

ด้วยดี เพื่อให้แจ้งโศคาปัดติผลอย่างนี้ อริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ธรรม ๗
 อย่างนี้ย่อมประกอบด้วยโศคาปัดติผล**

๒.๒.๖ ญาณ ๑๖

ญาณ คือความรู้แจ้ง ความรู้ชัด ความรู้จริงที่เกิดขึ้นแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับตั้งแต่
 ต้นจนถึงจุดหมาย คือ มรรค ผล นิพพาน ญาณนี้มี ๑๖ อย่างมีลักษณะดังนี้

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ หมายถึง ญาณที่กำหนดรู้ จำแนกรู้ นามรูป คือรู้ว่าสิ่งทั้งหลาย
 มีแต่ รูปธรรม และนามธรรม และกำหนดแยกไว้ว่า อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม

๒. ปังจยปริกคหญาณ ญาณที่รู้ปัจจัยของนามรูป โดยรู้ว่า รูปและนามนี้ต่างก็เป็นปัจจัย
 ซึ่งกันและกัน อาศัยกัน โดยรู้ความแนวทางของปฏิจสงมุปบาท ก็คือ รู้ความแนวกฎของกรรมก็คือตาม
 แนววิภูษะ ๓ ก็คือ

๓. สัมมสนญาณ คือญาณที่เห็นพระไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อ
 ตัวของนามรูป นับจากญาณที่ ๓ นี้ จิตขึ้นสู่วิปัสสนาโดยตรง ในญาณที่ ๑ และที่ ๒ นั้น จิตยัง
 อยู่ในขั้นของสมถ เพราะยังไม่เห็นพระไตรลักษณ์ เมื่อยังไม่เห็นพระไตรลักษณ์ตราบใด ก็ยังไม่
 เห็นวิปัสสนาตรานั้น แต่ในญาณที่ ๓ นี้จิตเริ่มเห็นพระไตรลักษณ์แล้วจึงเป็นวิปัสสนาโดยตรง

๔. อุทัพพยานุปัสสนาญาณ เรียกสั้น ๆ ว่า อุทัพพญาณ คือที่เห็นการเกิดดับของ
 นามรูปตามความเป็นจริง เมื่ออุทัพพญาณอ่อน ๆ เกิดขึ้น จะเกิดวิปัสสนุกิเลส ๑๐ อย่าง อย่าง
 ใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง เช่น เกิดปิติ เกิดแสงสว่าง เกิดสุข เกิดความเพียร เกิดญาณขึ้น

๕. กังคานุปัสสนาญาณ เรียกสั้น ๆ ว่า กังคญาณ คือญาณที่เห็นนามรูปดับโดยส่วน
 เดี่ยว

๖. ภยคุปฏฐานญาณ ญาณเห็นนามรูปดับไป ๆ เป็นของน่ากลัว เป็นภัยใหญ่หลวงเห็น
 รูปนามเกิดดับแปรปรวนทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่ใช่อัตตาจริง ไม่มีเจ้าของ
 เป็นไปตามธาตุ ตามปัจจัย ไม่มีผู้เป็นใหญ่ทุก ๆ สิ่ง บรรดาที่มี เช่น ญาติ พี่ น้อง มิตรสหาย ก็
 เนื่องจากนามรูปนี้เอง นามรูปที่ดับไป ๆ นี้เองเป็นทุกข์ปัจจุบัน เมื่อทุกข์ปัจจุบันเป็นรูปธรรม
 นามธรรมยังไม่สิ้นไปแล้ว ทุกข์อื่น ๆ ก็จะสิ้นไปไม่ได้ ผู้ปฏิบัติในตอนนี้จะเห็นรูปนามเป็นภัย
 ใหญ่หลวงน่ากลัวยิ่ง อุปมาเหมือนภัยจากเสือโคร่ง จากช้างตกมัน หรืออสรพิษ หรือเหมือน
 ขุมถ่านเพลิงที่กำลังลุกโชติช่วงพร้อมที่จะเผาไหม้ได้ทุกขณะนั้น

๗. อาทีนานุปัสสนาญาณ ญาณที่เห็นรูปนามดับไป ๆ เป็นทุกข์ เป็นโทษ ไม่มีควม
 ปรารถนาที่จะยึดรูปนามใดรูปนามหนึ่งเลยแม้แต่น้อย คุงกองเพลิง ๑๑ กองที่กำลังไหม้ลูกกลมอยู่

** ม.ญ.๑๒/๔๘ ๔๑๐-๔๑๑.

รูปนามทั้งปวงจะเอาเป็นที่พึ่งไม่ได้เลย มีแต่โทษ เมื่อรู้แจ้งเช่นนี้ จึงยอมไม่หวั่นไหวในทิวาหรือ อารมณ์ใด ๆ มีแต่ความเพียรพยายามเพื่อให้สิ้นไปแห่งนามรูป มีปัญญาเห็นแจ้งใน อนิจจังทุกขัง อนัตตา ปรากฏติดอยู่กับนามรูป เหมือนลายเสือติดอยู่กับตัวเสือ มีรูปนามรองรับไว้ จึงมีความยินดีในรูปนามนั้น ประคองบรูษอันมีข้าศึกถืออาวุธ มีคาบ แหกน หลาวมาล้อมอยู่ ขยับที่จะรบพุ่ง ฟันแทงได้ทุกเมื่อจะนั้น ผู้ที่บรรลุญาณนี้จะเห็นแต่โทษของนามรูปเท่านั้น

๘. นิพพิทานุสสนาญาณ เมื่อนามรูปดับไป ๆ นำเมื่อหน่าย ปราศจากความยินดีในรูปนามนั้น มุ่งหมายที่จะเข้าถึงพระนิพพานเป็นที่ตั้ง น้อมไปยังความสุขที่ได้เช่นนี้แล้ว ย่อมเมื่อหน่ายในสังขารนามรูป เหมือนบรูษที่แฉ่งกายหมดจด ย่อมสอดสะเอียนของโสโครก ยินดีแต่ในความบริสุทธิ์ คือไม่ต้องมีรูปนามอีก ความเมื่อหน่ายนี้ประกอบด้วยความเห็นว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ใช่เมื่อหน่ายในความเพียรพยายามหรือธรรมฝ่ายลบ เช่น เมื่อหน่ายด้วยโมหะ ความหลง ความงมงาย เหมือนคนที่เมื่อหน่ายในชีวิต แล้วคิดทำลายตัวเอง ด้วยอำนาจ ความหลง ความงมงาย ความขาดสติปัญญา

๙. มุญจิกัมมยาคาญาณ เมื่อเห็นนามรูปดับไป ๆ ไม่พอเธอ ผู้ปฏิบัติใครจะไปให้พ้นจากนามรูปหรือสังสารวัฏฏ์ เหมือนปลาที่ติดอยู่ในร่างแห ใครจะพ้นไปจากแหนั้น หรือบรูษอยู่ในกองเพลิง ใครจะพ้นจากกองเพลิง เป็นความใคร่จะพ้นไปแรงกล้า มุ่งมั่นจะออกไปจากที่เป็นภัยอย่างสุดซึ้ง นั่นคือ จิตของผู้ปฏิบัติต้องการจะออกจากสังขาร คือนามรูปอย่างจริงจัง

๑๐. ปฏิสังขานุสสนาญาณ เมื่อมีญาณรู้แจ้งชัดในนามรูปเกิดดับ ๆ แจ่มแจ้ง มีความเพียร มีปัญญา ก็ย่อมจะพิจารณาหาหนทางที่จะปล่อยวางนามรูปที่เป็นทุกข์โทษนั้นเสีย เหมือนบรูษผู้จับงูพิษ คิดว่าเป็นบ่วง เมื่อเห็นว่าเป็นงูพิษ ก็คิดจะสลัดไปจะนั้น ผู้เห็นแจ้งชัดว่ารูปนามเป็นทุกข์โทษแล้ว จึงพยายามสลัดออกไม่ลุ่มหลงหรือยึดติดอยู่ในนามรูปนั้นอีกต่อไป

๑๑. สังขารเปกขาญาณ เมื่อผู้ปฏิบัติหาทางออกจากรูปไม่ได้ ก็วางเฉยเสียเหมือนบรูษผู้ยินดีในภรรยาที่รัก เมื่อเห็นภรรยาไปยินดีเล่นหัวกับผู้อื่น ก็เครียดแค้นใจ ต่อมาเมื่อพิจารณาเห็นว่าภรรยานั้นไม่ใช่ตรงต่อตน ก็เลิกร้างไปเสีย เมื่อเห็นสตรีนั้นไปกับบรูษอื่น ก็ไม่โสมนัสจัดเคืองเลย และมีได้สำคัญว่าเขาเป็นภรรยาของคนอีกต่อไป เหมือนผู้ปฏิบัติที่เห็นนามรูปเกิดดับ ๆ ซ้ำกันบ่อย ๆ และมีแต่ไตรลักษณ์ จึงเห็นเป็นของว่างเปล่า ลิ่นกลัว ลิ่นสะคั่ง ลิ่นรักใคร่ในนามรูป ตั้งอยู่ในอุเบกขา เฉยต่อรูปนามที่ดับไป ๆ ฉะนั้น เมื่อจิตตั้งอยู่ในญาณนี้ จิตก็ไม่พัวพันอยู่ในรูปนาม ไม่เกี่ยวข้องกับโลกใด ๆ ในอันที่จะน้อมเพื่อถือกำเนิดอีก เปรียบประคองใบบัวอันมีก้านอ่อนสลวย แม้จะมีน้ำหยดลงก็ไม่สามารถติดค้างอยู่ได้จะนั้น ในญาณนี้มีอาการเหมือนจะสละสังขารน้อมเข้าหาพระนิพพาน หากว่ายังไม่แจ้งพระนิพพาน ย่อมเจริญอยู่ในอารมณ์รูปนามที่ดับ ๆ เฉยอยู่เรื่อยไป สังขารเบกขาญาณนี้เป็นปัจจัยให้ถึงมัคคจิต พ้นจากกิเลสได้อย่างเด็ดขาด

๑๒. อนุโลมญาณ ญาณที่รู้นามรูปครั้งสุดท้ายก่อนที่จะบรรลु มรรค ผล ตั้งแต่ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒ นี้ยังอยู่ในขั้นของปุถุชน แต่ถ้าเข้าอนุโลมญาณนี้แล้ว นับว่าเริ่มแทงทะลุเข้าไปสู่การบรรลु มรรค ผล ส่วนใหญ่แล้วจิตของผู้ปฏิบัติจะอยู่ในระหว่างญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๑ กลับไปกลับมาอยู่ แต่ในอนุโลมญาณนี้จิตเริ่มจะเข้าสู่ขั้นบรรลु มรรค ผล คือเริ่มเจาะเข้าไปสู่ความเป็นพระอริยเจ้า

๑๓. โคตรกฺขณญาณ เป็นญาณครอบ โคตร คือญาณที่ตัด โคตรปุถุชนให้ขาดออกเข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคลเหมือนคนที่กำลังเดินข้ามธรณีประศู ขาทั้งสองอยู่คนละฟากของธรณีประศู คือยืนครอบธรณีประศูอยู่

๑๔. มรรคญาณ เมื่อโคตรกฺขณญาณเกิดขึ้นหนึ่งขณะแล้ว มรรคญาณ คือการเห็นพระนิพพานจึงสามารถดับนามรูปได้เด็ดขาด และเรียกว่า “ญาณในอริยมรรค” เป็นญาณที่หยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จสภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น

๑๕. ผลญาณ คือญาณที่เห็นแจ้งพระนิพพานเป็นอารมณ์ จะเกิด ๒ เกิด ๓ ขณะแล้วแต่ละบุคคล บางทีเรียกว่า “ญาณในอริยผล” คือพระนิพพานนั่นเอง

๑๖. ปัจจเวกฺขณญาณ เมื่อผลญาณดับไปแล้ว ปัจจเวกฺขณญาณก็เกิดขึ้นเป็นการพิจารณาคว้า หลุดพ้นแล้วอย่างแท้จริง เป็นญาณที่พิจารณาทบทวนใคร่ครวญนั่นเอง โดยใคร่ครวญดูว่ากิเลสยังเหลืออยู่หรือไม่ คือพิจารณากิเลสที่ประหามแล้ว และกิเลสที่ยังไม่ประหาม และมรรคผลนิพพานมิได้เป็นอารมณ์ของปัจจเวกฺขณญาณ เพราะอารมณ์นั้นมีได้ปรากฏเฉพาะหน้าในญาณนี้

ฉะนั้นจึงเปรียบญาณนี้ เหมือนคนกินเกลือ รสเต็มของเกลือจะปรากฏเฉพาะหน้าในขณะที่ยังกินเกลืออยู่ในขณะนั้น แต่ส่วนนิพพานที่เป็นอารมณ์ของปัจจเวกฺขณญาณมิได้ปรากฏเฉพาะหน้า เหมือนกับคนนี้ถึงรสเต็มของเกลือที่ตนได้เคยชิมมาแล้ว ไม่ใช่กำลังประจักษ์อยู่เฉพาะหน้า ฉะนั้นปัจจเวกฺขณญาณจึง ไม่ใช่โลกุตตรจิตเป็นเพียง โลกียะจิตเท่านั้น^{๑๖}

แต่อย่างไรก็ตาม ญาณนี้ก็ยังสงเคราะห์อยู่ในญาณทัสสนะวิสุทธิ เพราะได้ผ่านมรรคผล นิพพานมาแล้ว ปัจจเวกฺขณญาณจึงเกิดขึ้นได้ ญาณเหล่านี้จึงเรียกรวมกันว่า โสฬสญาณ แปลว่า ญาณ ๑๖ นั่นเอง^{๑๗}

ในญาณ ๑๖ นี้จัดเป็น ๒ ระดับ คือ หนึ่ง ญาณในโลกียะมี ๑๔ ญาณ คือข้อที่ ๑ ถึงข้อที่ ๑๓ และข้อที่ ๑๖ สอง ญาณในโลกุตระมี ๒ ญาณ คือข้อที่ ๑๔ และข้อที่ ๑๕ ญาณ ๑๖ นี้มีโชนำในพระบาลีเดิมโดยตรง พระอาจารย์ในสายวิปัสสนาธุระได้สอนสืบต่อกันมา โดยประมวลจากคัมภีร์ปฏิบัติสมาธิมรรค และวิสุทธิมรรคในกาลต่อมา

^{๑๖} พุ.ปฎิ.๓๑/๓/๓๖๒.

^{๑๗} ม.ม.๑๒/๒๕๕/๒๗๕.

สำหรับพระอริยบุคคลที่บรรลุหัตถผลจะต้องมีบรรพคุณเกิดขึ้นถึง ๔ ครั้งจึงจะตัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาด กล่าวคือ ตัดครั้งที่ ๑ เป็นพระโสดาบัน ตัดครั้งที่ ๒ เป็นพระสกทาคามี ตัดครั้งที่ ๓ เป็นพระอนาคามี ตัดครั้งที่ ๔ เป็นพระอรหันต์ การที่จะละกิเลสได้เพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติและบารมีของผู้นั้น ๆ ที่ได้สั่งสมอบรมมาเป็นสำคัญ ในการปฏิบัติญาณ ๑๖ นี้ นอกจากจะรู้แจ้งเห็นจริงด้วยตนเองแล้ว ยังสามารถเข้าถึงเป็นพระอริยบุคคลอีกด้วยตามหลักในสติปัญญาสูตรกล่าวไว้ว่า ผู้ปฏิบัติจะได้อานิสงส์ ๗ ประการคือ

๑. เป็นผู้มีความบริสุทธิ์
๒. เป็นผู้สามารถระงับความเศร้าโศกได้
๓. เป็นผู้สามารถระงับความใคร่ครวญได้
๔. เป็นผู้สามารถดับความทุกข์ได้
๕. เป็นผู้สามารถดับโสมนัสได้
๖. เป็นผู้สามารถบรรลุอริยมรรคได้
๗. เป็นผู้สามารถเห็นแจ้งซึ่งพระนิพพาน

๒.๓ ธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดญาณ

๒.๓.๑ วิสุทธิ ๗

การที่จะเข้าใจในเรื่องของญาณได้คตินั้น จำเป็นจะต้องมีธรรมที่จะส่งเสริมให้เกิดญาณคือ วิสุทธิ วิสุทธิ แปลว่า ความหมดจด ความหลุดพ้น ความสะอาด ปราศจากมลทินความหมายโดยสรุป ได้แก่การปรับไตรสิกขา คือ สติ สมาธิ ปัญญาให้เข้าถึงบริสุทธิ์สมบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปจนบรรลุถึงเป้าหมายของพระพุทธศาสนา คือพระนิพพาน วิสุทธิ ๗ นี้พระพุทธเจ้ามิได้แสดงโดยตรง แต่เป็นพระสูตรที่เกิดขึ้นจากการสนทนากันในระหว่างพระมหาเถระทั้งสองซึ่งเป็นนักปราชญ์ด้วยกันทั้งคู่ ได้แก่พระสารีบุตรกับพระปุณณมณฺฑานีบุตร หลานของพระอัญญาโกณฑัญญะ ซึ่งเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในด้านการแสดงธรรม ในการสนทนากันนั้นจึงเกิดเป็นวิสุทธิ ๗ ขึ้น

วิสุทธิ ๗ เปรียบเหมือนการเดินทางโดยอาศัยรถ ๗ ผลักที่ส่งเราให้ถึงจุดหมายปลายทางอันสูงสุด คือ

๑. สติวิสุทธิ ความหมดจดแห่งสติ รักษาติดตามภูมิขั้นคอนของคนให้บริสุทธิ์และให้ขึ้นไปเพื่อสมาธิ ได้แก่ปาริสุทธิสติ ๔
๒. จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต คือฝึกฝนอบรมจิตจนเกิดสมาธิ พอเป็นบาทวิปัสสนา ได้แก่สมาบัติ ๘ และอุปจาระ

๓. ทิฏฐิวิสูทธิ ความหมกหมองแห่งทิฏฐิ คือความรู้ความเข้าใจ มองเห็นนามรูป ตามสภาวะที่เป็นจริง เป็นเหตุข่มความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิด จัดเป็นขั้นกำหนดทุกขสัจจะ

๔. กังขาวิตรณวิสูทธิ ความหมกหมองแห่งญาณ เป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย ความบริสุทธิขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือกำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ได้แล้วจึงสิ้นความสงสัยในการทั้ง ๓ ข้อนี้ตรงกับธรรมจตุตถญาณ หรือ ยถาคตญาณ หรือสัมมาทัสสนะ จัดเป็นขั้นกำหนดสมุทัยสัจ

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสูทธิ ความหมกหมองแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทาง หรือมิใช่ทาง คือเริ่มวิปัสสนาต่อไป โดยพิจารณา จนมองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย อันเรียกว่า อุท্থัพพยานุปัสสนาเป็นวิปัสสนาอ่อน ๆ แล้วมีวิปัสสนุกิเลสเกิดขึ้น กำหนดได้ว่า อุปกิเลสทั้ง ๑๐ แห่งวิปัสสนานั้นมิใช่ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่วิถีนั้นแหละเป็นการถูกต้อง เตรียมที่จะประครองจิตไว้ในวิถิ คือวิปัสสนาญาณนั้นต่อไป

๖. ปฏิพาณญาณทัสสนวิสูทธิ ความหมกหมองแห่งญาณ อันรู้เห็นทางดำเนิน คือประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลาย เริ่มแต่อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ ที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินเข้าสู่วิถิทางแล้วนั้น จนถึงสังขานุโลมมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา ต่อแต่นี้ก็จะเกิดโคตรภูตญาณ คั่นระหว่างวิสุทธิขั้นนี้กับข้อสุดท้าย เป็นหัวข้อแห่งความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล โดยสรุป วิสุทธิขั้นนี้ก็คือ วิปัสสนาญาณ ๕ นั้นเอง

๗. ญาณทัสสนวิสูทธิ คือความหมกหมองแห่งญาณทัสสนะ เป็นความบริสุทธิในอริยมรรค ๔ คือ มรรคญาณ อันเกิดจากโคตรภูตญาณเป็นต้นไป เมื่อมรรคเกิดขึ้นแล้ว ผลจิตแต่ละอย่างย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้น ๆ ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้น โดยวิสุทธิขั้นนี้ วิสุทธิ ๗ คือ ไตรสิกขาที่แสดงโดยนัยหนึ่งใครปฏิบัติให้สมบูรณ์แล้วได้ชื่อว่าปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด เพราะเป็นการบรรลุมรรคผลขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๑๔}

๒.๓.๒ สติปัญญา ๔

สติปัญญา ๔ แปลว่า ที่ตั้งของจิต คือตั้งสติพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความจริงตามที่สิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมันเอง ตามที่พระพุทธพจน์พระองค์กล่าวไว้ในสติปัญญาสูตรว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียวเพื่อความบริสุทธิของสัตว์ทั้งหลายเพื่อระงับความโศกและคร่ำครวญ เพื่อดับทุกข์กาย ทุกข์ใจ เพื่อบรรลุดุจรรณที่ถูกต้องเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน นี่คือสติปัญญาสี่^{๑๕}

^{๑๔} ม.ญ.๑๒/๒๕๘/๒๕๕.

^{๑๕} ที.ม.๑๐/๒๗๓-๓๐๐/๓๒๕-๓๕๑.

สติปัญญา ๔ มีลักษณะดังนี้

๑. กายานุปัสสนาสติปัญญา คือการตั้งสติพิจารณาทำให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็น แต่เพียงร่างกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ท่านจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง คืออานาปานสติ กำหนดลมหายใจเข้าออก อิริยาบถ กำหนดรู้ทันอิริยาบถ สัมผัสสัญญา สร้างสัมผัสสัญญาในการกระทำ ความเคลื่อนไหวทุกอย่าง ปฏิกุศล มนสิการ พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ ธาตุมนสิการ พิจารณาเห็นร่างกายของคนโดยสักแต่ว่าเป็นธาตุแต่ละอย่าง พิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ แยกต่างกันไป ให้เห็นเป็นคตินิกรรมคาของร่างกายของผู้อื่น เช่นใจของคนที่จะเป็นเช่นนั้น

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัญญา การตั้งสติกำหนดพิจารณาให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็น แต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือมีสติรู้ชัดเวทนา อันเป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดีเฉยๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นอามิส และเป็นนิรามิส ตามที่เป็นไปในขณะนั้น

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัญญา การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิตให้รู้เห็นตามที่เป็นจริงว่าเป็น แต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือมีสติรู้ชัดจิตของคน ที่มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิอย่างไรก็ตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ

๔. รัชมานุปัสสนาสติปัญญา การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็น แต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ได้แก่นิวรรณ์ ๕ ขันธ ๕ อายุตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในคนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร และตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้น ๆ

๒.๓.๓ สัมมปธาน ๔

สัมมปธาน ๔ เป็นองค์ธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดญาณ เป็นเรื่องของความเพียร ๔ หรือสัมมาวายามะ ได้แก่ความพยายามในทางที่ชอบ ซึ่งเป็นการปฏิบัติในขั้นของจิตใจ คือใน ส่วนของจิตตสิกขา ในข้อธรรมนี้ได้แสดงไว้เป็น ๔ อย่างคือ

๑. สัจจปธาน ได้แก่เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นภายในจิตใจ ในขั้นของการปฏิบัติ นั้น ทรงสอนให้ปลูกฝังความพอใจในการที่จะสำรวมระวัง เพื่อไม่ให้บาปเกิดขึ้นภายในจิต อันได้แก่ การสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวลาเห็นรูปฟังเสียง คมกลิ่น ลิ้มรสถูก ต้อง โภกฐ์พระ ฐัธรรมารมณ์ด้วยใจ ไม่มีความยินดียินดีร้ายเกิดขึ้นครอบงำจิตได้ แต่การปฏิบัติ เช่นนี้จะต้องอาศัยความพยายาม ปรรกความเพียร คือมีการกระทำที่ติดต่อกันไป

สามารถสำรวจได้มากน้อยแค่ไหนเพียงใด ก็ประครองจิตไว้ คือรักษาคุณภาพจิตไว้ในฐานะนั้นๆ แล้วก็พยายามสำรวจระวังต่อไป

๒. ปหานปธาน เพียรพยายามที่ละบาป ละอกุศล ซึ่งมีอยู่แล้วภายในจิตใจ โดยอาศัยการพิจารณาเห็นโทษของบาป ของอกุศลที่มีอยู่ภายในจิตแห่งตนแล้ว ปลูกฝังความพอใจในอันที่จะละบาปอกุศลเหล่านั้นไปจากจิต และใช้ความพยายาม ประารถความเพียรมีการกระทำติดต่อกัน สามารถละบาปอกุศลได้ จะมากหรือน้อยก็ตาม ก็พยายามรักษาคุณภาพจิตเอาไว้ในจุดนั้น อย่างที่พระพุทธองค์สอนไว้ว่า “ให้รักษาความดีไว้ เหมือนเกลือรักษาความเค็มฉะนั้น”

๓. ภาวนาปธาน เพียรพยายามที่จะกระทำให้กุศลเกิด ได้แก่ความดีทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น โดยไม่จำเป็นต้องว่า กุศลความดีเหล่านั้นจะมากหรือน้อยก็ตาม ให้ปลูกฝังความพอใจในการที่จะเสริมสร้างกุศลคุณงามความดีให้บังเกิดขึ้น แล้วใช้ความพยายามในการสร้างกุศลโดยมีความเพียรที่ติดต่อกันไป ไม่ทำ ๆ หยุด ๆ เมื่อสามารถทำความดีได้มากน้อยแค่ไหนเพียงใดก็ตาม ก็พยายามรักษาคุณภาพจิตไว้สม่ำเสมอ

๔. อนุรักษนาปธาน การพยายามรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป ในขั้นนี้ก็มิมีนัยเช่นเดียวกัน คือต้องปลูกฝังความพอใจ ให้กุศลความดีมีอยู่ เป็นอยู่ภายในจิต และใช้ความพยายามที่จะรักษาไว้ โดยมีการกระทำสืบต่อกันไป และเมื่อปฏิบัติได้ถูกต้องสมบูรณ์เช่นนี้แล้ว ปริมาณของบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็จะถูกลดลงไปตามลำดับ ปริมาณของกุศลที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็จะดำรงอยู่ตลอดไปดังที่มีคำกล่าวไว้ว่า

ลักษณะเหล่านี้เปรียบเหมือนกับน้ำในสระที่ขุ่น เมื่อเราพยายามป้องกันน้ำที่ขุ่นข้นไม่ให้เข้ามา แล้วก็เอาส่วนที่ขุ่นข้นออกไป น้ำส่วนที่เป็นน้ำใสเข้ามา ปริมาณความขุ่นข้นก็จะเจือจางไปโดยลำดับ ๆ ในที่สุดสระน้ำนั้นจะอยู่ในสภาพพร้อมที่จะใช้สอยบริโภคดื่มกินได้ จิตใจของบุคคลที่จะใช้ความเพียรพยายามผ่านขั้นตอนนี้มาดังที่กล่าวแล้วก็จะมิลักษณะเช่นเดียวกัน คือจะเป็นจิตที่สะอาดขุ่นสงบขึ้น^{๑๖}

๒.๓.๔ อธิธิบาท ๔

องค์ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงซึ่งความสำเร็จ เรียกว่า อธิธิบาท คำว่า ความสำเร็จที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติให้สมบูรณ์ในอธิธิบาทนั้น หมายถึงความสำเร็จในระดับฌานจิต และมัคคจิตที่เดียว องค์ธรรมของอธิธิบาท ๔ มีลักษณะดังนี้

^{๑๖} อจ.จตุกก.๒๑/๖๕/๕๖.๑๔/๒๐.๑๓/๑๕.

๑. ฉันทะ ความพอใจ หรือความเต็มใจ ความปลงใจกระทำที่เป็นเหตุให้สัมฤทธิ์ผล
๒. วิริยะ คือความเพียรพยายามอย่างขี้ยังวอด โดยไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรคอันตรายต่าง ๆ มีความเข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง เป็นเหตุให้สัมฤทธิ์ผล
๓. จิตตะ ความที่มีจิตคงอ้อม ไม่ปล่องใจให้ฟุ้งซ่านเลือนลอบไป ปักใจให้มั่นคง อยู่ในองค์ธรรมเหล่านั้น
๔. วิมังสา ความไตร่ตรอง หรือทบทวน คือหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบหาเหตุผลและตรวจสอบข้อที่ยังย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์ ถัดผล ถัดคั้นวิธีแก้ไข ปรับปรุงให้ดีขึ้นดังที่มีคำกล่าวที่ว่า

องค์ธรรมอิทธิบาทสี่นี้ จึงชื่อว่าเป็นใหญ่ในความสำเร็จทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หมายถึงความสำเร็จในกิจการงานอันเป็นกุศลแต่ฝ่ายเดียว และเป็นกุศลที่ลดหลั่นกันขึ้นไปโดยลำดับจนถึง โลกุตตรกุศล ถึงมรรค ผล นิพพาน กิจการงานที่บุคคลธรรมดากระทำซึ่งจะสำเร็จผลนั้น ย่อมไม่อาจจะขาดองค์ธรรม คืออิทธิบาท ๔ ประการนี้ไปได้ แต่ว่าเวลาปฏิบัตินั้น บางครั้ง บางคราว องค์ธรรม ๔ อย่างนี้มีความขี้ ความหย่อนกัน คือบางที่ฉันทะมีความแรงกล้า บางที่วิริยะมีกำลังกล้า บางที่จิตตะมีกำลังกล้า บางที่ปัญญามีกำลังกล้า ถ้าธรรมใดมีกำลังกล้ามีกำลังมาก ก็เรียกว่า ธรรมที่กล้านั้นแต่องค์เดียวว่า เป็นอิทธิบาทนี้ว่าถึงหลักในการปฏิบัติ นี้ก็จะใหญ่ในด้านของความเชื่อ การน้อมใจเชื่อสิ่งที่มีเหตุผล โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีความเชื่อมั่นในคุณของพระรัตนตรัย^{๑๖}

๒.๓.๕ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ ในโพธิปักขิยธรรม แปลว่า ความเป็นใหญ่ ความเป็นผู้ปกครองในธรรมที่เป็นฝ่ายดี เฉพาะฝ่ายดีที่จะให้รู้ถึงซึ่ง ญาณ ธรรมะ และอริยสัจจะธรรม อินทรีย์ในโพธิปักขิยธรรม แบ่งออกเป็น ๕ ประการ คือ

๑. สัทธินทรีย์ การเป็นใหญ่ที่จะสร้างสัทธาปสาทะในอารมณ์ที่เป็นฝ่ายดีให้บังเกิดขึ้นภายในจิต สัทธานั้นแบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

ปกคิสัทธา ได้แก่ความเชื่อใน ทาน ศีล ภาวนา อย่างที่สามัญชนทั่วไปประพฤติปฏิบัติกันได้โดยปกติ

^{๑๖} อภิ.วิ.๓๕/๒๕๒/๒๗๒.

ภาวนาสัทธา ได้แก่สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานที่เกิดขึ้นมาจากการปฏิบัติในหลักของกรรมฐานที่ทรงแสดงไว้ สัทธาชนิดนี้มีกำลังแรงกล้า และแนบแน่นในจิตใจของบุคคลได้เป็นอันมาก สมถภาวนาสัทธานั้น อกุศลจะทำให้เสื่อมได้ยาก ถ้าปฏิบัติไปจนเป็นวิปัสสนาภาวนาสัทธาแล้ว อกุศลไม่อาจจะทำให้สัทธาเสื่อมไปได้เลย

๒. วิริยอินทรีย์ ความเพียรที่สมบูรณ์ ตามหลักของสัมมัปปธานทั้งสี่ประการ คือเพียรระหวังไม่ให้บาปเกิดขึ้น เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรให้กุศลคือความดีบังเกิดขึ้น และเพียรรักษากุศลคือความดีที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม

๓. สตินทรีย์ การระลึกอารมณ์อันเกิดขึ้นในสติปัญญาสี่ คือการตั้งสติระลึกอยู่ที่กาย เวทนา จิต ธรรม น้อมนำจิตให้สงบ เป็นสมถกรรมฐานและใช้ปัญญาพิจารณา กาย เวทนา จิต ธรรม ตามหลักของวิปัสสนากรรมฐาน จนเห็นความจริงแห่งกาย เวทนา จิต ธรรมว่า กาย เวทนา จิต ธรรมนี้ก็สักแต่ว่ากาย เวทนา จิต ธรรมไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขาแต่ประการใด

๔. สมาธินทรีย์ มีหน้าที่ทำจิตของบุคคลให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของกรรมฐาน จนเป็นเอกัคคตาจิต คือจิตมีอารมณ์เดียว คือได้รูปฌาน ๔

๕. ปัญญินทรีย์ ความรู้ ความเห็น ความเห็นขั้น ๕ อย่างนั้น ภาคว่าเต็มไปด้วยโทษ เป็นวิญญูทุกข์ ได้แก่ปัญญาที่สามารถชำแรกแยกแยะสิ่งทั้งหลายออกไปให้เห็นประจักษ์ชัดเจนตามความเป็นจริงนั่นเอง ดังมีคำกล่าวไว้ว่า

อินทรีย์ในโพธิปักขิยธรรมนี้ แสดงความเป็นใหญ่ที่จะให้ถึงความตรัสรู้ มรรคผล นิพพานสำหรับผู้ปฏิบัติให้ถูกต้องสมบูรณ์ ธรรมะหมวดนี้เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงโดยตรง^{๑๔}

๒.๓.๖ โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ แปลว่า องค์ธรรมเครื่องตรัสรู้หรือยั้งดี โพชฌงค์เป็นส่วนที่ทำให้เกิดความรู้ คือความรู้ในอริยสังคีติ หรือที่เรียกว่า มรรคจิต มีลักษณะดังนี้คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์ สติ คือการระลึกอารมณ์ของสติปัญญา ๔ เป็นความระลึกที่ต่อเนื่องกันมา จนแก่กล้าเป็นอินทรีย์ เป็นสติพละ เป็นสัมมาสติ ค้ำยันอำนาจแห่งวิปัสสนาภาวนาสามารถทำลายความประมาทเสียได้ สติที่ฝึกปรือจนมาถึงระดับนี้ เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ สามารถเป็นที่เกิดความรู้ในองค์มรรคได้

๒. รัทมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นองค์ธรรมเครื่องตรัสรู้ ได้แก่ปัญญาที่รู้ นามรูปว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนแก่กล้าเป็นวิมิงสาในอิทธิบาท เป็นปัญญาอินทรีย์ เป็นปัญญาพละ เป็น

^{๑๔} อ.ป.ญ.ก.๒๒/๑๓/๑๑, ที.ปา.๑๑/๓๐๐/๒๕๒.

สัมมาทิฏฐิ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนากาวนา ซึ่งสามารถทำลาย โมหะ คือความหลงไปได้ ปัญญาที่พัฒนาถึงจุดนี้แหละ เรียกว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ต้องมีความสามารถที่จะทำให้เกิดมรรคญาณ คือความรู้ในองค์มรรคได้

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ เป็นองค์ธรรมครุฑรู้ ได้แก่ความเพียรพยายามในประธาน คือความเพียรสี่ประการตามที่กล่าวมาแล้ว แก่งล้ามีวิริยะในอิทธิบาทสี่ เป็นวิริยะอินทรีย์ เป็นวิริยะผละ และเป็นสัมมาวายามะ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา ย่อมสามารถทำลายความเกียจคร้านได้วิริยะที่พัฒนาถึงระดับนี้จึงชื่อว่า เป็นวิริยะสัมโพชฌงค์

๔. ปิติดัมโพชฌงค์ องค์ธรรมเครื่องครุฑรู้ ปิติดันั้น แปลว่า ความอึดใจในการเจริญสติปัญญาน ผู้ที่เจริญสติปัญญานั้น เมื่อมีสติปัญญา มีความเพียรอย่างจริงจังจนเกิดปิติแล้ว จะเกิดปิติเป็นธรรมดา ปิติที่เกิดด้วยอำนาจการเจริญวิปัสสนา ย่อมทำลายความยินดีที่เป็นเหตุให้เกิด ความยินดี ยินร้าย หรือพยาบาทเสียได้ ให้วิปัสสนาเศร้าหมองไปได้

๕. ปิตสัทธัมโพชฌงค์ มีความสงบกาย สงบใจ ในการเจริญสติปัญญาน ผู้ที่เจริญสติปัญญานั้น เมื่อมีสติปัญญา มีความเพียรอย่างแรงกล้าเกิดปิติแล้ว ขณะนั้นปิติกำลังแก่งล้าทำให้จิตตื่นเต้นมาก เมื่ออาการตื่นเต้นสงบลง ปิตสัทธัมก็มีกำลังขึ้น ทำให้จิตและเจตสิกมีความสงบเยือกเย็น ประณีต อาการอย่างนี้มีมากไป ก็อาจจะทำให้สำคัญผิด คิดไปได้ว่า ความสงบนี้แหละคือพระนิพพานก็ได้ เหตุนี้ปิตสัทธัมจึงจัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส คือเป็นเครื่องที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองไปได้

๖. สมานิสัมโพชฌงค์ เป็นองค์ธรรมเครื่องครุฑรู้ สมานีคือการมีใจตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างแน่วแน่งนได้ชื่อว่า เป็นสมานินทรีย์ เป็นสมานิผละ และเป็นสัมมาทิฏฐิ สมานิสัมโพชฌงค์มีได้ทั้งฝ่ายสมถกาวนา และวิปัสสนากาวนา สมานีเกิดจากสมถกาวนา ก็มีบริกรรมสมานี อุปจารสมานีเป็นสมานีที่เสียดใกล้ความสงบเข้าไปมาก และเป็นอัปमानาสมานี คือสมานีที่แน่วแน่ผลสูงสุดได้แก่สมาบัติ ๘ ส่วนสมานีในวิปัสสนาได้แก่การพิจารณาเห็นนามรูปตามพระไตรลักษณ์

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความรู้มีใจเป็นกลาง ๆ เพราะเห็นความเป็นจริง ไม่ให้เกิดความยินดียินร้ายในอารมณ์กรรมฐาน ย่อมเกิดความชอบใจ ไม่ชอบใจติดตามอยู่เสมอด้วยว่าจิตไม่สามารถตั้งอยู่ในทางสายกลางแน่วแน่มั่นคง แต่เมื่อจิตตั้งอยู่ได้มั่นคงดีแล้ว อุเบกขาสัมโพชฌงค์ก็จะบังเกิดขึ้น ก็จะทำให้สัทธา ปัญญา วิริยะ สมานีมีความสม่ำเสมอ และก็จะทำลายนิรวณ ๕ ให้สงบลงไปได้ ซึ่งจะเป็นบันไดให้เกิดมรรคญาณขึ้น คือความรู้ในองค์มรรคดังมีคำที่กล่าวไว้ในสังยุตตรนิกายว่า

องค์ธรรมโพชฌงค์ ๗ เหล่านี้จะทำให้มีจักษุ ทำให้มีญาณ มีปัญญา และ

เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญของปัญญา ไม่เป็นไปเพื่อความคับแค้น เป็นไปเพื่อพระนิพพานพระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธอันไพบุลย์ หาประมาณมิได้ ไม่มีความเบียดเบียน เธอมีจิตอุเบกขา สัมโพชฌงค์ครบดีแล้ว ย่อมแทงทะลุ ย่อมทำลายกอง โลกะที่ยังไม่เคยแทงทะลุ ก็ยังไม่เคยทำลายเสียได้ ย่อมแทงทะลุ ย่อมทำลายกอง โมหะที่ยังไม่เคยแทงทะลุ ยังไม่เคยทำลายเสียได้^{๑๖}

๒.๓.๓) ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หมายถึงลักษณะที่เป็นสามัญ ๓ อย่าง หรือสามัญลักษณะ ๓ สามัญหมายถึงถึงธรรมดา คือสิ่งที่เป็นธรรมดา ไม่มีอะไรพิเศษกว่ากัน บางทีเรียกว่า สามัญธรรมดา หรือลักษณะที่เสมอกัน เท่ากัน เหมือนกัน คือทฤษฎีแห่งความเหมือนกัน ไม่มีข้อยกเว้น ไม่ว่าจะเป็สิ่งที่มีชีวิต หรือไม่มีชีวิตก็ตาม ทฤษฎีนี้เป็นเครื่องบ่งบอกความจริงที่เป็นสังขาร คือความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ไม่มีใครสร้าง มันมีอยู่ตามเป็นจริง หรือไตรลักษณ์ คือลักษณะทั่วไปของสังขารธรรม ไม่ว่าจะเป็รูปธรรม หรือนามธรรม ในสิ่งที่มีชีวิต ไม่มีชีวิต ย่อมแสดงเครื่องหมายให้วิปัสสนาญาณรู้ได้ ๓ อย่างดังนี้คือ

๑. อนิจจัง ได้แก่ความไม่เที่ยงของ นามรูป
๒. ทุกขัง ได้แก่ความเป็นทุกข์ ลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ของนามรูป
๓. อนัตตา ได้แก่ลักษณะที่ไม่มีตัวตนของนามรูป

ความเป็นไปของนามและรูป คือขันธ ๕ ที่จะปรากฏแก่ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๓ ลักษณะนี้ ตามที่มีคำกล่าวไว้ว่า

เมื่อพระอรหันต์ที่ฝึกฝนอบรมอย่างแรงกล้ามาด้วยศีล อนิจจังลักษณะย่อมปรากฏ ถ้าอบรมฝึกฝนการปฏิบัติแรงมาด้วยสมาธิ ทุกขลักษณะย่อมปรากฏ ถ้าอบรมการปฏิบัติอันแรงกล้ามาด้วยปัญญา อนัตตาลักษณะย่อมปรากฏ ไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งย่อมปรากฏ และย่อมเข้าใจในไตรลักษณ์ทั้ง ๓ อย่างนี้ถึงกันได้คือ สามารถวิเคราะห์ชีวิตเหตุการณ์และสิ่งแวดล้อมได้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริงไม่กระทำไปตามอำนาจของความอยากด้วยการยึดมั่นถือมั่น และไม่ปล่อยตัวไปตามอำนาจเบื่องต่ำ มีความสามารถใช้ปัญญาและเหตุผลเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาชีวิต ชีวิตที่มีความก้าวหน้าไปในทางที่ดีจะพบกับความสุขได้ เมื่อคนเรามีชีวิตที่ดีแล้ว สามารถจะช่วยเหลือคนอื่นได้^{๑๗}

^{๑๖} ตี.ม.๑๕/๕๓/๕๘,ที่.ปา.๑๑/๓๒๗/๒๖๔.

๒.๓.๘ ปฏิจสงฺฆปฺปาต

ในบรรดาหลักธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาที่ถือว่าลึกซึ้ง เป็นแก่นแท้หรือเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนานั้น ปฏิจสงฺฆปฺปาต กล่าวได้ว่า เป็นเรื่องสำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งจะว่าเป็นอริยสัจใหญ่ที่สมบูรณ์แบบที่สุดก็ว่าได้ คือเป็นเรื่องที่กล่าวถึงความทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และแนวทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ด้วยเหตุนี้ การศึกษาเรื่องนี้ธีรชนทั้งหลายควรให้ความสนใจ และเอาใจใส่เป็นพิเศษจึงจะได้รับประโยชน์สมความมุ่งหมาย

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ได้แปลความหมายปฏิจสงฺฆปฺปาตว่า เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยซึ่งกันและกัน ในคัมภีร์อภิธรรมได้แปลความหมายไปอีกคำหนึ่งว่า “ปัจจยการ” คืออาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กันและกัน หมายความว่า สิ่งใดก็ตามในจักรวาลนี้ จะเป็นเอง เกิดเองโดยไม่มีปัจจัยอื่น หรือองค์ประกอบอื่น ๆ ที่รวมอยู่ด้วยกันนั้นมิได้ ปฏิจสงฺฆปฺปาตคือกฎแห่งธรรมชาติ ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในธรรมนิยามสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ คือหลักธรรมชาตินั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมนิยาม คือ อิทัปปัจจยตา คือเป็นชื่อหนึ่งของปฏิจสงฺฆปฺปาต แปลตามตัวอักษรว่า การประชุมแห่งปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ หรือภาวะที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย ความสำคัญของปฏิจสงฺฆปฺปาตนี้พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในมัชฌิมนิกายมูลปิณณาสกะว่า

ผู้ใดเห็นปฏิจสงฺฆปฺปาต ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจสงฺฆปฺปาต ภิกษุทั้งหลายแท้จริงอริยสาวกผู้ใดเรียนรู้แล้ว ย่อมมี ญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จะมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม ธรรมในที่นี้หมายถึงปฏิจสงฺฆปฺปาต^{๒๐}

ปฏิจสงฺฆปฺปาตนี้พระพุทธองค์ยังกล่าวไว้ในพระวินัยปิฎกอีกว่า

ปฏิจสงฺฆปฺปาตที่ลึกซึ้งในพระวินัยปิฎก พระองค์ทรงกล่าวถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระองค์ เริ่มตั้งแต่เมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ กำลึงเสวยวิมุตติสุข คือสุขอันเกิดจากความหลุดพ้น ทรงพิจารณาบทวนปฏิจสงฺฆปฺปาต ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมทั้ง ๑ วัน ครั้นเวลาเสวยวิมุตติสุขแล้ว เมื่อทรงปรารถนาที่ทรงจะประกาศธรรมแก่ผู้อื่นทรงดำริว่า ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยากสงบระงับประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ สำหรับ

^{๒๐} ส.สพ.๑๘/๑/๑.พ.๖.๒๕/๓๐/๕๑.

^{๒๑} ม.ม.๑๒/๓๐๖/๓๑๘.

หมู่ประชาชนผู้ร่ำรวยอยู่ด้วยอาศัยละเรียงหลงอยู่ใน อาศัยความผูกพัน ความยึด
คิด ฐานะอันนี้ ได้แก่ความรู้ ความเข้าใจ ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลัก
อิทัปปัจจยคา คือปัจจุสมุปบาทนั่นเอง^{๒๖}

ปัจจุสมุปบาทนี้ เป็นองค์ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในฐานะเป็นตัวของสภาวะ
หรือกฎของธรรมชาติ ซึ่งเป็นหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระองค์ทรงแสดงไว้ ๒ ประการ
คือ ประการแรกเรียกว่ากระบวนการเกิดคือ สมุทวาร ประการที่สองเรียกว่ากระบวนการดับ คือ
นิโรธวาร ปัจจุสมุปบาทเป็นองค์ธรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันเกี่ยวโยงกัน
เป็นลูกโซ่ตลอดสายทั้งสายเกิดและสายดับตามที่มีคำกล่าวไว้ว่า

เพราะมือวิชาเป็นปัจจัยจึงทำให้เกิดสังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาณ
วิญญาณทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะทำให้เกิดผัสสะ
ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนาทำให้เกิดตัณหา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน อุปาทาน
ทำให้เกิดภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติเกิดทำให้ชรามรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสสุปา
ยาสิ่งทั้งหลายเหล่านี้เกิดขึ้นครบถ้วนเรียกว่า สมุทวารคือสายเกิดนั่นเอง ส่วน
สายดับหรือนิโรธวารนั้น คือ เพราะมือวิชาดับ สังขารจึงดับ สังขารดับ วิญญาณ
จึงดับ วิญญาณดับ นามรูปจึงดับ นามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ สฬายตนะดับ
ผัสสะจึงดับ ผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เวทนาดับ ตัณหาก็จับ ตัณหาดับ อุปาทาน
จึงดับ อุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ
จึงดับ ดังนั้นความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์และความดับทุกข์มีด้วยอาการอย่างนี้ ภิขุ
ทั้งหลาย ดวงตา ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่างในสิ่งที่เราไม่เคยฟังมาแต่ก่อน
ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า นี่คือการเกิดขึ้นพร้อมแห่งความทุกข์ ย่อมมีได้ด้วยอาการ
อย่างนี้ ปัจจุสมุปบาทนี้ได้ปรากฏแก่พระพุทธองค์ในยามที่ ๓ แห่งวันเพ็ญเดือน
วิสาขะคือวันที่พระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมโพธิญาณ^{๒๗}

ปัจจุสมุปบาท แสดงถึงสภาวะของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิตเป็นสภาวะ
ธรรมอย่างหนึ่งที่ประกอบด้วยขั้น ๕ มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือนามรูปอื่น
เป็นทุกข์ มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปัจจุสมุปบาทนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้หายสงสัยในเรื่อง
โลก และชีวิต นรก สวรรค์ บุญบาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่าเป็นของจริง ดังนั้นการ
ศึกษาเรื่องปัจจุสมุปบาทจึงทำให้เข้าใจถึงตัวสภาวะธรรมชาติ ที่เป็นสังสารธรรม และประการ
สำคัญที่สุดก็คือ ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ อันเป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตนำไปสู่ความสิ้นทุกข์

^{๒๖} วินย.๔:๑/๑.ติ.นิ.๑๖/๒๐:๓๑.

^{๒๗} ตี.นิ.๑๖:๖๔-๑๔๔/๓๓-๓๘.

อย่างสิ้นเชิง กล่าวคือไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป เป็นการดับภพ ดับชาติสิ่งทีปรากฏข้างหน้านั้นคือพระนิพพาน

๒.๔ สมาธิทำให้เกิดญาณ

สมาธิ แปลว่า ความตั้งใจมั่นแห่งจิต คือสภาวะแน่วแน่ที่จิตสงบหนึ่ง จับอยู่อารมณ์เดียว ที่ถูกต้อง สมาธิจิต เป็นสภาวะจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือการที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ คือทำจิตให้สงบจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิจนบรรลุถึงเอกัคคตา สมาธิแบ่งเป็น ๓ ระดับคือ

๑. **ขณิกสมาธิ** คือสมาธิชั่วขณะ ซึ่งคนสามัญทั่วไปสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาได้

๒. **อุปจารสมาธิ** สมาธิเถียด ๆ หรือจนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิรวณได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่ง ฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปนาสมาธิ

๓. **อัปนาสมาธิ** คือสมาธิแนบแน่นสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ภาวะนี้มีในฌานชั้นต่าง ๆ และปฏิบัติต่อ ๆ ไปจะทำให้เกิดญาณขึ้นมาได้ ซึ่งเกิดจากผลสำเร็จในการเจริญสมาธิ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอัปนาสมาธิแล้ว เรียกว่า ฌาน ฌานยิ่งขั้นสูงขึ้นไปเท่าใด องค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นคุณสมบัติของจิตก็ยิ่งลดน้อยลง ฌานโดยทั่วไปแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ ๆ และแบ่งย่อยออกไปอีกระดับละ ๔ จึงรวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า ฌาน ๘ หรือสมาบัติ ๘ ฌานมีกล่าวไว้ใน มัชฌิมนิกายว่า

รูปฌาน ๔ ได้แก่ปฐมฌานมีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ทุคฺยฌาน มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา คคฺยฌาน มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา จคฺคตฌาน มีองค์ประกอบ ๒ คืออุเบกขา เอกัคคตา อรูปฌาน ๔ ได้แก่ อากาसानัญญาตนะ กำหนดอากาศเป็นอนันต์ วิญญาณัญญาตนะ กำหนดวิญญาณเป็นอนันต์ อาจิตฺตัญญาตนะ กำหนดภาวะที่ไม่มีสิ่งใด ๆ เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตนะ กำหนดรู้สัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ มนุษย์ปุถุชนเขียรพยายามบำเพ็ญสมาธิจะสำเร็จอย่างสูงสุดเพียงสมถ และสมถนี้ย่อมนำไปสู่ภาวะจิตที่เป็นสมาธิได้สูงสุดคือเนวสัณฺญาณาสัณฺญาตนะ เท่านั้น ส่วนพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ ผู้บรรลุผลสำเร็จครบทั้งสมถและวิปัสสนา สามารถเข้าถึงภาวะสมาธิที่ประณีตสูงสุดอีกขั้นหนึ่ง คือนิโรธสมาบัติ อันเป็นภาวะที่สัณญาและเวทนาหยุดการปฏิบัติหน้าที่ และมีปัญญาแจ่มชัดในจิต

ที่บริสุทธิ์ ถึงที่สุด เมื่อผู้ปฏิบัติได้สมาธิขั้นสูงสุดแล้ว ก็เกิดญาณ คือความหยั่งรู้ชอบ เป็นสัมมาสมาธินั่นเอง จิตเป็นสมาธิแล้วย่อมมีกำลัง มีภาวะอันเหมาะสมที่จะเกิดปัญญา เกิดญาณ^{๒๔}

ในเรื่องของสมาธินี้พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกายปัญจกนิบาตว่า

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มีประมาณ เป็นผู้มึปัญญารักษาคัว มีสติเฉพาะหน้าอยู่เถิด เมื่อเธอเจริญสมาธิอันไม่มีประมาณ เป็นผู้มึปัญญารักษาคัว มีสติเฉพาะหน้าอยู่ ญาณ ๕ ประการย่อมบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัตินั้น ญาณที่หนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะคนคั่งนี้ว่า สมาธินี้ให้เกิดขึ้นในปัจจุบันด้วย มีสุขเป็นวิบากต่อไปด้วย ญาณที่สอง ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะคนคั่งนี้ว่า สมาธินี้เป็นธรรมอันประเสริฐปราศจากอามิสทั้งหลายทั้งปวง ญาณที่สาม เกิดขึ้นเฉพาะคนคั่งนี้ว่า สมาธินี้อันคนเลวเสพไม่ได้ ญาณที่สี่ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะคนคั่งนี้ว่า สมาธินี้ละเหี่ยด ประณีต ได้ด้วยความสงบระงับ บรรลุได้ด้วยการเป็นธรรมเอกมุตขึ้น มิใช่บรรลุได้ด้วยการข่มธรรมที่เป็นข้าศึก หรือห้ามกิเลสด้วยจิต อันเป็นสังขารเครื่องปรุงแต่ง ญาณที่ห้า ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะคนคั่งนี้ว่า เรามีสติเข้าถึงสมาธิ มีสติออกจากสมาธินี้ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มีประมาณ เป็นผู้มึปัญญา รักษาตัว มีสติเฉพาะหน้าอยู่ ญาณ ๕ ประการเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะคนอย่างนี้แล^{๒๕}

ในเรื่องของสมาธิจึงพอสรุปใจความว่า การฝึกฝนอบรมสมาธิ การเจริญสมาธิการเจริญภาวนา เป็นการฝึกฝนอบรม การเจริญสมาธิจึงมีลักษณะ ๔ อย่างดังนี้คือ

๑. สมาธิภาวนาที่เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทวิภูริธรรมสุขวิหาร หมายถึงการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
๒. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ ญาณทัสสนะ
๓. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะ
๔. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งกิเลสอาสวะทั้งหลายทั้งปวง

^{๒๔} ม.ญ.๑๒/๑๐๒/๗๒.

^{๒๕} อัง.ปัญจก.๒๒/๒๗/๒๖-๒๗.

๒.๕ สมถและวิปัสสนา

สมถและวิปัสสนาเป็นหัวข้อธรรมที่เกี่ยวข้องกัน คือปฏิบัติสมถแล้วจะทำให้จิตใจสงบ เมื่อจิตใจสงบแล้ว ทำให้จิตเป็นสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิแนบแน่นแล้ว ต่อไปก็จะทำให้เกิดฌาน วิปัสสนา ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่าง คือความรู้แจ้งเห็นจริงเป็นลำดับต่อไปโดยมีลักษณะดังนี้

๑. สมถ แปลว่า ความสงบ คือวิธีทำให้ใจสงบ เป็นการปฏิบัติฝึกฝนอบรมจิตจนเกิดความสงบ จนจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ถึงขั้น ฌาน ระดับต่าง ๆ จุดมุ่งหมายของสมถก็คือสมาธิซึ่งหมายเอาสมาธิขั้นสูง ที่จะทำให้เกิด ฌาน ญาณ ปัญญา หลักของสมถก็คือกำหนดใจไว้กับสิ่งหนึ่งสิ่งเดียวทำจิตใจให้แน่วแน่น้อมดิ่งลงไปในสิ่งนั้นสิ่งเดียว ความแน่วแน่น หรือความตั้งมั่นของจิตนี้เรียกว่า สมาธิ เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้วก็จะเกิดภาวะจิตที่เรียกว่า ฌาน ซึ่งแบ่งเป็นระดับต่าง ๆ เช่น รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ หรือสมาบัติ ๘ นั่นเอง ภาวะจิตในฌานนี้เป็นภาวะที่สุขสงบ ผ่องใส ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว เป็นความหมายที่ตรงตามหลักวิชา ทั้งผ่านอภิธรรมทั้งฝ่ายพระสูตร เพราะไม่ว่าจะเจริญสมถจนได้ฌานสมาบัติ หรือ อภิญญา เป็นผลสำเร็จสูงสุดพิเศษเพียงใดก็ตาม เนื้อแท้ของสมถก็คือสมาธินั่นเอง

๒. วิปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดความเห็นแจ้ง หมายความว่าข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญา ให้เกิดปัญญา ญาณ คือความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตรงต่อสภาวะของมัน ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้น มันเป็นของมันเองรู้แจ้งชัด เข้าใจจริงจนความหลงผิด รู้ผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นการเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจและความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับญาณที่สำคัญขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชา เป็นสภาวะที่ตรงข้ามกับคำจำกัดว่า อวิชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้ง ไม่รู้จริง ให้หมดไป สภาวะจิตที่มี ญาณ หรือวิชานั้นเป็นสภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะถอนตัวจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบ ความชัง ความคิดใจ และความขัดใจ ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น ให้มองเห็นและรับรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างบิดเบือนจนพาคำความคิดหรือการกระทำที่คิดตามมาให้หันเหไป และไม่ต้องเจ็บปวด หรือเร่าร้อนเพราะถูกบีบบังคับต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณ และ วิชา จึงเป็นจุดหมายของวิปัสสนาเพราะนำไปสู่วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริง ซึ่งยังยืนถาวร ลามที่มีคำกล่าวไว้ในหนังสือวิสุทธิมรรคว่า

ผลมุ่งหมายของ สมถ คือ ฌาน ผลมุ่งหมายของวิปัสสนา คือ ญาณ
หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า สมถนำไปสู่ ฌาน วิปัสสนานำไปสู่ ญาณดังที่ได้

อธิบายมาแล้วนั่นเอง^{๒๖}

การฝึกฝนอบรม สมถ วิปัสสนา กรรมฐาน มีความมุ่งหมายเพื่อให้จิตใจสงบ จิตใจเป็นสมาธิ เกิด ฌาน ญาณ ปัญญา วิชาความรู้แจ้ง กรรมฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงาน หมายถึง การที่บุคคลควรทำในด้านจิตใจ กรรมฐานในพระพุทธศาสนานั้นพระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกไว้ ๒ ประการคือ สมถกรรมฐาน คือกรรมฐานเป็นอุบายทำให้จิตสงบ วิปัสสนากรรมฐาน คือกรรมฐานเป็นอุบายเรื่องปัญญา ดังที่กล่าวไว้ในอังคุตตรนิกายทุกกนิบาตว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการ เหล่านี้เป็นเหตุให้เกิดปัญญา
ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน ธรรม ๒ ประการคือ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนา
กรรมฐานดังนี้^{๒๗}

นอกจากนี้แล้ว วิปัสสนากรรมฐานยังปรากฏเด่นชัดในคัมภีร์ต่าง ๆ มากมายทั้งที่เป็นอรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรค และในมหาสติปัฏฐานสูตรนับว่าเป็นคลังแห่งการศึกษาเรื่องกรรมฐานที่เดียวดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในสติปัฏฐานสูตรว่า

เอกายโน อโย ภิกขเว มคฺโค สคฺคานํ วิสุทฺธิยา” แปลว่า ภิกษุ
ทั้งหลายหนทางสายนี้เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์หมดจด แห่งสัตว์ทั้งหลาย
ดังนี้^{๒๘}

๒.๖ สภาวะแห่งญาณ

สภาวะแห่งญาณ ญาณคือความรู้หรือปัญญาที่เกิดภายในจิตใจของบุคคล โดยอาศัยการพัฒนา ฝึกฝนอบรม หรือการศึกษาให้เกิดขึ้น หรือที่เรียกว่า “การเจริญภาวนา” ญาณคือความรู้ที่ผุดเกิดขึ้นว่า นิโรธซึ่งเป็นผลสูงสุดในการประพฤติปฏิบัติ เป็นเป้าหมายประสพซึ่งจะทำให้แจ่มแจ้งขึ้นภายในจิต ญาณที่ได้ผุดขึ้นนี้เรียกว่า เป็นญาณที่เกิดจากการที่บุคคลได้ประพฤติปฏิบัติจนประสบผลสำเร็จ คือบรรลุนิโรธ และสามารถดับความทุกข์ทั้งปวงได้ ความทุกข์ที่สามารถจะดับได้นั้นจะต้องลงมือปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ความรู้ที่ได้จากอริยมรรคนี้นี้เป็นภาวคัพพธรรมคือธรรมที่จะต้องประพฤติปฏิบัติอย่างจริงจัง ปรีชาญาณหยั่งรู้กิจที่ควรทำในอริยสัจจ์เรียกว่า กิจจญาณ จากนั้น ญาณคือความรู้ที่ผุดขึ้นประจักษ์แจ้งแก่ใจของคนว่าทุกข์ สมุทัย นิโรธ คนได้กำหนดรู้ ได้ละแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว มรรคคือได้เจริญแล้ว ความรู้ขั้นนี้ถือว่า เป็นความรู้ขั้นสูงสุด

^{๒๖} วิสุทธิ.๓/๖๔๗-๘.

^{๒๗} อจ.ทุก.๒๐/๒๗๕/๗๗.

^{๒๘} ที.ม.๑๐/๒๗๓/๓๒๕,ม.ญ.๑๒/๓๘/๑๑๕.

ความรู้ขั้นนี้เองที่ทำให้จิตใจของบุคคลหลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวงไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานเป็นขั้นที่สูงสุด จึงเรียกว่า กตญาณ คือปรีชาญาณหยั่งรู้กิจอันคนได้กระทำแล้ว ญาณ สัจญาณ กิจจญาณ กตญาณนี้เกิดขึ้นในอริยสังข์ ซึ่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประพาศปฏิบัติเป็นแบบอย่าง ในอริยสาวกและบุคคลทั่วไปได้ประพาศปฏิบัติตาม พระอริยบุคคลทุกระดับ ถ้าท่านประกอบด้วย ญาณทั้ง ๓ ประการนี้ แต่ปริมาณของญาณมีความแตกต่างกัน ท่านจึงจัดกิเลสได้มากน้อยไม่เหมือนกัน

ญาณ คือความรู้จึงเปรียบเหมือนไฟที่บุคคลจุดขึ้น ย่อมทำหน้าที่ขจัดความมืด ถ้าดวงไฟสว่างมาก ก็ขจัดได้มาก สว่างน้อยก็ขจัดได้น้อย ถ้าสว่างเต็มที่ ก็ขจัดความมืดมนอนธการได้หมดสิ้น ฉะนั้น ญาณคือความรู้ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของพระอริยบุคคลทั้งหลายที่มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือทำหน้าที่ขจัดกิเลสออกไปจากใจของท่านได้ โดยลำดับจนหมดสิ้นเป็นพระอรหันต์ไปในที่สุด

ญาณ คือความรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามที่มิค้ำกล่าวไว้ว่า ญาณ คือความรู้ระดับสุดยอดในพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นด้วยผลของการปฏิบัติให้สมบูรณ์ในหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา มีนิโรธ คือ ความดับก็จะเกิดขึ้นทำหน้าที่ดับเหตุแห่งทุกข์ และผู้นั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้เข้าถึงพระนิพพาน ได้แก่ การดับเพลิงกิเลส และเพลิงทุกข์ได้^{๑๖}

สภาวะแห่งญาณนี้ อันที่จริง ญาณ คือความรู้ ระดับหยั่งรู้ความจริงรวมยอดที่อยู่เบื้องหลังแห่งปรากฏการณ์ทั้งหลายทั้งปวง ตามความเป็นจริง จะสัมพันธ์กับภาคปฏิบัติโดยตรง กล่าวคือ เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้น กิเลสที่เป็นเหตุให้บุคคลติดข้อง ไม่หลุดพ้น ไม่บริสุทธิ์ จึงถูกทำลายไปด้วยกำลังแห่งมรรคญาณนั้น ๆ ผู้บรรลอรหันต์เพราะการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของผู้อื่น คือพระอริยะเจ้าเรียกว่า อรหันตสาวก ถ้าบรรลอรหันต์โดยความพากเพียร และปัญญาของตนเอง แต่ไม่สามารถสั่งสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้ และไม่อาจตั้งศาสนาของตนขึ้นมาได้เรียกว่าพระปัจเจกพระพุทธเจ้า ส่วนท่านผู้บรรลความเป็นพระอรหันต์ด้วยความพากเพียรและปัญญาของตนเองและมีความสามารถสั่งสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้ สามารถตั้งศาสนาของตนขึ้นได้ เรียกว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า อาการที่ท่านบรรลอรุอาสวัภขญาณเช่นนี้ เรียกว่า การตรัสรู้

การตรัสรู้ การบรรลอรุหัตผลนั้นจัดว่า เป็นความรู้ระดับญาณที่สูงสุดในพระพุทธศาสนา ความรู้ขั้นสูงนี้ คือรู้ว่าคนหลุดพ้นจากสภาวะธรรม ฝ่ายสังคตธรรมเรียกว่า วิมุคติญาณทัตสนะและเมื่อบรรลโลกุตระธรรมแล้ว ก็รู้ว่าตนได้อยู่ในพรหมจรรย์จบแล้ว กิจที่พึงกระทำไม่มีอีกแล้วดังที่มีคำกล่าวไว้ว่า

ญาณ คือความรู้ที่สูงสุดในพระพุทธศาสนา เรียกว่า สัมมาสัมโพธิญาณ

^{๑๖} พระราชธรรมนิเทศ(ระแบบฐิตญาโณ).ธรรมปริทรรศน์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาบุญราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕). หน้า ๕๖.

และในระดับสัมมาสัมโพธิญาณ หรือพุทธญาณนี้ จะต้องมีสัมมทิฏฐิเป็นมูลฐาน และมีสัมมาสัมโพธิญาณเป็นปรีโยสถาน พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคตที่ทำให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาท ประกาศพระศาสนาให้มั่นคง เรียกว่า ทศพลญาณ^{๑๐} เมื่อพระองค์ทรงแสดงทศพลญาณประกาศจบลงไปแล้ว พระองค์จึงได้แสดงเวสัชชาญาณ คือญาณที่ทำให้พระองค์ทรงมีความกล้าหาญ ไม่ครั่นคร้าม ไม่ว่าจะเข้าสู่ท่ามกลางบริษัทใดก็ตามจะเข้าไปในหมู่สมาคมใด ๆ ก็ตาม พระองค์ไม่เคยหวั่นเกรง หรือเกรงกลัวต่อสิ่งเหล่านั้นดังที่กล่าวไว้ใน อังคุตตรนิกายว่า

ภิกษุทั้งหลาย เวสัชชาญาณนี้แหละ ตถาคตมีแล้ว เป็นเหตุให้ปฎิญาฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศพระธรรมจักรในบริษัท วาตะเหล่าใดที่สมณะหรือพราหมณ์กระเตรียมไว้แพร่หลาย วาตะเหล่านั้นมาถึงตถาคตผู้แก้แค้นผู้ล่วงวาตะได้ย่อมไม่มีผล สัตว์ทั้งหลายย่อมมนัสการตถาคตผู้เทียบพร้อมด้วยโลกุตตรธรรมทั้งหมด ผู้ประกาศธรรมจักรครอบคลุมทั้งหมด ผู้อนุเคราะห์สัตว์ทุกจำพวก ผู้ประเสริฐกว่าเทวดา และมนุษย์ผู้ถึงฝั่งแห่งภพเช่นนั้น^{๑๑} เวสัชชาญาณนี้มีลักษณะ ๔ ประการคือ

๑. สัมมาสัมพุทธปฎิญาญาณ พระองค์ทรงปฎิญาว่า ทรงเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้ดี ครัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ธรรมเหล่าใดที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้เองแล้ว ธรรมทั้งปวงเป็นผลแห่งการตรัสรู้ของพระองค์นั้น ไม่มีใครกล้าคัดค้านได้เลย รวมทั้งฐานะ และความเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าก็เช่นเดียวกัน

๒. ชีนาสาปฎิญาญาณ คือพระญาณอันทำให้ความกล้าหาญให้เกิดขึ้น ข้อนี้ให้เกิดขึ้นแก่พระพุทธองค์ผู้ทรงบรรลุอาสวกษยญาณ มีพระสันดานบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสอย่างแท้จริง ใคร ๆ ไม่อาจกล่าวคัดค้านหักท้วงได้เลยว่า พระองค์ไม่มีกิเลสอยู่ในพระทัย เพราะไม่ว่าสภาวะการเช่นไรก็ตาม ใคร ๆ ไม่เคยเห็นอาการของคนมีกิเลสภายในพระองค์ เหตุนี้จึงทำให้พระองค์มีความแก้แค้นผู้คือมีเวสัชชาญาณ

๓. อันตรายิกธรรมวาตะ หมายถึงคำสอนและข้อห้ามต่าง ๆ ซึ่งทรงแสดงบัญญัติไว้ว่าใครก้าวล่วงระเมิดธรรมวินัยเหล่านั้น ย่อมเป็นการทำลายหนทางสวรรค์ มรรค ผล นิพพานตามสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เช่น อาบัติต่าง ๆ ของพระภิกษุสามเณร โทษเหล่านี้ใคร ๆ ไม่อาจคัดค้านพระองค์ว่าไม่อาจทำอันตรายต่อ สวรรค์ มรรค ผล นิพพานแก่ผู้ล่วงระเมิดได้จริงเหตุนี้พระองค์ทรงมีเวสัชชาญาณ คือพระญาณ ทำความกล้าหาญที่จะทรงยืนยันในเรื่องนี้ได้

^{๑๐} ม.บ.๑๒/๑๖๖/๑๔๐.อภิ.วิ.๓๕/๘๓๕/๔๕๔.

^{๑๑} อัง.จตุกก.๒๑/๘.๑๓-๑๔.

๔. นิยานิการธรรมเทศนา ธรรมข้อใดก็ตามที่ทรงแสดงว่า สามารถขจัดความทุกข์ได้ ในระดับต่าง ๆ จากชีวิตประจำวัน ถึงการบรรลุมรรค ผล นิพพาน ธรรมเหล่านั้นเมื่อนุคคลได้พิจารณา ทดสอบแล้ว จะไม่มีใครคัดค้านพระองค์ว่า พระธรรมเหล่านั้นหาอาจช่วยให้คนหลุดพ้นจากความทุกข์ได้จริงไม่ เพราะเขาได้พบความจริงแล้วว่า พระธรรมเหล่านั้นอำนวยผลให้เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ ตามได้จริง

เวสัชชาฎฐานี้เป็นธรรมที่ทำให้พระศากยตโปทระปฏิบัติญาณฐานะแห่งผู้นำเปล่งลีลนพท ในบริษัททั้งหลาย ยังพรหมจักรให้เป็นไป ฐานะองอาจ หมายถึงฐานะที่ประเสริฐที่สุด ที่สูงสุดหรือ ฐานะของพระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดในกาลก่อน บันลือลีลนพท ครัศพระวาทจาด้วยทาทองอาจ คัง พญาราชลีห้ ไมทรวงวันเกรงผู้ใดเพราะทรงมันพระทัยใน ลีล สมาริ ปัญญาของพระองค์ พรหมจักร เป็นธรรมอันประเสริฐยอดเยี่ยม บริสุทท์ เวสัชชาฎฐานแต่ละข้อนั้น ข้อแรก คือพระปัญญาคุณของ พระพุทธรเจ้า ข้อที่สอง คือพระบริสุทริคุณของพระองค์ ข้อที่สาม คือทรงยืนยันผลของอกุศล ธรรมว่า ย่อมอำนวยผลเป็นความทุกข์ เสมอไป ข้อที่สี่ ทรงยืนยันแห่งกุศลธรรมว่า อำนวยความ สุขให้แก่ผู้ปฏิบัติเสมอไป จึงเป็นเรื่งที่ทาทายให้ใครพิสุจน์ก็ได้ ตลอดไป ไม่ว่าในกาลใดก็ตามพระ องค์กรจึงเป็นตัวอยางที่ดี ที่สุดในโลก ที่ทำให้พระอรียสาวกและบุคคลทัว ๆ ไปได้ประพฤดิปฏิบัติ ตามตลอดมา

บทที่ ๓

ความสำคัญของญาณและปัญญาในคำสอนพระพุทธศาสนา

๓.๑ ความสำคัญของญาณ

ตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาถือว่าญาณมีความสำคัญต่อการบรรลุธรรมเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะญาณหมายถึงการรู้แจ้งตามที่ได้อธิบายมาแล้วในบทที่ผ่านมา > รู้เห็นตามสิ่งที่เป็นความจริง คือแห่งตลอด คือแสงสว่าง เป็นทางอันประเสริฐ ผู้มีญาณนั้นย่อมสามารถพัฒนาชีวิตของตนไปในทางที่ถูกต้องดีงาม ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมมากกว่าบุคคลที่ขาดญาณในการดำเนินชีวิตในพระพุทธศาสนา บุคคลที่มีญาณอยู่ในตนนั้น จัดว่าเป็นบุคคลที่มีคุณธรรมขั้นสูงสุด คือรู้แจ้งแห่งตลอดในสิ่งทั้งปวง ญาณที่มีความสำคัญมากในพระพุทธศาสนา คือ มรรคญาณ ญาณในอริยสัจ ๔ เป็นญาณที่พระพุทธองค์ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นญาณอันประเสริฐยิ่ง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้เปรียบเทียบมรรคญาณไว้ว่า

มรรคญาณเปรียบเหมือนดวงประทีปที่ทำการกิจ ๔ อย่าง ไม่ก่อนไม่หลังในขณะเดียวกัน คือเผาไล่ละสมุทัย เปรียบเทียบดวงประทีปกำจัดความมืด เปรียบเหมือนดวงประทีปแสงสว่างให้ปรากฏโดยรอบ เปรียบเหมือนดวงประทีปทำน้ำมันให้สิ้นไป ฉะนั้นมรรคญาณก็ฉะนั้นเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ ไม่ก่อนไม่หลังในขณะเดียวกัน คือตรัสรู้ทุกข์ด้วยการกำหนดรู้ ตรัสรู้สมุทัยด้วยการละ ตรัสรู้มรรคโดยทำให้เกิดขึ้น ตรัสรู้นิโรธโดยการทำให้แจ้ง และในข้อความเดียวกันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงตรัสไว้ว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์แม้เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ผู้นั้นก็เห็นแม้ความดับแห่งทุกข์ก็เห็น เขาเห็นทั้งปฏิบัติดำเนินไปสู่แห่งความดับทุกข์ด้วย ในเรื่องทั้งหมดนี้พระสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวไว้อีกว่า ญาณของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยมรรค ญาณนี้ในทุกข์ญาณนี้ในเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ญาณนี้ในความดับแห่งทุกข์ ญาณนี้ในปฏิบัติดำเนินไปสู่ความดับแห่งทุกข์ด้วย ดังนี้

ในข้อความที่กล่าวมานี้ ถ้าศึกษาจรรยาวัตรของพระพุทธองค์จะเห็นว่าสิ่งที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณนั้นก็เนื่องด้วยเกิดจากการญาณในเบื้องต้นนั่นเอง โดยพระองค์ได้บำเพ็ญ

* สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พรินท์ลิ่ง จำกัด, ๒๕๔๖), ข้อ ๘๓๕ หน้า ๑๑๓๒-๑๑๓๓.

เพียรทางจิตด้วยความวิริยอุตสาหะอันแรงกล้าจนกระทั่งให้เกิดจักขุ คือ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ขึ้นกับพระองค์ ทำให้ดวงตาเห็นธรรม ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ความรู้ในระดับสัมมาสัมโพธิญาณจะเกิดขึ้น ได้ดังมีเงื่อนไข ๓ ประการ ดังนี้คือ

๑. ได้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ครบถ้วนบริบูรณ์แล้วด้วยดี
๒. มีความรู้ระดับญาณเกิดขึ้นแล้วโดยสมบูรณ์
๓. ญาณเมื่อเกิดกับบุคคลใดจะเกิดการเปลี่ยนแปลงครบทั้ง ๕ ประการดังนี้ คือ

๓.๑.๑ การเปลี่ยนแปลงทางปัญญา

ผู้มีปัญญา หมายถึงบุคคลผู้รู้แจ้ง รู้ชัด รู้เหตุ รู้ผล รู้ผิด รู้ถูก ดีหรือชั่ว รู้เห็นตามความเป็นจริง รู้สถานะธรรมตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระผ่องใสเบิกบานโดยสมบูรณ์ ปัญญารู้เท่าทันกิเลสตัณหาที่เกิดขึ้นภายในจิตของตน ปัญญาใช้ในการดับอวิชชา ดับตัณหา ดับทุกข์ทั้งปวง เป็นปัญญาเพื่อตัดการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสารเพื่อความหลุดพ้นจากตัณหาอุปาทาน โดยเฉพาะรู้ทั่วไปในสิ่งทั้งหลายว่า ล้วนตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีความเสื่อมและมีการแตกสลายไปเป็นธรรมดา ปัญญารู้สถานะทั้งหลายที่มันเป็นจริงอย่างนี้ เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา หรือ วิปัสสนาญาณ เป็นปัญญาที่ประกอบด้วยกุศลจิต เป็นปัญญาที่อาศัยสมาธิเป็นบาทพื้นฐานโดยพระบาลีว่า “สมาหิโต ยถาภูคฺ ชานาติ ปสฺสติ แปลว่า ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง” ปัญญาทำให้รู้ถึงการเกิดขึ้นของสังขารวิญญาณนามรูปสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นเหตุให้เกิดของนามรูปดังคำที่กล่าวไว้ในสังยุตตรนิกายว่า

นามรูป คัพพทฺธีนฺแยกได้เป็น ๒ คำ คือ นามและรูป นามนั้นได้แก่ เวทนา คือความรู้สึกทุกข์สุข และไม่ทุกข์ไม่สุข สัตถุญา คือ ความจำได้หมายรู้ในอารมณ์ เจตนา คือ ความตั้งใจที่จะทำ พุคฺ คิตฺ ผัสสะ คือ ความกระทบหรือความถูกต้อง อารมณฺ์และมนสิกร คือ การกระทำไว้ในใจ หรือการพิจารณาใคร่ครวญ ส่วนคำว่า รูปนั้น หมายถึง “มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นามและรูปนี้รวมกัน เรียกว่า นามรูป มหาภูตรูป คือรูปที่เป็นเนื้อหนังมังสา หรือเลือดลมในร่างกายนี้ ส่วนมหาภูตรูป หมายถึง สถานะต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ มหาภูตรูป เช่น ภาวะสวยไม่สวย ภาวะชายหญิงเป็นต้น”

^๒ อง.ทสก.๒๔/๒/๓.

^๓ ต.น.๑๖/๑๔/๒๒.

นาม ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือวิสุทธิมรรคว่า

มีความน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะมีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วย
กัน มีการแยกออกจากจิต ไม่ได้เป็นผล และมีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ส่วนรูปมักแตก
สลายอยู่เสมอเป็นลักษณะ มีหน้าที่กระจายไปจากจิต มีความเป็นอัพยาकरรรณ
(ความเป็นกลาง ๆ ไม่ใช่บุญและบาป) เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด^๔

บุคคลผู้มีญาณ จะมีคุณภาพจิตที่ดี คือ ได้รับการฝึกฝนอบรมตามขั้นตอนเป็นอย่างดี เช่น
อบรมสมถ ภาวนา สมาธิ จนถึงขั้น ฌาน และวิปัสสนา สมถ ทำให้จิตใจสงบเยือกเย็น ภาวนามา ทำ
ให้เกิดให้มีขึ้น สมาธิ ทำให้จิตใจสงบแน่วแน่จิตตั้งลงไปสู่ขั้นฌาน ฌาน มีทั้งฌาน ๔ และอรุณฌาน
๔ ฌาน ทำให้จิตใจผ่องใส สงบสุข มีความสุข ไม่มี ความเศร้าโศก ไม่มี รุสที่ ทำให้ขุ่นมัว หรือฝำ
หมอง มีแต่ความปลอดโปร่งเกษม อิ่มเอิบ มีความเป็นอิสระตามที่กล่าวไว้ในพระ ไตรปิฎกว่า

เกี่ยวกับธรรมะที่รู้แน่ชัดอยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง (เธอ) ไม่เชื่อต่อ
ใคร ๆ อื่น ไม่ว่าจะ เป็น สมณะ หรือ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม คือ ไม่เชื่อ
ใคร ๆ เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน่ชัดอยู่เอง ประจักษ์กับตัวเองว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นตัวตน เพราะอวิชาเป็นปัจฉัย สังขาร
จึงมี^๕

๓.๑.๒ การเปลี่ยนแปลงทางด้านคุณภาพจิต

บุคคลผู้มีญาณ จะมีคุณภาพจิตที่ดี คือ ได้รับการฝึกฝนอบรมตามขั้นตอนเป็นอย่างดี เช่น
อบรม สมถ ภาวนา สมาธิ จนถึงขั้น ฌาน และวิปัสสนา สมถ ทำให้จิตใจสงบเยือกเย็น ภาวนามา ทำ
ให้เกิดให้มีขึ้น สมาธิ ทำให้จิตใจสงบแน่วแน่จิตตั้งลงไปสู่ขั้นฌาน ฌาน มีทั้งฌาน ๔ และอรุณ
ฌาน ๔ ฌาน ทำให้จิตใจผ่องใส สงบสุข มีความสุข ไม่มี ความเศร้าโศก ไม่มี รุสที่ ทำให้ขุ่นมัว หรือ
ฝำหมอง มีแต่ความปลอดโปร่งเกษม อิ่มเอิบ มีความเป็นอิสระตามที่กล่าวไว้ในพระ ไตรปิฎกว่า

^๔ วิสุทธิ.๓/๑๒๒.

^๕ ปุ.ม. ๒๕/๔๐๗/๒๘๑. ปุ.สุ. ๒๕/๔๑๗/๕๐๑.

ความเป็นอิสระ ความหลุดพ้น ในสภาวะเช่นนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือ เห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขาร จิตจึงหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส การเข้าถึงภาวะเช่นนี้ จิตที่ปัญญาบ่มสุกงอมแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เมื่อเธอรู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จาก กามาสวะ ภวาสวะ หลุดพ้นจาก อวิชชาสวะ^๖

ความเป็นอิสระของจิตอีกด้านหนึ่ง คือ ในเมื่อจิต ไม่ถูกกิเลสครอบงำก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่มาย้ายวนชั่วอายุ อย่างที่เรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของ รากะ หรือ โลภะ โทสะ โมหะ เพราะจิตปราศจากรากะ โทสะ โมหะแล้ว ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่อง จากความปราศจากรากะ โทสะ โมหะต่อไปอีก คือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว นอกจากไม่มีเหตุที่จะให้กระทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงาน สามารถเป็นนายอารมณ์ ถึงขั้นที่เรียกว่า เป็นผู้บรมอินทรีย์แล้ว คือ เมื่อรับรู้อารมณ์ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลาง ๆ ก็ตาม จะสามารถบังคับสติปัญญาของตนได้ ให้เห็นเป็นของไม่ดีไม่งาม ตลอดจนสลัดทิ้งสิ่งไม่ดีเหล่านั้น ออกไป วางใจเป็นกลาง อยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะก็ทำได้ตามต้องการเป็นผู้มีสติควบคุมตนได้ เรียกว่า เป็นคนที่ฝึกดีแล้ว หรือผู้ชนะตนเอง ซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม มีจิตใจหนักแน่นมั่นคง ไม่หวั่นไหว โยกคลอนไปตามอภิวจรกรรม อณิวจรกรรม เหมือนภูเขาหินใหญ่ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม หรือเหมือนผืนแผ่นดินเป็นค้ำที่รองรับ ทุกสิ่ง ไม่คิดเคืองผูกใจเจ็บต่อใครไม่ว่าจะทั้งของดีของเสียของสะอาดไม่สะอาดลง ไปก็ตามจิตก็มีความหนักแน่นเหมือนเดิม^๗

วิปัสสนา คือ วิธีปฏิบัติ การกระทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นแจ้ง หรือเป็นการฝึกฝนอบรมจิต และปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งเห็นชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง รู้แจ้งเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด รู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ถึงขั้นการเปลี่ยนแปลงทัศนคติความคิดเห็น ให้ทันต่อเหตุการณ์ของโลกในปัจจุบัน พร้อมทั้งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ ความรู้สึก ความรู้ ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น ญาณ ก็เกิดขึ้นเรียกว่าวิปัสสนา

^๖ วินย.๑:๓/๕.ที.ที.๕/๑๓๘/๑๑๑.

^๗ พุ.ธ.๒๕ ๑๓/๒๓.อง.นวก.๒๓/๒๑๕/๓๘๘.

บุคคลที่มีญาณถึงแม้จะมีจิตใจ สงบ ผ่องใสแล้วก็ตาม แต่เขาก็คงเสวยเวทนาที่เนื่องมาจาก อารมณ์ทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุข ไม่ทุกข์เช่นเดียวกับคนทั่ว ๆ ไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ การเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่คิดเพลิดเพลिन หรือซัดซ้องอยู่กับเวทนานั้น เวทนานั้นไม่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกสั้น ๆ ว่า เสวยเวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต ไม่ทำให้เกิดความเร่าร้อนกระวนกระวายภายใน เรียกว่าเวทนานั้นเป็นของเย็นแล้ว การเสวยเวทนาแบบนี้เป็นการเสวยที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง ซึ่งต่างจากปุถุชนที่เมื่อเสวยสุขก็มีราคะอนุสัยตกค้าง เสวยทุกข์ก็มีปฏิฆานุสัยตกค้าง เสวยอารมณ์เฉย ๆ ก็มีวิฆานุสัยตกค้างเพิ่มความเคยชินและความแก่กล้าให้เกิดกิเลสมากขึ้น แต่บุคคลผู้มีญาณแล้ว สุข ทุกข์จากภายนอกไม่สามารถเข้ามากระทบถึงสภาวะที่ดับเย็นเป็นสุขภายในได้ ความสุขของบุคคลที่มีญาณจึงเป็นอิสระไม่ขึ้นต่ออารมณ์ หรือสิ่งต่าง ๆ ในภายนอก คือ ไม่ต้องอาศัยอามิส เรียกว่า นิรามิสสุข นิรามิสสุข คือ สุขใน ฌาน ไม่ขึ้นต่อบุคคลภายนอกความผันแปรเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายอันเป็นไปตามคฤธรรมแห่งสภาพสังขาร จึงไม่เป็นเหตุให้ผู้มีญาณเกิดความทุกข์ ถึงขั้น ๕ จะผันแปรกลับกลายเป็นอื่นเขาก็ไม่เศร้าโศก เป็นทุกข์ตามที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกว่า

ความรู้เท่าทันในความไม่เที่ยงแท้ และสภาพที่ผันแปรไปนั่นเอง ย่อมทำให้เกิดความสงบ ร่มเย็น ไม่พลาถน สาย ไม่กระวนกระวาย อยู่เป็นสุขได้ตลอดเวลา ภาวะนี้เป็นความหมายอย่างหนึ่งของการพึงคนได้คือการมีธรรมะเป็นที่พึ่งนั่นเอง^๔

๓.๑.๓ การเปลี่ยนแปลงทางอารมณ์

ผู้มีญาณจะมีอารมณ์ละเอียดอ่อน สุขุม นุ่มนวล ตึกซึ้ง สงบ ผ่องใสไม่ขุ่นมัว จิตใจแจ่มใส ไม่หวั่นไหวต่ออิฏฐารมณ์ คืออารมณ์ชอบใจ อนิฏฐารมณ์ คืออารมณ์ไม่ชอบใจ บุคคลผู้มีญาณสามารถรู้ และตามดูอารมณ์นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นตลอดสายไม่ถูกความคิดพินของ ความขุ่นมัว หรือความกระทบกระเทือนที่เนื่องมาจากอารมณ์นั้น ๆ อารมณ์นี้ ถ้าบุคคลใดไม่มีญาณ คือความรู้แจ้งเห็นจริงในธรรมะแล้ว บุคคลผู้นั้นจะไม่สามารถอดทนต่อคำพูดเสียดสีต่อเสียด รัชยา จากอารมณ์ภายนอกได้ เพราะขาดการฝึกฝนอบรม ไม่ได้ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอน ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้อบรมสั่งสอนให้มนุษย์ทั้งหลายใช้สติสัมปชัญญะด้วยความไม่ประมาท ไม่ปล่อยอารมณ์ไปตามใจชอบ ธรรมชาติของอารมณ์นั้น ถ้า

^๔ ต.บ.๑๗/๘๗-๘๘/๕๓-๕๔.

ไม่มีการควบคุมแล้ว มนุษย์จะประสบกับความทุกข์ เพราะจะคิดไปในสิ่งที่ไม่ดีคือ คิดไปในทางที่เป็นอกุศล คือความชั่ว ไม่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและมวลมนุษยสังคมโลกทั่ว ๆ ไป

เพราะฉะนั้นอารมณ์ของผู้มีญาณจึงเป็นสิ่งสำคัญมาก คือเป็นหนทางนำไปสู่ความสุขความสบาย อารมณ์สามารถนำมนุษย์ไปสู่จุดหมายปลายทางที่สูงสุดได้

๓.๑.๔ การเปลี่ยนแปลงทางทัศนคติ

ทัศนคติ แปลว่า ความเห็น ความเห็นในที่นี้คือความเห็นที่ถูกตั้งตามหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ความเห็นถูกต้องนั้นคือความเห็นด้วยปัญญาที่มีความคิดเห็นว่าบุคคลทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว บาปบุญมีจริง นรกสวรรค์มีจริง มารดา บิดา ครูบาอาจารย์เป็นผู้มีพระคุณจริง ศักดิ์ผู้เกิดเป็นโอปปาติกะมีจริง ท่านที่บุคคลให้แล้วมีผล ความเห็นที่สำคัญและถูกต้องที่สุดในทางพระพุทธศาสนา คือความเห็นในอริยสัจ ๔ เป็นความเห็นที่สูงสุดคือ รู้แจ้งเห็นจริง ซึ่งมีเนื้อความในพระบาลีวิภังคสูตร ใช้ศัพท์ว่า

ทุกเข ญาณ” ความเห็นแจ้งในทุกข์ “ทุกขสมุทเย” ความเห็นแจ้งในสมุทัย (เหตุแห่งทุกข์) “ทุกขนิโรธ ญาณ” ความเห็นแจ้งหรือรู้ในนิโรธ (ความดับทุกข์) “ปฏิบัติทาย ญาณ” ความเห็นแจ้งหรือรู้ในมรรค

ความรู้ในมรรค คือความเห็นแจ้งในสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิเป็นความเห็นที่เกิดจากปัญญา ปัญญาคือความรู้แจ้งรู้ชัด ความรู้ที่สำคัญที่สุดคือความรู้ในพระไตรลักษณ์ดังที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกว่า

ภิกษุเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอนั้นเป็นสัมมาทิฏฐิ เมื่อเห็นชอบก็ย่อมหน่าย เพราะสิ้นเพลिनก็สิ้น การข้อมคิด เพราะสิ้นการข้อมคิด ก็สิ้นเพลิน เพราะสิ้นเพลินและข้อมคิด จิตจึงหลุดพ้น เรียกว่า พ้นเค็ดขาดแล้ว

ภิกษุเห็น จักขุ ไสตะ ฆานะ จิวหา กาย มโน รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ ซึ่ง เป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นอย่างนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ^๖

ความเห็นแบบสัมมาทิฏฐิแยกออกเป็น ๒ ระดับคือ

^๖ ตี.ป.๑๘/๑๐๓/๖๓.

๑. สัมมาทิฏฐิที่มีอาสวะ จัดอยู่ในฝ่ายบุญ คือ เป็นการอำนวยการวิบากแก่ขันธ มีความเห็นว่า ทาน บำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล การทำกรรมดี กรรมชั่ว มีผลมีวิบาก ผู้ประพฤติปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ มีปัญญาความรู้แจ้งอย่างนี้จัดเป็นฝ่ายบุญ

๒. สัมมาทิฏฐิที่เป็นอริยะ หมายถึง ผู้ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรคคือ องค์มรรคข้อสัมมาทิฏฐิ ที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ของผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นพลัง ผู้ที่กำลังเจริญอริยมรรคอยู่นี้แหละเรียกว่าสัมมาทิฏฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็น โลกุตตระเป็นองค์มรรค

๓.๑.๕ การเปลี่ยนแปลงทางด้านพฤติกรรม

พฤติกรรม หมายถึงการกระทำ หรือการแสดงออก การแสดงออกนั้นแบ่งเป็น ๓ ทาง ดังนี้

๑. ทางร่างกาย ผู้มีญาณจะไม่ประพฤติปฏิบัติ การกระทำความชั่วใด ๆ เช่น การลักขโมย ปล้นฆ่า ทำกาเมสุมิจนจาร ผิดลูกเมียบุคคลอื่น

๒. ทางวาจา บุคคลผู้มีญาณจะไม่พูดคำหยาบ หรือคำไม่สุภาพ เช่น พูดเพื่อเจ้อ พูดต่อเสียด พูดเสียดสี ยุโยงให้บุคคลอื่นเข้าใจผิด ให้แตกความสามัคคีกัน ตรงข้ามกับบุคคลผู้มีญาณจะเป็นบุคคลที่มีวาจาสุภาพ อ่อนโยน ไม่มีการพูดใส่ร้ายป้ายสีผู้อื่น ไม่ทำให้ผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน คือ พูดในสิ่งที่ประ โยชน์แก่ตนเองแก่มนุษย์สังคม และส่วนรวม

๓. ทางจิตใจ ไม่คิดอิจฉา ริษยา บุคคลอื่น ไม่คิดในทางอกุศล (ความชั่ว) คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ผู้มีญาณจะมีจิตใจเมตตาปราณี มีจิตเป็นกุศลคิดจะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ บุคคลที่มีญาณ เป็นบุคคลที่ได้รับการฝึกฝนอบรมมาเป็นอย่างดีแล้ว เป็นผู้มีจิตใจเยือกเย็น สงบ ผ่องใส เบิกบานเกิดความสุขสมบูรณ์ จิตใจสงบ เกิดสมาธิได้ ฌาน ๔ และอรุปรมาณ ๔ และสมาบัติ ๘ ผู้มีญาณนั้นสามารถมองเห็น ทะลุปรุโปร่ง รู้แจ้งแทงตลอดในสังขาร และสรรพสิ่งทั้งหลาย รู้เห็นตามสภาวะที่มันเป็นจริง รู้เหตุของการเกิดขึ้น รู้สาเหตุแห่งการดับทุกข์ รู้สาเหตุแห่งการเกิดของอวิชชา คัมภีระ สังขาร วิญญาณ นามรูป รู้กฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นของไม่เที่ยง มีการแตกสลายไปเป็นธรรมดา ไม่อยู่คงที่ตลอดไป เป็นของสูญเปล่า ไม่เป็นแก่นสาร ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น เพราะจะทำให้เกิดทุกข์นั่นเอง

พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะความวิริยะอุตสาหะของพระองค์เอง ตามความเป็นจริงแล้ว พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ธรรมมากมาย จบลงด้วยอริยตัจ ๔ จึงมีอีกพระนามหนึ่งว่า สัพพัญญู แปลว่า ทรงรู้ธรรมทุกอย่าง ไม่เพียงแต่เรื่องธรรมเท่านั้น แม้เรื่องโลกก็ทรงรู้แจ่มแจ้ง จึงได้พระนามว่า โลกวิทู แปลว่า ผู้รู้โลก หรือรู้แจ้งโลก ทั้งโลกที่อยู่อาศัย โลกคือ หมู่สัตว์ และโลกภายใน คืออุปนิสัย หรือจิตใจของสรรพสัตว์ รวมความว่าทรงรู้จักโลกทั้งปวง แต่

พระองค์ไม่คอยครัสเรื่องโลกมากนัก ส่วนใหญ่พระองค์จะครัสเรื่องธรรม เพราะเห็นว่าเรื่องโลกมีประโยชน์น้อย ไม่เป็นไปเพื่อเมื่อนาย คลายความกำหนดหลุดพ้น เพราะญาณและปัญญาอันเกิดจากการครัสรู้ นั้นเปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ ซึ่งปรากฏขึ้นแล้ว แม้เพียงดวงเดียวก็ให้แสงสว่างแก่โลกทั้งโลกได้ เมื่อดวงอาทิตย์ไม่ปรากฏ โลกก็ตกอยู่ในความมืด แม้นมนุษย์จะใช้ไฟฟ้า หรือไฟจากแหล่งใดก็ตาม เท่าที่มนุษย์ใช้อยู่ในเวลานี้ก็ไม่อาจให้แสงสว่างเท่าดวงอาทิตย์ ดังที่ วคิน อินทสระ ได้เปรียบเทียบประเด็นนี้ ความว่า

สัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า เปรียบได้กับแสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ ส่วนปัญญาอันเป็น โลภียะทั้งหลายเปรียบเหมือน ไฟดวงเล็กดวงน้อยเท่าที่มนุษย์มีอยู่ ใช้อยู่ให้แสงสว่าง เพียงจุดใดจุดหนึ่งเท่านั้น สัมมาสัมโพธิญาณจึงเป็นคันญาณแห่งความรู้ ซึ่งเมื่อบุคคลใคร่แจ้งแทงตลอดแล้ว ย่อมรู้เห็น สิ่งทั้งหลายทั้งปวงได้ด้วยเหมือนปรากฏขึ้นแห่งดวงอาทิตย์ ความรู้ระดับสัมมาสัมโพธิญาณนี้ จัดเป็นญาณรวมยอด เป็นญาณสูงสุด เป็นความรู้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและเป็นพระอรหันต์ทั้งปวง^{๑๑}

ญาณ เป็นการหยั่งรู้สภาวะแห่งความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริง เป็นสภาวะที่รู้แจ้งในสังขารทั้งปวง ในสังขาร ในพระไตรลักษณ์ ถ้ากล่าวตามความเป็นจริงแล้ว มีความสัมพันธ์เกี่ยวกับภาคปฏิบัติโดยตรง กล่าวคือ ได้มีการปฏิบัติตามขั้นตอน ขั้นแรกได้แก่สมถ ทำให้จิตสงบ สมาธิ ทำจิตใจสงบแน่วแน่ตั้งลึกลงไปถึงขั้นของฌาน ฌานทำให้จิตสงบสุขผ่องใส วิปัสสนา หรือวิปัสสนาญาณ คือญาณที่ทำให้รู้แจ้งเห็นจริง เห็นชัด ตามที่มีคำกล่าวไว้ว่า

บุคคลใดก็ตามที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ผ่าน ญาณ ๕ ขึ้นขึ้นไปแล้วได้ ๑ ครั้ง ก็จะมีบรรลุมรรคญาณของพระโสดาบัน ผ่านขั้นที่ ๕ ขึ้นไปได้ ๒ ครั้งจะได้มรรคญาณ พระสกทาคามี ผ่านขั้นที่ ๕ ได้ ๓ ครั้งจะได้มรรคญาณผลของพระอนาคามี ผ่านขั้น ๕ ถึง ๔ ครั้งจะได้มรรคญาณของพระอรหันต์ กล่าวการเกิดมรรคญาณครั้งแรก เรียกว่าโสดาปัตติมรรคญาณ ผู้ที่ได้ผ่านญาณนี้เรียกว่าพระโสดาบัน การเกิดมรรคญาณครั้งที่ ๒ เรียกว่า พระสกทาคามีมรรคญาณ ผู้ที่ได้ผ่านญาณนี้เรียกว่า พระสกทาคามี การเกิดมรรคญาณครั้งที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี ผู้ที่ได้ผ่านญาณนี้เรียกว่า พระอนาคามี การเกิดมรรคญาณครั้งที่ ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ เมื่อมรรคญาณเกิด

^{๑๑} วคิน อินทสระ, หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (พุทธปรัชญาเถรวาท).

ขึ้น กิเลสที่เป็นเหตุให้บุคคลติดข้อง ไม่หลุดพ้น ไม่บริสุทธิ์ จะถูกทำลายไปด้วยกำลังแห่งมรรคญาณนั้น ๆ เรียกว่า อาสวัชญาณ คือญาณที่สิ้นอาสวะ สิ้นกิเลสนั่นเอง”

๓.๒ บ่อเกิดของญาณตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา

ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาญาณจะเกิดขึ้นได้ในเบื้องต้นนั้น จะต้องเกิดจากการประพฤติปฏิบัติ หรือมีศรัทธา วิริยะ อุคสาหะ มีความเพียรที่แรงกล้า คือมีการบำเพ็ญวิปัสสนา ซึ่งศีลวิสุทธิ ความสะอาดแห่งกายกรรม และวจีกรรมเป็นขั้นที่ ๑ และจิตวิสุทธิ ความสะอาดแห่งมโนกรรมเป็นขั้นที่ ๒ แล้วต่อด้วยทฤษฎีวิสุทธิ ไปจนถึงญาณทัสสนวิสุทธิ โดยการพิจารณาทางจิตด้วยอุบายอันแยบคายตามลำดับ ความรู้ในระดับนี้ทำให้บุคคลมีจิตที่บริสุทธิ์ หมดจด ปราศจากอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองทุกประการ โดยมีระดับขั้นตอนในการเกิดญาณดังนี้

๑) ทฤษฎีวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์หมดจดแห่งความเห็นชอบ ที่ถูกต้องตามความเป็นจริง ได้แก่ สัมมาทิฐิ มีปัญญารู้ว่า รูปนามคืออะไร เป็นเหตุ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้อย่างไร เล็งเห็นเหตุผลว่า นามรูป เกิดจากเหตุปัจจัย จะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ตกอยู่ในลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ใครปรารถนาให้เป็นไปตามใจประสงค์ย่อมไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจและปรารถนาของใคร ความรู้เห็นตามไตรลักษณ์นี้ เป็นเครื่องชำระความเห็นให้บริสุทธิ์ชัดเจน ร่างกายประกอบขึ้นด้วยธาตุ ๔ อาศัยสัมภาวะธาตุของ บิดา มารดาผสมกันมีกรรมเป็นผู้ตกแต่ง เจริญขึ้นด้วยอาหาร มีวิญญาณอยู่ภายใน เป็นที่รวมแห่งความรู้สึก ซึ่งสืบต่อไป อวัยวะและการสัมผัส ในทฤษฎีวิสุทธินี้เอง เป็นจุดเริ่มแรกของวิปัสสนาญาณ

๒) มัคกมัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์หมดจดแห่งความรู้ เป็นทางหรือมีไ้ทาง คือ ความสามารถรู้ทางที่ผิด ทางที่ถูกได้ เมื่อรู้เห็นเหตุปัจจัยของ นามรูปแจ้งชัดแก่ใจเช่นนั้น จะเกิดอารมณ์ขึ้นในจิตใจ อย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่า “วิปัสสนูปกิเลส” มีอยู่ ๑๐ อย่างดังนี้คือ

- โอภาส ความสว่างแจ่มแจ้งในจิต มองเห็นทุกทิศทุกทาง เหมือนกับบรรลุถึงทิพจักขุญาณฉะนั้น
- ญาณ ความรู้เห็นเฉียบแหลมคมคาย กว่าเดิมหลายเท่ายิ่งนัก มีความรู้เห็นทะลุปรุโปร่ง ไม่ติดข้อง สามารถทำนายทายทักได้ถูกต้อง
- ปีติ ความอัมเิบชุ่มชื้นทั้งกายและใจ มากกว่าปกติยิ่งนัก ทำให้จิตมีประกายคล้ายกับพ้นจากกิเลสอาสวะแล้ว

- **ปัสสัทธิ** ความสงบ ได้แก่ความสงบระงับพักอยู่ ไม่เจริญปัญญาต่อไป และคิดใจในความสงบนั้นด้วย

- **สุข** ความสบายใจ ปลอดโปร่งใจ เป็นไปอย่างประณีตสุขุม และสม่าเสมอประการหนึ่งว่าพันทุกข์ที่เค็ดขาดแล้ว

- **อิทธิโมกษ์** แปลตามรูปศัพท์ว่า ความพ้นของจิตใจ ปรากฏเด่นยิ่งนัก คล้ายกับพ้นจากกิเลส อาสวะเค็ดขาดแล้วละนั้น แต่โดยความหมายแล้ว หมายถึงน้อมใจเชื่อในเรื่องที่ประสบนั้น โดยปราศจากญาณ

- **ปักคภาหะ** ความเพียรกล้าหาญ เค็ดเค็ดเดียวประครองจิตไว้ในระดับสูง ไม่ให้จิตตกลงสู่ภวังค์ได้แม้แต่น้อย

- **อุปัฏฐาน** ความมีสติมั่นคงแข็งแรง กับกำจิตไม่ให้พลั้งเผลอ คล้ายกับว่ามีสติสมบูรณ์อยู่เสมอ

- **อุเบกขา** ความวางเฉยในอารมณ์ และมีจิตใจเป็นกลาง เทียงตรงอย่างยิ่ง

- **นิติกัน** ความรู้สึกพอใจ ในความเป็นไปของจิต ในขณะนั้นอย่างลึกซึ้ง คล้ายกับว่าตนพ้นอำนาจของมาร เมื่อประสพกับภาวะทางจิตใจเช่นนี้แล้ว ก็หยั่งแต่เพียงว่า เป็นผลของวิปัสสนาญาณ ชันข้าม ความสงสัย มิใช่ผลสูงสุดของวิปัสสนาญาณที่แท้จริง จึงมิหุคยั้งความเพียรเค็ดนั้น ประครองจิตไว้ให้เห็นแจ้ง ในทางวิปัสสนาชันชัน ไม่ยอมให้เขวออกนอกทางแห่งวิปัสสนา

๓) **ปฏิปทาญาณทัตตสนวิสุทธิ** คือความหมดจากแห่งความรู้ ความเห็นในทางปฏิบัติ เป็นญาณบริสุทธิ สามารถรู้เห็นทางดำเนินที่ถูกต้องของจิตใจ และไปตามทางนั้นอย่างถูกต้องด้วย คือรวมเอาความรู้ทางวิปัสสนา ให้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่ใจทุก ๆ ชัน ไปจนถึง ๘ ชันที่เรียกว่าวิปัสสนาญาณ ๘ อย่างละเอียดละออ ได้ความรู้ ความเห็นแจ่มแจ้งในทางเหตุผลคั่นปลายของสังขารเป็นอย่างดี จนมีจิตใจดำรงเป็นกลางเทียงตรง

๔) **ญาณทัตตสนวิสุทธิ** คือความหมดจดแห่งความรู้ ความเห็นที่ถูกต้อง เป็นญาณทัตตสนะอันบริสุทธิ เกิดความเห็นอริยสังขารณแจ่มแจ้งชันในใจ สามารถทำลายกิเลส ออกจากใจได้โดยเค็ดขาด ขาดออกเป็นชัน ๆ ไปตามกำลังของญาณทัตตสนะนั้น ๆ รู้สึกโล่งใจ เบาใจชันเป็นลำดับ และรู้ด้วยว่า กิเลสอะไรถูกกำจัดไปแล้ว และเกิดขึ้นอีกไม่ได้ เพราะรากโคนของกิเลส ถูกกำจัดอย่างเค็ดขาด ความรู้ความสามารถนี้ เป็นชันสูงสุดและเค็ดขาด มีอำนาจเหนือกิเลสอาสวะที่เรียกว่า ญาณทัตตสนะ อันเป็นญาณชันสูงสุดในพุทธศาสนาเดรวาท

นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้วยังมีความสำคัญของญาณอีกประการหนึ่งก็คือว่าเป็นหน้าที่หลักของผู้มีญาณนั้นคือ ผู้มีญาณจะหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาตรวจตรา ดู รูป นาม โดยให้เห็นเป็นลักษณะของใครลักษณะ ตรวจดูสังขาร มองเห็นเป็นไตรลักษณ์ คือมีการพิจารณาคัวยสัมมาญาณ

ไปจนถึงญาณแก่กล้าขึ้น เริ่มมองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลาย มองเห็นความแปรปรวนของปัจจุบันธรรมว่า ธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้ว ก็มีขึ้น มีขึ้นแล้วก็ดับลงไป มองเห็นการเกิด และการดับสลาย ทั้งโดยเหตุปัจจัย และเป็นขณะ ๆ ไป ซึ่งเรียกว่า อุทัยพพญาณ ด้วยเหตุนี้ญาณจึงเป็นสิ่งจำเป็นในการเป็นบันไดที่จะใช้เข้าสู่ความเป็นพระอรหันต์ได้อย่างภาคภูมิใจ ไม่มีการสะทกสะท้านหวั่นไหวต่ออุปสรรคใด ๆ ทั้งสิ้น บุคคลใดไม่มีญาณ บุคคลนั้นไม่อาจบรรลุธรรมขั้นสูงสุดได้ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยปัจจุบันจิตและญาณ สัมมาญาณจะเกิดขึ้น เมื่อทำจิตใจให้เป็นกลาง นิ่งด้วยสมาธิอันไร้ขอบเขต เพิกขันธ์ผู้ดีสมมติ ตั้งความทรงจำเก่า ๆ ใช้สมาธิจิตสัมผัสโดยตรงจนแจ่มแจ้ง เป็นแสงญาณปรากฏในจิตเต็มใจ ซึ่งเห็นได้โดยตลอดทุกเมื่อที่กำหนดแล้วยอมรับตามความเป็นจริงแห่งสิ่งของที่ประจักษ์ เห็นตรงนี้ไม่ต้องคิด หากยังคิดจะไม่เห็น เป็นแค่เข้าใจ เป็นแค่จินตตามยะปัญญาเท่านั้น ภาวนามยญาณต้องหยุดคิด รู้ด้วยจิตหนึ่งโดยตรง เมื่อทำได้แล้วจะแจ่มแจ้งต่อสิ่งของที่ว่า ปัญญาคือแสงสว่างในโลก^{๑๒}

และอีกตอนหนึ่งที่พระพุทธองค์ตรัสถึงเรื่องนี้ ดังข้อความว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมกำหนดแสงสว่างไว้ในใจ และตั้งใจให้กลางคืนสว่างเหมือนกลางวัน เธอพยายามทำอยู่อย่างนั้นทั้งกลางวัน และกลางคืน กลางวันทำได้อย่างไร กลางคืนก็ทำอย่างนั้น เธอมีใจสงบ ไม่มีเครื่องเศร้าหมองห่อหุ้มทำจิตอันประกอบด้วยแสงสว่างให้บังเกิดขึ้น ภิกษุทั้งหลาย สามารถภาวนาอย่างนี้แหละ ที่บุคคลทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ เมื่อบังเกิดแสงสว่างจิตสม่ำเสมอดีแล้ว กำหนดรู้สิ่งใด ก็จะรู้เห็นและเข้าใจถึงนั้น ได้ลึกซึ้ง เวลาจะใช้ญาณต้องกำหนด น้อมใจดู หากไม่กำหนดก็ไม่อาจรู้ได้ รวมทั้งการดู ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค วิมุตติ นิพพาน กิเลส และการประหาร กิเลส อวิชชา และการสลาย อวิชชา ล้วนต้องกำหนดคู่ด้วย ญาณอันบริสุทธิ์ทั้ง

^{๑๒} อง.จตุกก.๒๑/๒/๑.

สิ้น ญาณที่จะทำให้บุคคลเข้าสู่อริยมูขิได้นั้น ก็คือ วิปัสสนาญาณคือญาณที่รู้แจ้ง เห็นจริง ตามเป็นจริงในสิ่งทั้งหลายทั้งปวง^{๓๓}

บ่อเกิดของญาณ มรรคญาณนี้เป็นญาณในโลกกุตระญาณ มรรคญาณ เป็นญาณใน อริยมรรค คือความหยั่งรู้สภาวะที่ทำให้ประสบผลสำเร็จเป็นพระอรุยมุขลแต่ละชั้น ซึ่งผู้วิจัยได้ กล่าวถึงแต่พอสังเขปในบทที่สองมาแล้ว บทนี้จะได้อธิบายให้ลงลึกในรายละเอียด กล่าวคือ มรรคญาณ เป็นชื่อของปัญญา เกิดขึ้นในมกคจิต ต่อจากโคตรภูตญาณโดยอาศัยปัจจัยจากโคตร ภูตญาณ และเป็นวิสุทธิตีชื่อว่า ญาณทัตสนวิสุทธิตี ดังมีข้อความที่ปรากฏอยู่ในอภิธรรมที่เกี่ยวกับ ประเด็นนี้ ความว่า

มรรคญาณนี้ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำ นิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรคให้เกิดขึ้น ทำกิจในอริยตังจ้อยู่ให้เกิดขึ้น ทำลายกอง กิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ และสังโยชน์เบื้องตัน ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพัพต ปรามาส ขาดเป็นสมุจเฉทปหานคามกำลังของคน ขณะจิตเดียวก็ดับไป มรรคจิตนี้เกิดขึ้น เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น มรรคจิตนี้เองท่านเรียกว่า มรรคญาณ คือ ญาณที่เข้าสู่ความเป็นพระอรุยมุขลแต่ละชั้น^{๓๔}

มรรคญาณนี้ถึงแม้ว่าจะเกิดขึ้นครั้งเดียว ก็หาใช่ทำการประหารกิเลสเท่านั้นไม่ ยัง ประหารเสียดังสังสารวัฏฏ์ อันไม่มีเบื้องตันและที่สดุอีกด้วย ขณะใดที่จิตมีพระนิพพานเป็น อารมณ์ ขณะนั้น ทุกขตังจ้อย ซึ่งได้แก่ นาม รูป ที่เกิดดับเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะพระนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจาก นามรูป เป็นธรรมะที่สิ้นทุกข์ สิ้นตัณหา รากา ทั้งหลายทั้ง ปวง จิตที่กำลั้งกำหนดรู้ทุกข์ คือ มินามรูป เป็นอารมณ์ให้รู้้อยู่ แต่เมื่อทุกข์ คือ นามรูปไม่มี อารมณ์ให้แกจิตแล้ว จิตที่กำลั้งกำหนดรู้ทุกข์ก็ยอมไม่มี เพราะทุกข์คือ นามรูปนั้นหมดลงแล้ว ตั้งแต่ ุบาทขณะในโคตรภูตญาณ เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ให้กำหนด แต่ตัณหานุสัย และทิฏ ฐานุสัย ที่เป็นเหตุให้เกิดในสังสารวัฏฏ์ ยังไม่ได้ถูกประหารในโคตรภูตญาณ เพียงแต่ปัญญาใน โคตรภูตญาณทำให้หมคอำนาจลง จนไม่สามารถจะสร้างกรรมได้อีกต่อไป ต่อเมื่อปัญญาในมรรค

^{๓๓} อง.จตุกก.๒๑/๑/๒.

^{๓๔} วรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธรรมมถลสังคหะปริเฉทที่ ๕ (กรุงเทพฯ : มุขนิธิเนนบมหา นิรานนท์ ๒๕๔๔), หน้า ๒๘๘-๒๕๐.

จิตที่เกิดต่อจากโคตรภูตญาณเกิดขึ้นอีกขณะหนึ่งซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยอาศัยอุปการะจากโคตรภูตญาณ จึงทำการประหารกิเลส ที่เป็นอนุสัย มีคณหาอนุสัย และทิวฏฐาอนุสัย เป็นต้น ให้ขาดเป็นสมุจเฉทได้ เพราะเหตุใดมรรคญาณ ซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงทำการประหารกิเลสได้เด็ดขาด

มรรคญาณ มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นฝ่ายโลกุตตระ เห็นอริยสังข์อย่างชัดเจน คือเห็นนิโรธอริยสังข์ เมื่อเห็นนิโรธแล้วก็จัดว่าเป็นจุดสุดยอด และก็ต้องเห็นอีก ๓ อริยสังข์ คือ ทุกขสังข์ สมุทัยสังข์ มรรคสังข์จะพร้อมกันทีเดียว มรรคญาณนั้น มีนิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า “อารมณ์ปฏิเวธ ทุกขสังข์ สมุทัยสังข์ มรรคสังข์จะทั้ง ๓ นั้นไม่มีความสงสัย ความรู้ ความเห็นอันบริสุทธินิยามนั้นเรียกว่า “อัสสัมโมหปฏิเวธ” หมายความว่า มรรคขณะนั้น ทุกขสังข์ สมุทัยสังข์ มรรคสังข์จะก็ตีหาเป็นอารมณ์ไม่ แต่มีนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนทุกขสังข์ สมุทัยสังข์ มรรคสังข์จะไม่มี ความสงสัย ความรู้ ความเห็นบริสุทธิ ฉะนั้นจึงชื่อว่า “อัสสัมโมหปฏิเวธ” มรรคญาณนี้ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธินิยาม

มรรคญาณนี้ ไม่ว่าจะเป็ญญาณชั้นใดก็ตามย่อมปรากฏขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ทำการประหารกิเลสต่าง ๆ ตามอำนาจนั้น ๆ เช่นปฐมมรรคเกิดขึ้น ก็ทำการประหารกิเลสที่ปฐมมรรคมีอำนาจประหารได้ มรรคญาณนี้มีใช้ทำลายการเจาะทะลุองกิเลสทั้งหลาย มีกอง โลภะ โทสะ โมหะ ให้สิ้นไปเท่านั้น แต่ยังไม่ทำลายมหาสมุทรแห่งความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ ซึ่งไม่มีใครรู้ที่ สุด เบื้องต้นให้เหือดแห้งไปด้วย ปิดประตูบายทั้งปวง ทำเวรและภัยทุกประการให้สงบลง นำอริยบุคคลเข้าถึงความเป็ญมุตผู้เกิดแต่พระอุระขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และดำเนินไปในทางอันบริสุทธิ ถูกต้องทุกประการ มรรคญาณเป็นกุสละ เรียกว่า โลกุตตรกุสละมี ๔ อย่าง คือ

๑. โสคาปัตติมรรค
๒. สกทาคามิมรรค
๓. อนาคามิมรรค
๔. อรหัตตมรรค

มรรคญาณทั้ง ๔ นี้สงเคราะห์ลงในวิสุทธิ เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ และเป็นโลกุตตระวิสุทธิ มรรคญาณ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โลกุตตรกุสละ แบ่งออกเป็น ๔ ประเภทมีลักษณะดังนี้ คือ

๑) โสคาปัตติมรรค คำว่ามรรคในที่นี้หมายถึง ญาณ คือความรู้อันเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์ คือกิเลสที่ผูกใจสัตว์ไว้ ให้เด็ดขาดลงไปได้ การละระดับนี้ท่านเรียกว่ามรรคได้แก่สัมมาญาณะ คือความรู้ในทางที่ขอบเกิดขึ้นจากการที่บุคคล ปฏิบัติไปตามอริยมรรค มีองค์ ๘ ประการ คือหลักของไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ ปัญญา หมายถึงการสำรวจ กองศีล กองสมาธิ กองปัญญา ให้สมบูรณ์โดยครบถ้วน เมื่อกระทำให้ สีล สมาธิ ปัญญา สมบูรณ์แล้ว ก็จะเกิดสัมมาญาณะ หรือความรู้ คือมรรคญาณนั่นเอง โสคาปัตติมรรคญาณนี้ สามารถขจัดความเห็น

เป็นเหตุให้ถือตัว ถือคน คือหมายถึงการละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ ความเป็นคนถือตัวถือคน ความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย ความถ้อยมั่นด้วยศีลวัตร ด้วยข้อปฏิบัติ ที่ยึดถือกันมาจนเคยชิน ในการละทั้ง ๓ อย่างลงได้ จึงเรียกว่า โสคาปัตติมรรค

๒) สกทาคามิมรรค คือมรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี คือเป็นเหตุให้ละสังโยชน์ ๓ ข้อข้างต้นได้แล้ว ต่อมาเมื่อมีศีลสมบูรณ์ดีขึ้น สมาธิสมบูรณ์ขึ้นกว่าเดิม ปัญญาสมบูรณ์ขึ้นพอประมาณ ก็จะเกิด ญาณ ที่จะกระทำให้ รากะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงไปกว่าเดิม จึงเรียกว่า สกทาคามิมรรค

๓) อนาคามิมรรค คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เมื่อมีศีลสมบูรณ์ สมาธิสมบูรณ์ ปัญญาเพิ่มขึ้นกว่าเดิมพอประมาณ จะทำหน้าที่ขจัดสังโยชน์ ๒ อย่างออกไปจากใจ คือ

๓.๑) กามรากะ คือความกำหนัดในวัตถุทาง ด้วยอำนาจแห่งกิเลสทาง

๓.๒) ปฏิฆะ คือความหงุดหงิด ความกระทบกระทั่ง ความไม่พอใจ ไม่ยินดีออกไป

๔) พระอรหันต์ ผู้ห่างไกลจากกิเลส เป็นผู้ควรกราบไหว้บูชาจัดเป็นพระอริยบุคคลระดับสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นผู้มึศีล สมาธิ ปัญญาอันสมบูรณ์ ทำหน้าที่ขจัดสังโยชน์เพิ่มขึ้นอีก ๕ ประการ คือ

๔.๑) รูปรากะ ความกำหนัดในสิ่งที่เป็นรูปธรรม จนถึงรูปฌาน

๔.๒) อรูปรากะ ความกำหนัดในอรูปธรรม หรืออนามธรรม จนถึงอรูปฌาน

๔.๓) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านของจิต

๔.๔) มานะ ความถือตัวถือคน เกิดจากความฟุ้งซ่านของจิต

๔.๕) อวิชชา คือความไม่รู้ในอริสัจ ๔ ประการให้ออกไปอย่างสิ้นเชิง ฉะนั้นการ

รู้หรือรู้แจ้ง ก็คือการรู้ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ นั่นเอง จิตของบุคคลเหล่านั้นก็จะเข้าถึงอรหัตตมรรคแต่คำว่า มรรคผล ที่จริงเป็นการพูดในลักษณะอันถ้อย คือขณะเท่านั้น เหมือนกันกับเปิดสวิตช์ไฟเป็นมรรค แสงสว่างเป็นผล หรือว่าบุคคลทุบค้อนน้ำให้แตกเป็นมรรค น้ำไหลออกมาจากค้อนเป็นผล ซึ่งเป็นต่อเนื่องกัน แต่เป็นขั้นละเอียด ในขั้นสูงขึ้นไปเท่านั้นเป็นขณะคือจากโสคาปัตติมรรคก็เป็นโสคาปัตติผลเลย เหมือนกับเอาสิ่งของมาเคาะลั่น ก็เปรียบเหมือนมรรคที่รู้สเปรี้ยวหวานมันเค็มของสิ่งต่าง ๆ อาการเหล่านี้เปรียบเหมือนผล นี่เป็นอาการต่อเนื่องกันตามปกติ จิตของสามัญชนแยกไม่ได้ แต่จิตของพระอริยเจ้าท่านแยกได้ โดยแยกเป็นขณะจิตอย่างละเอียด ดังที่เราสวดยกย่องตั้งชมคุณว่า “อัญจะปฐิสะปุคคธา” คือ บุรุษบุคคล ๘ นั่นก็หมายถึง การกล่าวถึงทั้งมรรคและผลของพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภท คือ พระโสคาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์นั่นเองดังข้อความว่า

ขั้นของมรรคนั้น ในสังฆคุณท่านจำแนกได้ว่า คู่แห่งบุรุษ ๔ บุรุษ บุคคล ๘ และนี่คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระอริยเจ้าหรือพระอริยบุคคล เหล่านี้ จัดเป็นอภิปุชนิยะบุคคลของโลก ในพระพุทธศาสนา มีในพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุณี ภิกษุ พระอริยบุคคลที่เป็นชาวบ้านทั้งหญิงและชายนั้น สามารถปฏิบัติจนบรรลุอนาคามีมรรค อนาคามีผล และอยู่บ้านนั่นเอง ไม่จำเป็นต้องบวชก็ได้เพียงแต่ท่านไม่เที่ยวข้องทางเพศเยี่ยงอย่างสามัญชนทั่วไปเท่านั้นเอง^{๕๕}

๓.๓ ผลของญาณ

คามหลักคำสอนทางพุทธศาสนาผลของญาณ หมายถึงผลที่เกิดสืบเนื่องมาจากการละกิเลส ได้ด้วยมรรค เป็นธรรมารมณ สืบเนื่องมาจากญาณมรรค อันพระอริยบุคคลพึงเสวย ที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจของมรรคนั้น ๆ ผลญาณนี้เกิดขึ้นในลำดับต่อจากมรรคญาณ และก็เป็นผลแห่งมรรคญาณนั้น ๆ ซึ่งผู้บรรลุแล้วได้ชื่อว่า เป็นพระอริยบุคคล มีลักษณะ ๔ ประการ ดังนี้

๑) โสคาปัตติผล คือผลการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานเป็นผลอันพระโสคาบันพึงเสวย

๒) สกทาคามีผล คือผลของพระสกทาคามีพึงเสวย

๓) อนาคามีผล คือผลของพระอนาคามีพึงเสวย

๔) อรหัตตผล คือผลของการเป็นพระอรหันต์ เป็นผลของพระอรหันต์พึงเสวย

ดังนั้นผลที่เกิดมาจากอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ที่เป็นตัวมรรคจริง ๆ จึงเป็นสัมมาญาณะ ซึ่งแปลว่า ความชอบ คือเกิดขึ้นจากความสมบูรณ์ของอริยมรรคทั้ง ๘ ประการนั้น เมื่อญาณ คือความรู้ชอบเกิดขึ้น จิตของบุคคลก็เข้าถึง สัมมาวิมุตติ คือจิตหลุดพ้นจากอำนาจเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ ในทางที่ชอบ ซึ่งสรุปได้ว่า เป็นการต่อเนื่องถึงกัน และไม่มีอะไรมาคั่นได้ มรรคก็เป็นผลได้ เพราะฉะนั้นสังโยชน์ที่ละด้วย ญาณ อันเกิดขึ้นจากการปฏิบัติในอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ทำให้ละนั้นได้รับผล คือการละที่ถาวร ดังนั้นเวลาเราสวดยกย่องสรรเสริญพระสังฆคุณ เราจึงใช้คำว่า จัตุรารี ปุริสยุดานิ อัญจะ ปุริสบุคคลา คู่แห่งบุรุษ ๔ คู่ นับเรียงตัวบุรุษได้ ๘ บุรุษ ซึ่งหมายถึงพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภท ที่นับทั้ง มรรค ทั้งผลรวมกันนั่นเอง เมื่อมรรคและผลรวมกัน เราจึงเรียกว่า คู่ทั้ง ๔ เมื่อแยกเป็นมรรค เป็นผลออกไปก็กลายเป็น ๘

^{๕๕} อภิ.วิ.๓๕/๘๓๗/๔๕๓.

แต่ที่จริง ๆ แล้ว มรรคเกิดขึ้นแล้วก็เป็นผลเลย ไม่มีอะไรมาขวางในขณะนั้น ดังมีข้อความที่กล่าวไว้พอสรุปได้ว่า

อริยผลทั้ง ๔ ระดับนี้ คือท่านที่เข้าถึงสังฆคุณที่แท้จริง และจิตเป็นสังฆรัตนะ ที่พุทธศาสนิกชนประกาศจนถึงท่านเป็นสภณที่พึง ที่ระลึก ถึงท่านจึงได้ชื่อว่าทำประโยชน์คนให้สมบูรณ์ด้วยการปฏิบัติ ปฏิบัติตรง ปฏิบัติเป็นธรรม ปฏิบัติสมควร และเป็นผู้ที่ทำประโยชน์แก่คนอื่น ได้สมบูรณ์ในขั้นนั้น ๆ เพราะท่านอยู่ในฐานะของผู้ที่ควรแก่ของค่านับควรแก่ของคือนับ ควรแก่ของทำบุญ ควรแก่การอันทำอัญชติ เพราะท่านอยู่ในฐานะนาบุญของโลก ที่ไม่มีบุญอื่นจะยิ่งไปกว่านี้อีกแล้วพระอริยบุคคลจึงเป็นตัวอย่างของผู้ที่ประสบความสำเร็จของชีวิตในด้านธรรมะระดับสูง เป็นพยานในพระธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ทำเฉพาะสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น อำนวยความสุข ในผล ๔ นี้บางที่ เรียกว่า สามัญญผล คือผลของการเป็นสมณะ ผลแห่งการบำเพ็ญสมณธรรม ผลของญาณนี้จะต่างกับญาณอื่น ๆ ขณะที่ทุกขญาณเกิดจากการกำหนดรู้ สมุทัยญาณเกิดได้จากการแห่ง นิโรธญาณเกิดได้จากการดับมรรคญาณ เกิดได้จากการประคับประคองประพฤติกปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง วิมุตติญาณเกิดได้จากการประหารกิเลส ตัณหา อวิชชา อุปาทานขาค้วน แต่ผลญาณเป็นสิ่งที่ปรากฏเป็นผลของญาณทั้ง ๔ ที่สมบูรณ์แล้ว ทำให้เป็นพระอริยเจ้าเต็มตัว เมื่อเข้าอริยผลแล้วสภาวะจิตย่อมเปลี่ยนไปโดยอัตโนมัติ สามารถทรงโลกุตตรญาณ หรือผลญาณ ตามสภาพแห่งผลนั้นได้^{๖๖}

อีกประการหนึ่ง ผลญาณ เป็นชื่อของปัญญา ที่เกิดในผลจิต จัดอยู่ในญาณทัสสนวิสุทธิ เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้นขณะหนึ่ง โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ และชำระกิเลสให้หมดสิ้นไปแล้วก็ดับลงต่อจากนั้น ผลญาณ ซึ่งเกิดในผลจิตนั้น ก็เกิดติดตามขึ้นมาเสวยวิมุตติสุข ตามมรรคญาณที่ได้ทำเหตุไว้แล้ว ผลจิตจะเกิดขึ้น ๒ ถึง ๓ ขณะเป็นอย่างมาก ในวิถิตเดียวกันนั้น ตามแต่ผู้ตรัสรู้ช้าหรือเร็ว ถ้าเป็นผู้ตรัสรู้เร็ว อนุโลมญาณเกิดขึ้น ๒ ขณะ โดยไม่มีบริกรรม และผลจิตเกิด ๓ ขณะ ถ้าเป็นผู้ตรัสรู้ช้า อนุโลมญาณเกิดขึ้น ๓ ขณะ โดยมีบริกรรมด้วย และผลจิตเกิดเพียง ๒ ขณะ ผลจิตนี้เป็นโลกุตตรวิบากจิต เกิดขึ้นเสวยวิมุตติสุข โดยไม่ต้องทำการประหารกิเลสอะไรทั้งสิ้น เพราะเป็นจิตที่เกิดขึ้น เพื่อเสวยผลตามที มรรคได้ทำไว้ให้แล้ว และเป็นการสิ้นสุดมรรค

^{๖๖} ที.ปา.๑๑/๒๔๒/๒๔๐.

วิถี ที่มีโลกุตรจิต เข้าถึงพระนิพพาน คังข้อความที่ปรากฏอยู่ในอภิธรรมว่า “ผลของจิตที่ท่านจัด เป็นพระอรียบุคคลอีกบุคคลหนึ่ง ถ้าเกิดต่อจากโศคาปัดติมรรคจิตก็จัก เป็นพระอรียบุคคลที่ ๒ เรียกว่า โศคาปัดติผลบุคคล มีภพชาติที่จะไปสังสารวัฏฏ์อย่างซ้ำอีก ๗ ชาติเท่านั้น ก็จะถึงที่สุด แห่งทุกข์ดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน”^{๑๗}

๓.๔ การทบทวนญาณ

โดยปกติเมื่อพระอรียบุคคลได้ทราบผลและมรรคของญาณต่าง ๆ ทั้งหมดที่ผ่านมาแล้ว พระอรียบุคคลก็จะทบทวนญาณที่ตนได้ปฏิบัติมาแล้วว่า ญาณแต่ละขั้นตอนที่ตนได้ปฏิบัติมาแล้ว อย่างเคร่งครัด มีความเพียรมุ่งมั่น และฝ่าฟันอุปสรรคกับสภาวะอารมณ์ยังดำเนินต่อไปอย่างมั่นคง หรือไม่ มีความซัดเซงในญาณแต่ละขั้นอย่างไร โดยทบทวนพิจารณาทั้งภายในและภายนอกการ ทบทวนญาณนี้ ก็เพื่อให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ที่ผ่านญาณขั้นต่าง ๆ มาแล้วโดยลำดับ เช่น ฅงคญาณ, ภยญาณ, อาทินวญาณ, นิพพิทาญาณ, มัญจิกัมมยคาญาณ, ฯลฯ เมื่อพระอรียบุคคล อาจเห็นญาณนั้น ๆ ไม่ชัดเจน หรือซัดบ้าง ไม่ซัดบ้าง เพราะฉะนั้น เมื่อพระอรียบุคคลได้ทบทวน ได้ประพฤติปฏิบัติ และฝึกเข้าผลสมาบัติ ก็จะได้รู้ถึงสภาวะของญาณ ที่ตนปฏิบัติผ่านมาอย่างชัดเจน ด้วยความมั่นใจ และได้เสวยรสของความสุขในผลสมาบัตินั้นด้วยคังข้อความว่า

การทบทวนญาณ ก็ทบทวนได้แต่เฉพาะญาณขั้นโลกียะ ๘ ญาณ คือ ตั้งแต่ญาณ อุททัยญาณ, ฅงคญาณ, ภยญาณ, อาทินวญาณ, นิพพิทาญาณ, มัญจิกัมมยคาญาณ, ปฏิ สังขญาณ, สูงขึ้นไปกว่านั้นไม่สามารถทบทวนญาณได้ ส่วนญาณที่เป็น อนุโลม ญาณ อยู่ในวิถิจิตเดียวกับมรรคญาณ และผลญาณ ซึ่งเป็นโลกุตรระ ถ้าอนุโลม ญาณเกิดขึ้นแล้ว จะผ่านรวดตลอดผลญาณไปเลย (ในสมาบัติวิถิ ไม่มีมรรคญาณ) การปฏิบัติทบทวนญาณนี้ พระอรียบุคคลต้องทบทวนโดยอนุโลมไปที่ละญาณ ๆ ภายในเวลากำหนดไว้ เช่นพระอรียบุคคลจะเดินจงกรม แล้วนั่งลงอธิฐานว่า ภายใน ๑ ชั่วโมงนี้ ขอให้อุททัยญาณอย่างแก่กล้าจงเกิดขึ้น แล้วนั่งกำหนดไป ใน ชั่วโมงครึ่งชั่วโมง หรือ ๑ ชั่วโมง ระหว่างเวลาที่อธิษฐาน และกำหนดอยู่นั้น อุท ทัยญาณอย่างแก่กล้า จะปรากฏขึ้นอยู่ชัดเจน และจะไม่มืวิปัสสนาญาณ อันคับต่อ ๆ ไปเกิดขึ้น แต่ถ้าอุททัยญาณยังไม่เกิดขึ้น พระอรียะบุคคลจะต้องลุกขึ้นเดิน จงกรม แล้วนั่งลงอธิษฐาน และกำหนดต่อไปใหม่ จนอุททัยญาณเกิดขึ้นและ

^{๑๗} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, อภิธัมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๕, อ่างแล้ว., หน้า ๒๕๑.

ปรากฏชัดเจน ถ้ายังไม่เกิดก็ต้องทำต่อไปเหมือนเดิม อย่างไรก็ตามเมื่อถึงที่สุดเวลา อริษฐานไว้แล้วภังคญาณถ้าดับต่อไปจะเกิดขึ้นเอง แต่ถ้าภังคญาณไม่เกิดขึ้น พระ อริยบุคคลต้องลุกขึ้นเดินจงกรมแล้วนั่งอธิษฐานว่า ภายใน ๑ ชั่วโมงนี้ ขอให้ภังค ญาณเกิดขึ้น แล้วกำหนดต่อไป ภังคญาณจะเกิดขึ้นตามที่อธิษฐาน แล้วญาณขั้นสูง จะเกิดขึ้นมาเอง ปฏิบัติเช่นนี้ไปจนถึง สังขารเมกขาญาณ ถ้าพระอริยบุคคลปฏิบัติ อย่างเข้มแข็งมาก ญาณจะเกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งอาจบรรลุถึงสังขาร เมกขาญาณ ภายในเวลา ๒-๓ ขณะจิตก็ได้^๔

๓.๕ ความสำคัญของปัญญา

ตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนาถือว่าปัญญามีความหมายที่แตกต่างจากปัญญาในความ หมายที่เข้าใจกันโดยทั่วไป กล่าวคือ ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้ชัด คือรู้โดยอาการ ต่างๆ คือเป็นความหมายรู้ และความรู้แจ้ง จริงอยู่แม้เมื่อสติปัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็น ความรู้ด้วยกันก็ตาม แต่สติปัญญา เป็นสักแต่ว่าเป็นความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้จักว่า สีเขียว สี เหลืองเป็นต้นเท่านั้น แต่ไม่อาจเข้าถึง ความแทงตลอด ซึ่งลักษณะว่า ไม่เที่ยง เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้ วิญญาณย่อมรู้จักอารมณ์ว่า สีเขียว สีเหลืองเป็นต้นเท่านั้นแต่ไม่อาจเข้าถึงความแทง ตลอด แต่ไม่อาจจะก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญานั้นย่อมรู้อารมณ์ และ ให้ถึงความจริงที่แทงตลอดแห่งไตรลักษณ์ทั้งให้ความก้าวหน้า ส่งให้ถึงความปรากฏแห่งมรรค ด้วย ดังข้อความที่ปรากฏในมิลินทปัญหาว่า

ปัญญานี้เป็นธรรมชาติที่ละเอียด เห็นได้ยาก เพราะมีความแตกต่างกันที่ บุคคลแยกไม่ได้ว่า ที่ใดมีสติปัญญา และวิญญาณ ที่นั่นไม่มีปัญญาโดยส่วนเดียวในกาล ใด มีปัญญา เพราะเหตุนั้น พระนาคเสนผู้มีอายุ จึงถวายพระพร แต่พระเจ้ามิลินทร์ ว่ามหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรที่บุคคลทำได้ยากแล้ว พระเจ้ามิลินทร์ ครัสตามว่า “ท่านพระนาคเสนผู้เจริญ ก็พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรก็ได้ยาก หรือ” “มหาบพิตรการกำหนดธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ที่ไม่มีรูปหรือจิต และเจตสิกที่ เป็นไปในอารมณ์เดียวกัน ซึ่งพระองค์ครัสไว้ว่า” “นี่ผัสสะ นี่เวทนา นี่สัญญา นี่ เจตนา นี่จิต” ดังนี้ นั่นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำแล้ว สิ่งที

^๔ ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนานิยม (ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน), (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๕๑-๒๕๕.

เป็นลักษณะ เป็นกิจ เป็นผล เป็นปทัฏฐาน เหตุให้ใกล้ของปัญญา ในเรื่องนี้อาจตอบได้ว่า เพราะปัญญามีการแหง ตลอดสภาพธรรมเป็นลักษณะ หรือปัญญามีการตรัสรู้ภาวะแห่งธรรมะ สามารถจัดโมหะ คือความมืดมน อันปิดบังภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย เป็นรศหรือเป็นกิจ มีความสูญหาย หรือหมดความหลง เป็นเครื่องปรากฏ หรือเป็นผลที่เรียกว่า “ปัจจุปัญฐาน” ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน เพราะเป็นเหตุใกล้ของปัญญากล่าวคือ ผู้จะเกิดมีปัญญาได้จะต้องมี จิตใจเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริงได้^{๑๖}

ปัญญาที่ว่าโดยลักษณะแล้ว ปัญญามีเพียงอย่างเดียว คือความตรัสรู้ภาวะแห่งธรรม นั่นเองโดยปัญญาสามารถแบ่งออกได้ ๒ อย่าง คือ

- ๑) โลกียปัญญา หมายถึงปัญญา ของบุรุษน หรือปัญญาของชาวโลก ปัญญาอย่างนี้เรียกว่า “สาสวปัญญา” เพราะเป็นปัญญาของผู้ที่มีกิเลสอยู่
- ๒) โลกุตตรปัญญา หมายถึง ปัญญาที่ข้ามพ้นจากโลกแล้ว คือปัญญาของผู้ไม่มีกิเลส

๓.๖ บ่อเกิดของปัญญา

๑) ปัญญาเกิดจากการคิด ที่เรียกว่า “จินตคามยปัญญา” โดยไม่ต้องอาศัยการฟังหรือการอ่าน แต่เกิดขึ้นเพราะการคิด การพิจารณา การใคร่ครวญด้วยเหตุด้วยผล ด้วยตนเองที่เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” เมื่อบุคคลไม่ได้ฟังจากผู้อื่น หรือได้อ่านจากตำรา แต่สามารถได้กัมมัตตกตญาณ หรือสังขานุโลกมิกตญาณ อันหมายถึง ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ ๔ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณได้แล่นตรงไปสู่นิพพานแล้ว อันเป็นญาณที่คล้อยไปยังการตรัสรู้ของอริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับถัดไป โดยทราบชัดว่า รูปไม่เที่ยงก็ดี เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยงก็ดี หรือขันติมีความอดทนได้ หรือทิวฐิตีความเห็น รูจิ ความพอใจ มุติ ความรู้ เปล่งจะความค้นพบธรรมนิชฌาน จันตึความอดทนต่อความเพ่งแห่งธรรม อันเป็นอนุโลม คือควรแก่ธรรม คือการทำงานที่ประสงค์ ที่ทำโดยไม่ขัดกัน รูปเดียวกันนั้น ในกัมมายนณะ คือประการการทำงานทั้งหลาย ที่บุคคลจัดทำด้วยปัญญาก็ดี ในสิปปายตนณะ คือ วิถีทางคิดปะก็ดี ในวิทยาการเสกเป่า สารายมณค์ก็ดี ปัญญาเช่นนี้เรียกว่า ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการคิดทั้งนั้น

^{๑๖} วศิน อินทสระ. อธิบายมิลินทปัญหา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เอ็งนครเขษม, ๒๕๒๘).

๒) ปัญญาเกิดขึ้นจากการฟังจากผู้อื่น ที่เรียกว่า “สุตมยปัญญา” ซึ่งอาจรวมไปถึงการศึกษาเล่าเรียน จนได้กัมมัฏคตาญาณ หรือสังขยานุโลมิกญาณ อันหมายถึง ญาณ อันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือยั้งคิด ๔ ดังที่กล่าวมาแล้วในข้อที่หนึ่งนั้น ปัญญาเช่นนี้เรียกว่าปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการฟัง ในการฟังเพื่อให้เกิดความรู้ หรือปัญญานั้น ผู้ฟังต้องปฏิบัติด้วยดีจึงจะเกิดปัญญาได้ ต้องรักษามารยาทในการฟัง คือมีความตั้งใจสนใจฟังอย่างมีสติ เอาใจใส่คงอยู่อยู่กับเรื่องที่ฟังตั้งแต่ต้นจนจบเรื่อง โดยต้องพิจารณาใคร่ครวญตามเรื่องราวที่ตนได้ฟังนั้นอย่างละเอียดรอบคอบ รู้จักประเด็นสาระสำคัญของเรื่อง เพื่อนำมาขบคิดพิจารณาให้เข้าใจอย่างลึกซึ้งด้วยดีไม่ดูหมิ่นดูแคลนคำหรือผู้พูดหรือผู้สอนว่า มีความรู้บ้าง มีประสบการณ์บ้าง มีวุฒิการศึกษาบ้าง เพราะจะทำให้เกิดโมหคติ และไม่ดูถูกตนเองว่า มีความรู้บ้าง พื้นฐานความรู้ไม่เพียงพอ เป็นชาวไร่ชาวนา ไม่ควรจะศึกษาให้เกิดความรู้ ไม่มีสติปัญญาสามารถพัฒนาสร้างความสำเร็จผลล้นฟ้าได้ในเรื่องที่ฟังนี้ เนื่องจากสติปัญญาของคนไม่ถึง แม้ในการฟังก็ไม่พูดคุยกัน ไม่ล่วงไม่แคะแกะ หรือวงงหลับในขณะฟัง ควรให้ความเคารพเคารพผู้พูด หรือให้ความเคารพเอื้อเฟื้อในเรื่องที่ผู้พูดกำลังพูดหรือบรรยายอยู่

๓) ปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการฝึกฝนอบรมภาวนา ที่เรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” เป็นความรู้ของผู้มีสมาธิจิต จนสามารถเข้าญาณสมาบัติทุกอย่าง เรียกว่า ปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการฝึกฝนอบรมภาวนา นอกจากนี้ยังมีปัญญาอีก ๓ ประเภท คือ ปริศนารัมมณปัญญา หมายถึงปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลาย อันเป็นกามาวจร คือยังมีการยึดมั่นในความใคร่ ความรัก พอใจในอารมณ์อยู่ มหัคคตารัมมณปัญญา หมายถึง ปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลาย อันเป็นรูปาวจร คือยังมีการยึดมั่นอยู่ในรูป และอรุปาวจร คือยังมีความยึดมั่นอยู่ในสิ่งที่ไม่มีรูป และสิ่งที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์อยู่ ปัญญาทั้ง ๒ อย่างนี้จัดเป็น โลกียวิปัสสนาปัญญา อัปปรมาณารัมมณปัญญา หมายถึงปัญญาที่ปรารภพระนิพพานอย่างเดียว จัดเป็น “โลกุตตรวิปัสสนาปัญญา” เพราะเป็นมรรคปัญญา จริงอยู่มรรคปัญญานั้น แม้จะมีได้ยึดใคร่ลักษณะมีความไม่เที่ยงแท้แห่งสังขารทั้งหลายเป็นต้น ก็เรียกว่า “วิปัสสนา” ได้ เพราะเต็มไปด้วยวิปัสสนากิจ หรือเพราะอย่างวิเศษ ซึ่งลักษณะอันแท้จริงแห่งพระนิพพานแล้ว^{๒๐}

ลักษณะของปัญญานอกจาก ที่กล่าวมาแล้ว ปัญญาแย่งแบ่งออกไปได้อีก ๔ ลักษณะ โดยยึดญาณในอริยสัจเป็นหลัก ดังนี้

๑) ความรู้ปรารภทุกขสัจ เพราะถือว่าทุกขคือสภาวะที่ทนได้ยากยิ่งซึ่งถือกันว่าเป็นความจริงอย่างยิ่ง จัดเป็นปัญญา หรือญาณในทุกข

^{๒๐} อภ.วิ.๓๕/๔๓๘/๓๔๕.

๒) ความรู้ปรารถนทุกขสมุทัย เพราะเป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์ ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ที่เรียกว่า “กิเลส” อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ จัดว่าเป็นความจริง ข้อนี้จัดเป็นปัญญาหรือญาณในทุกขสมุทัย

๓) ความรู้ปรารถนทุกขนิโรธ เพราะเป็นวิธีการดับทุกข์ ที่เรียกว่า “นิพพาน” ซึ่งเป็นความจริง จัดเป็นปัญญา หรือญาณในทุกขนิโรธ

๔) ความรู้ปรารถนทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเป็นทางดำเนินเพื่อความดับทุกข์ได้จะต้องอาศัยอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ มีสัมมาทิฐิ ได้แก่ มีความเห็นที่ถูกต้อง เป็นต้นซึ่งเป็นความจริง จัดเป็น ปัญญา หรือญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ปัญญานอกจากจะแยกออกเป็น ๔ ลักษณะดังกล่าวมาแล้ว คือปัญญาที่รู้แจ้งในอริยสัจหรือเป็นญาณในอริยมรรค ปัญญาที่แยกออกมาแล้วยังหมายถึงปฏิสัมภิทา ๔ หมายถึงผู้มีปัญญาที่แตกฉานด้วย เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ มีลักษณะดังนี้ คือ^{๒๐}

๑) อัครปฏิสัมภิทา หมายถึงปัญญาที่แตกฉานในอรรถ คือพอเห็นข้อธรรม หรือความย่อ ก็สามารถแยกแยะ อธิบาย ขยายออกให้พิสดารเห็นเหตุอย่างหนึ่ง ก็สามารถแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อออกไปได้ จนล่วงรู้ถึงผล อีกอย่างหนึ่งคำว่า อรรถะ นั้นหมายถึง ผล คือเมื่อบุคคลประกอบเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็คาดหมายผลได้ว่า ในอนาคตจะเกิดผลนั้น ๆ ขึ้นมา ในขั้นสูงสุด เช่น พระสังคีติกาจารย์ในพุทธศาสนิกาย ความหมายว่า อีก ๒๐๐ ปีข้างหน้าจะมีเศียรถียป์ลอมบวชในพระพุทธศาสนา จำเป็นจะต้องสร้างคนขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาในพระศาสนา แต่มนุษย์โลกในสมัยนั้น ถ้าปล่อยตามปกติก็ไม่มีคนที่มีความสามารถเช่นนั้น พระอรหันต์ทั้งหลายจึงไปอันเชิญคิณาสเทพบุตรให้จุติลงมาเกิดในครรภ์ของนาง โมคคัลลีพราหมณี เพื่อเตรียมตัวแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธศาสนาร่วมกับพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นต้น แต่ในขณะเดียวกัน การทำงานอะไรต่าง ๆ ของคนทั่วไป ที่เราใช้คำว่า ประเมินผล สรุปผล คือเมื่อบุคคลศึกษาหาข้อมูลได้ ประเมินผลได้ สรุปผลได้ การสรุปผลนั้น เป็นสรุปผลที่เกิดขึ้นในอนาคต แต่อาศัยการศึกษาจากข้อมูลอันเป็นเหตุในปัจจุบัน บุคคลเหล่านั้นก็สรุปลงไปได้ แต่จะได้มากน้อยเพียงใดนั้น แต่ถ้าเป็นการรู้ด้วยหลักของอนาคตคงสัญญาจริง ๆ ก็จะเป็นความรู้ที่ลงตัวเช่นพระอรหันต์ทั้งหลายที่กล่าวมา

๒) รัชมปฏิสัมภิทา หมายถึง ปัญญาที่แตกฉานในธรรม พอเห็นธรรมอรรถอธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความตั้งเป็นกระทู้ หรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้ รัชมปฏิสัมภิทานี้ คือการศึกษาธรรมะเป็น สูตรๆ ไป แล้วสรุปลงไปด้วยถ้อยคำง่าย ๆ เช่นสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงศึกษาเมตตาสสูตร ทั้งพระสูตร

^{๒๐} อ.จ.จตุกก.๒๑/๑๗๒/๒๑๖.พ.ปฏิ.๓๑/๒๖๘/๑๗๕.

แล้วได้สรุปเป็นข้อความสั้น ๆ ว่า โลกโปกดมกิกา เมตคา เมตคาเป็นธรรมค้ำจุนโลก อีกความหมายหนึ่ง ธรรมปฏิสัมภิกา หมายถึง เหตุเช่น เมื่อบุคคลประสบผลอย่างใดอย่างหนึ่งในปัจจุบัน เนื่องจากผลเหล่านั้นโยงเข้าไปหาเหตุ แต่ความรู้ที่สมบูรณ์นั้น ต้องอาศัย อติคังสญาณ คือญาณอันเป็นส่วนอดีต เช่น เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตในพระชนม์ชีพของพระพุทธเจ้าก็เกิดขึ้นในสมัยนั้น ๆ ก็ดี บางเรื่องมีความเกี่ยวข้องกับเหตุในอดีต หรือเป็นผลที่เกิดมาจากเหตุ ในอดีตที่ไกล ๆ ข้ามชาติไป พระพุทธเจ้าก็ทรงอาศัย อติคังสญาณ นำเรื่องเหล่านี้มาแสดงว่า เรื่องเหล่านี้ได้เคยเกิดขึ้นมาแล้ว ทรงจัดคำสอนแนว นี้ไว้หมวดหนึ่งที่เรียกว่า ชาคก คือเรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้ว

๓) นิรุคตปฏิสัมภิกา หมายถึงปัญญาแตกฉานในนิรุคต คือรู้แจ้งในภาษา พอเห็นศัพท์ก็รู้ความหมาย และด้อยคำบัญญัติ และภาษาต่าง ๆ เข้าใจในคำพูด ซึ่งแจ้งให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ นิรุคตปฏิสัมภิกานี้ เป็นผลแห่งญาณของท่านผู้บรรลุธรรมอย่างสูงในพระพุทธศาสนา เป็นที่น่าสังเกตว่า หมายถึงความแตกฉานในด้านภาษาต่าง ๆ ทุกแห่งทุกมุม จะเป็นของใครก็ตามยกตัวอย่าง เช่นภาษาในประเทศอินเดียในสมัยปัจจุบันก็คืสมัยก่อนก็คืมีมากมายเหลือเกินแต่หลักฐานในพระไตรปิฎก ปรากฏว่า ใครมาเฝ้าพระพุทธเจ้าจากเหนือสุด จากใต้ จากตะวันตกหรือตะวันออกของอินเดียก็ตาม พระพุทธเจ้าไม่เคยทรงมีคำถาม แต่ก็ทรงตอบได้ชี้แจง อธิบายธรรมะให้คนเหล่านั้นเข้าใจได้ทันที ดังนั้น นิรุคตปฏิสัมภิกา ระดับญาณจึงน่าจะเป็นผลที่เกิดขึ้นมาจากพระญาณด้วย ในขณะที่เดียวกัน ก็อาจจะเกิดขึ้นจากพระองค์เคยศึกษามาในสมัยเป็นพระราชกุมารด้วย

๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิกา ปัญญาที่แตกฉานในปฏิภาณ คือรู้แจ้งแทงตลอดในความคิดทันเหตุการณ์ มีไหวพริบซุ่มซาบในความรู้ที่มีอยู่เอามาเชื่อมโยงเข้า สร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ใช้ประโยชน์ให้เหมาะสมกับกรณี เข้ากับเหตุการณ์ อีกประการหนึ่งในการใช้ปฏิภาณไหวพริบในปฏิภาณสัมภิกานั้น มีตัวอย่าง เช่น ในกรณีของศรีปราชญ์ที่มีไหวพริบปฏิภาณ สามารถตอบปัญหาที่เขาดูถามได้ในขณะนั้น ๆ หรือไหวพริบปฏิภาณของสุนทรภู่ ที่แก้ปัญหาในขณะที่ท่านบวชใหม่ มีคนมาถวายสังฆทาน ชาวบ้านที่นำมา อาราธนาไม่เป็น ท่านเองก็ยังไม่รู้ แต่ก็ใช้ไหวพริบปฏิภาณแก้ปัญหาเฉพาะหน้าไปได้เป็นต้น ดังนั้น ปฏิสัมภิกา ๔ ประการนี้ ในชั้นหนึ่งคนสามัญโดยทั่ว ๆ ไป ที่มีพื้นฐานในเรื่องเหล่านี้ ก็สามารถที่จะได้รับประโยชน์ จากปฏิสัมภิกาทองคัมถลักษณะในระดับหนึ่ง

คุณสมบัติเหล่านี้คือ ความเป็นคนรู้จักเหตุ รู้จักผล แยกฉานในภาษา และใช้ภาษาเป็นประกอบกับการมีไหวพริบปฏิภาณดี ใครจะมีในระดับใดก็ตาม ย่อมช่วยให้การทำงานของคนนั้นๆ ในทุกด้านประสบความเจริญก้าวหน้าได้ในเวลาอันรวดเร็ว ทั้งสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ให้ลดลงได้

ในปฏิสัมภิกา ๔ นั้น เมื่อจัดเป็นภูมิแบ่งออกได้เป็น ๒ ภูมิมีลักษณะดังนี้

๑) เสขภูมิ อันได้แก่ปฏิสัมภิทาของพระเสขอริยสาวกทั้งหลาย เช่นพระอนนทีเถระเมื่อยังเป็นพระเสขะ ท่านจิตตคฤหบดี และท่านขุสุตตรา อุบาสิกา ท่านเหล่านี้ถึงแตกฉานในเสขะภูมิ

๒) อเสขภูมิ อันได้แก่ปฏิสัมภิทาของพระอเสขอริยสาวก และของมหาสาวกทั้งหลาย เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ พระสารีบุตร เป็นต้น ท่านเหล่านี้ถึงความแตกฉานในอริยภูมิ ปฏิสัมภิทานั้นถึงแม้จะมีความแตกฉานในภูมิทั้ง ๒ อย่างและมีความแจ่มใสขึ้นก็ตาม แต่ก็ต้องอาศัยอาการ ๕ อย่าง คือ

๒.๑) อธิคม หมายถึงการบรรลุพระอรหันต์

๒.๒) ปรียติ หมายถึงการศึกษาเล่าเรียนพระพุทธรวณะ

๒.๓) สวนะ หมายถึงความสนใจฟังพระสัทธรรมโดยเคารพ

๒.๔) ปริปุจฉา หมายถึงการกล่าววินิจฉัยตัดสินอุचित และอรรถบท ในคัมภีร์ทั้งหลาย มีบาติและอรรถถาเป็นต้น

๒.๕) บุปพโยคะ หมายถึงการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งวิปัสสนาถึงขั้นใกล้ อนุโลมญาณ และโคตรภูตญาณ โดยสภาวะแห่งพระโยคาวจร ผู้ที่ท่องเที่ยวไป ๆ มาๆ อยู่ในพระศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ

ในเหตุปัจจัยทั้ง ๕ ประการนี้ พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายอาศัย อธิคม และ บุปพโยคะ เท่านั้นก็บรรลุปฏิสัมภิทาได้ ส่วนพระสาวกทั้งหลายอาศัยปัจจัยทุกข้อจึงจะบรรลุได้

ปัญญาจะพึงบำเพ็ญให้มีได้จะต้องอาศัยธรรมทั้งหลายเป็นองค์ประกอบ เช่น จันท์อายตนะ ธาตุอินทรีย์ สังขะ และปฏิจสงมุปบาท เป็นต้น ที่เป็นพื้นฐานของปัญญา อาศัยวิสุทธิ ๒ คือ สีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิเป็นรากเหง้า วิสุทธิ ๕ คือ ทิฏฐิวินิวิสุทธิ กังขาวิครณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัตสนวิสุทธิ และญาณทัตสนวิสุทธิเป็นลำต้นของปัญญา เพราะฉะนั้นเมื่อพระภิกษุสั่งสมความรู้โดยการเล่าเรียนและได้ถามในธรรมะที่เป็นภูมิเหล่านั้นแล้ว ทำวิสุทธิ ๒ อัน เป็นรากเหง้า ให้สมบูรณ์ ทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นลำต้นให้ถึงพร้อม ก็สามารถบำเพ็ญปัญญาให้เกิดขึ้นได้ ดังเช่นภูมิของปัญญาที่ว่า จันท์ ๕ คือ รูปจันท์ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณจันท์ จันท์ทั้ง ๕ เหล่านี้ก็มีธรรมชาติไม่คงที่ ย่อมสลายเสื่อมโทรมไป เพราะแคะ ลม หนาว ร้อน ดังข้อความที่ปรากฏอยู่ในวิสุทธิมรรคเกี่ยวกับประเด็นนี้ ความว่า

ปัญญาที่หมายเอา ในทางพระพุทธศาสนา คือ วิปัสสนา อันประกอบด้วย กุศลจิต กล่าวคือ วิปัสสนาญาณนั้น มีอุทกัพพญาณ คือการเห็น นามรูป มีลักษณะเกิดขึ้นและเสื่อมไปเสมอๆ เหมือนฟองน้ำและหยับแฉก ที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย

แตกดับไปฉะนั้น และมีสังขานุโลมิกญาณ คือการเห็นอริยธรรม ๔ ประการ แจ่มแจ้งชัดเจน ตามกำลังของญาณทัสสนะนั้นแล้ว ก็กำจัดกิเลสให้เด็ดขาดไปด้วยกำลังของอริยมรรค ที่เกิดขึ้นถึง ๔ ขั้นตามลำดับเป็นที่สุด ซึ่งนำมาสู่การบรรลุมรรคขั้นสุดท้ายที่เรียกว่า อาตวักขยญาณ คุณธรรมที่ได้ชื่อว่าปัญญานั้น เพราะหมายความว่า รู้ทั่ว รู้ชัด รู้แจ้ง คือรู้โดยประการต่าง ๆ วิเศษกว่าการรู้จัก และอาการที่รู้แจ้งนั้น ก็คือ รู้อารมณ์ รู้สังขาร รู้พระไตรลักษณ์ และความรู้ก็ยังส่งไปให้ถึงความปรากฏแห่งมรรคสูงขึ้นไปกว่านั้นได้อีกด้วย เพราะฉะนั้น ความรู้ในประการต่าง ๆ ที่วิเศษกว่าอาการที่รู้จักนี้เองคือ ปัญญา^{๒๒}

ปัญญาสามารถที่จะกำหนดให้ทราบได้ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ลักษณะ รส ความปรากฏ และปทัฏฐานแห่งปัญญานั้น ปัญญามีการตรัสรู้สถานะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีอันขจัดเสียซึ่งความมืด คือ โมหะปิดบังสถานะแห่งธรรมทั้งหลาย เป็นรสมึความหมายหลง เป็นเครื่องปรากฏหรือเป็นผลส่วนสมาธิจัดว่าเป็นปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ของปัญญานั้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง” ดังนั้นปัญญาจึงมีลักษณะส่องให้สว่าง สว่างคือ ปัญญาที่เกิดขึ้น ย่อมกำจัดความมืด คือ อวิชชา ทำความสว่าง คือ วิชชาให้เกิดขึ้น ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสังขารทั้งหลายให้ปรากฏ แต่นั้นพระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า “สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้ไม่ใช่ตัว” พระเถระเจ้าทั้งหลาย อุปมาให้ฟังคำนี้ “เหมือนอย่างว่ามีบุรุษถือไฟเข้าไปในเรือนที่มีคไฟที่เข้าไปแล้วนั้นย่อมกำจัดความมืดเสีย ทำความสว่างให้เกิดขึ้น ส่องแสง ทำรูปให้ปรากฏข้อนั้นฉันใด ปัญญาเมื่อเกิดขึ้น ย่อมกำจัดมืด คือ อวิชชา ทำความสว่างคือ วิชชาให้เกิดขึ้น ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสังขารทั้งหลายให้ปรากฏ แต่นั้นพระอริยเจ้าย่อมเห็น ด้วยปัญญาอันชอบว่า “สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้ไม่ใช่ตัว ใจตนข้อนี้ก็ฉันนั้น ปัญญา มีลักษณะส่องให้สว่างอย่างนี้”^{๒๓}

ปัญญานี้บางครั้งก็ใช้คำว่า “โกศล” แปลว่า “ความฉลาด” มีลักษณะ ๓ ประการ ดังนี้

๑) อายโกศล ฉลาดในความเจริญ รู้จักความเจริญ และเหตุแห่งความเจริญ

^{๒๒} วิสุทธิ.๓/๑-๑๒.

^{๒๓} วิสุทธิ.๓/๓.

๒) อปายโกศล ฉลาดในความเลื่อม รู้จักความเลื่อม และเหตุแห่งความเลื่อม

๓) อูปายโกศล ฉลาดในอุบาย วิธีที่จะหลีกเลี่ยงจากความเลื่อม ดำเนินไปในทางที่เจริญ^{๒๔}

อนึ่ง ปัญญาที่มีอยู่ในหมวดขนาดกรณธรรม คือธรรมอันเป็นที่พึง ธรรมที่สร้างคุณภาพให้แก่วิถีมีลักษณะ ๑๐ ประการดังนี้ คือ

๑) ความรักษา กาย วาจา ใจให้เรียบร้อยที่เรียกว่า “ศีล”

๒) ความเป็นผู้สดับรับฟังมาก หรือ ได้ศึกษามาก ที่เรียกว่า “พหุสังจา”

๓) ความเป็นผู้มีมิตรที่ดี เรียกว่า “กัลยาณมิตรดา”

๔) ความเป็นผู้ว่าง่าย สอนง่าย เรียกว่า “โสวัจสสตา”

๕) ความเป็นผู้รู้ในกิจการที่ควรทำ ของญาติและมิตร ที่เรียกว่า “กรณียสุทักขตา”

๖) ความเป็นผู้ใคร่ในธรรม หรือรักธรรม คือความนิยมในความถูกต้อง ความชอบที่เรียกว่า “ธัมมกามดา”

๗) ความเป็นผู้มีความเพียรอันปรารถนาแล้ว ที่เรียกว่า “อารัททวิริยดา” หรือ “วิริยารัมภะ”

๘) ความสันโดษ หรือยินดี มีความสุขพอใจ ด้วยปัจจัย ๔ ที่มีอยู่ หรือหามาได้ด้วยความเพียรอันชอบธรรมของตน ที่เรียกว่า “สันตุฎฐิ”

๙) ความมีสติ รู้จักกำหนดจดจำ ระลึกในการที่ทำ ในคำที่พูดไว้ได้ ไม่มีความประมาทที่เรียกว่า “สติ”

๑๐) ความมีปัญญาหยั่งรู้เหตุผล รู้จักคิดพิจารณา เข้าใจภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ที่เรียกว่า “ปัญญา” ดังข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกกล่าวโดยสรุปความว่า

ปัญญาจัดเป็นธรรม เป็นธรรมที่พึงอันสูงสุด สร้างคุณภาพให้แก่วิถีปัญญา เป็นคุณธรรมที่สำคัญที่มนุษย์ชาวโลกต้องอาศัยมากกว่าสิ่งอื่น เพราะเป็นแสงสว่างที่ส่องทางดำเนินเพื่อความหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง ในปัจจุบันและอนาคต เป็นทรัพย์ภายใน เป็นอริยทรัพย์ เป็นสมบัติติดตัว “โจรปล้นเอาไปไม่ได้ แม้จะถ่ายทอดหรือให้ผู้อื่นด้วยความยินดีและตั้งใจ ถ้าผู้จะรับไม่มีบารมีขาดพื้นฐานในการรับ ยังรับไม่ค่อยได้ ปัญญาจึงเปรียบเสมือนกุญแจที่ไขประตูเข้าสู่สมบัติ มหาศาล ยามเมื่อมีภัยอันตราย ปัญญาช่วยแก้ปัญหาและสถานการณ์ที่เลวร้ายให้กลับเป็นดีได้ ปัญญาเปรียบเสมือนทหารอารักขาประจำตัว ปัญญาเป็นเสมือนบ้านที่ให้ความอบอุ่นในยามหนาวให้ความร่มเย็นเมื่อมีความเดือดร้อน เป็นเสมือนอาหารและน้ำที่สามารถระงับความหิวและความกระหายได้ ดังสุภาษิตไทยที่ว่า “มีปัญญา” เหมือน

^{๒๔} ที่.ป.๑๑/๒๒๘/๒๘๑.

มีทรัพย์สินอยู่นับแสนจะตกถิ่นฐานใดก็ไม่แคลน ถึงยากแค้นก็พอประทังคน” และ
ปัญหาสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติพันทุกข์ได้เด็ดขาด คือ การบรรลุมรรคผลนิพพานได้^{๒๕}

ในเรื่องของปัญหานี้มีข้อสังเกตอยู่ว่า ทางพระพุทธศาสนาไม่ถือว่า ปัญหาที่มีติดตัวมา เช่น เชาวน์ ไหวพริบ เป็นปัญหาขั้นสูงสุด แต่ถือว่าปัญหาที่เราทำให้เกิดขึ้นด้วยการคิด การศึกษา และการปฏิบัติจึงเป็นปัญหาสูงสุด ที่สามารถช่วยให้พันทุกข์ได้ ทั้งนี้เพราะเขาวน์ไหวพริบ เป็นของมีได้ไม่เหมือนกัน ส่วนปัญหาประเภทที่อบรมให้เกิดได้นั้น ทุกคนมีสิทธิเล่าเรียกศึกษา คิดค้นคว้า และปฏิบัติให้เกิดปัญญาได้แบบเดียวกับไฟธรรมชาติ เช่น ไฟป่าเราไม่อาจใช้ประโยชน์ ได้ตลอดเวลาที่ต้องการ มนุษย์จึงประดิษฐ์ไม้ขีดไฟหรือเครื่องอุปกรณ์อื่น ๆ ที่ให้เกิดไฟได้ ในทุก โอกาสที่ต้องการ แม้พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสรู้ก็มีใช้ตรัสรู้อย่างลอย ๆ ต้องอาศัยปัญหาที่เกิดขึ้น เพราะการลงมือปฏิบัติจึงตรัสรู้ได้ จึงเป็นการเห็นได้อย่างหนึ่งว่า ในพระพุทธศาสนานั้นไม่คอยรอ สิ่งที่มีอยู่เองตามธรรมชาติ หรือคอยโชคชะตาให้ถึงวันดีคืน ดีแล้วฉลาดขึ้นมาเองเลยพระพุทธ ศาสนาสอนให้ลงมือกระทำเหตุที่เหมาะสม จึงเป็นศาสนาที่ไม่สอนให้แขวนชีวิตไว้กับโชคชะตา สอนให้รู้จักกระทำในสิ่งที่ประ โยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น

จะเห็นว่าปัญหาจะต้องใช้คู่กับสติอยู่เสมอ การมีสติก็คือมีแต่เฉลียวแต่ไม่มีฉลาด การมี แต่ปัญญา ก็คือมีแต่ฉลาด แต่ขาดความเฉลียว ใครที่พุ่งเกินไปเขาจึงล้อเลียนกันว่า ปัญญาเกินสติ บางท่านจึงอธิบายว่า สติสัมปชัญญะนั้น ไม่ใช่อื่นไกล คือสติมาคู่กับปัญญานั้นเอง ดังที่สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องนี้ไว้ว่า

การขาดสติสัมปชัญญะ ก็คือ ไม่มี ญาณ หรือ ปัญญานั้นเอง เพราะฉะนั้น สติกับปัญญาจึงอาศัยกัน เปรียบเหมือนดินกับน้ำ ดินเปรียบเหมือนปัญญา ถ้าไม่มี น้ำผสมอยู่ด้วยเลยก็กลายเป็นดินฝุ่น และไม่จับกัน ทำให้พุ่งง่ายต้องมีน้ำผสมอยู่บ้าง จึงจะช่วยให้ไม่พุ่ง ดังนั้นปัญญาในพระพุทธศาสนาต้องมีสติกำกับอยู่เสมอ ดังจะ เห็นได้ว่าเรายกองค์พระอรหันต์ว่าท่านมีปัญหาสูงสุดเป็นเหตุทำลายกิเลสได้ ก็มีคำ ยกองค์พระอรหันต์อีกต่อ ไปว่าเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ^{๒๖}

^{๒๕} อ.ทสก. ๒๔/๑๖/๒๕, ที.ปา.๑๑/๓๕๖/๒๘๑.

^{๒๖} สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๒๓๘-๒๒๐.

๓.๗ ภาวะของปัญญา

ภาวะของปัญญา คือการมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น หรือมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เริ่มตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าที่เป็นกลาง และมีสติไม่หวั่นไหว ไม่ถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดู รู้เห็นอารมณ์นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมัน ตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความคิดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระทั่ง ที่เนื่องมาจากอารมณ์นั้น จดรู้หรือสะกดเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน ต่างจากปัญญาที่เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ก็มักไปสะกดอยู่ตรงจุดหรือแง่ ที่กระทบความชอบใจ ไม่ชอบใจ แล้วเกาะเกี่ยวพันอยู่ตรงนั้น สร้างความตรึงตรึงคิดปรุงแต่งผันพิศดารขึ้นตรงนั้น แล้วไหลเขวออกไปจากทางแห่งความเป็นจริง เกิดความรู้ความเข้าใจคลาดเคลื่อน คือ รู้เห็นไปตามอำนาจกิเลสที่ปรุงแต่งไม่รู้เห็นตามความเป็นไปของสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ เช่นเรื่องราวมีสาระอย่างเดียวกัน คนหนึ่งมาพูดโดยเสริมคำยืนยันของผู้ฟังประกอบเข้าด้วย ผู้ฟังนั้นเห็นคล้อยตามไป แต่อีกคนหนึ่งมาพูดโดยไม่เสริมแต่งเลย ผู้ฟังเดียวกันนั้นกลับไม่เห็นชอบด้วย หรือข้อความอย่างเดียวกัน คนที่ฟังรักใคร่ชอบใจนำมาพูด ผู้ฟังชมว่าถูกต้อง เห็นดีเห็นงามไปแต่คนที่ผู้ฟังเกลียดชังนำมาพูด ผู้ฟังเห็นเป็นสิ่งผิดพลาดเสียหาย ย่อมไม่อาจยอมรับได้ ดังที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกว่า

ปัญญารู้เท่าทันของสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณะภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกคำณ มีใจคิดอยู่ในแง่ใดแง่หนึ่ง ความรู้เห็นตามที่มันเป็น หรือรู้เห็นตามที่มันเป็นจริง ขึ้นนี้จะช่วยแก้ความเข้าใจผิดที่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นลัทธิมองแง่ร้ายได้โดยสิ้นเชิง เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรม รู้ว่า จันท์ ๕ มีใช้ทุกข์ หรือเป็นสุขอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๒๑}

ปัญญารู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมทั้งปวง รู้สังขาร นามรูป นามธรรมและรูปธรรม และการเกิดของอวิชชา รู้สาเหตุการเกิดขึ้นของสรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งในอดีต อนาคต แลปัจจุบัน รู้การกระทำ รู้ผลกรรมของสัตว์เหล่านั้นว่าจะ ไปปฏิบัติในภพใด ชาติใด ผู้มีปัญญาสามารถรู้ถึงวิธีการดับทุกข์ รู้การดับของอวิชชา รู้ถึงสาเหตุของสรรพสัตว์ทั้งหลายที่มีการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสาร รู้ถึงสภาวะจิตที่จะทำให้เกิดพินิจจากวงจรของปฏิสังขยาทั้งสายเกิดและสายดับ ผู้มีปัญญาเป็นผู้ได้รับการฝึกฝนอบรมมาเป็นอย่างดี ทำให้รู้แจ้งชัดในจันท์ ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ พิจารณาสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นตามที่มันเป็นจริง ไม่หลงงมงาย ไม่เชื่อในคำพูดที่ไม่จริง ไม่เข้าข้างกับบุคคลที่พูดเท็จ ไม่ทุ่มเถียงกับคนพาล ผู้มีปัญญานั้นเป็นบุคคลที่มีความเฉลียวฉลาด มี

^{๒๑} ตี.ข. ๑๗/๑๓๑/๘๕.

ไหวพริบดี รู้เท่าทันเหตุการณ์ รู้ในสังขารม ทั้งปวง มีจิตหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลายทั้งปวง
 ดังพุทธพจน์ที่กล่าวไว้ว่า

ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่กล่าวเข้าข้างกับใคร ไม่กล่าวทู่มึงเดียวกับใคร
 อันใดเขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ ภิกษุผู้เป็นอรหันต์จีณาสพ จะ
 ฟังกล่าวว่า ฉันพูดดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉัน ดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกัน
 นั้น ในโลกก็พูดไปตามโวหารเท่านั้น ภิกษุทั้งหลายเราไม่ขัดแย้งกับโลกคอก โลก
 ต่างหากย่อมขัดแย้งกับเรา ธรรมวาที ผู้กล่าวธรรม ผู้พูดตามธรรม ย่อมไม่ขัดแย้งกับ
 ใครในโลก สิ่งใดบัณฑิตในโลกสมมติกันว่ามี เรากล่าวสิ่งนั้นว่ามี เหล่านี้เป็นโลก
 สมัญญา เป็นโลกนิรุตติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งฉลาดได้พูดจา แต่ไม่ยึด
 ถือ^{๒๔}

จะเห็นว่าภาวะของปัญญาในทางพระพุทธศาสนานั้นเป็นความรู้ชั้นสูง คือเป็นความรู้ที่
 นอกจากจะเข้าใจในปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว ยังต้องเข้าใจเหตุที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์
 เหล่านั้นด้วย ในขณะที่เดียวกัน ก็สามารถวางท่าทีต่อสิ่งนั้น ๆ ได้อย่างถูกต้องไม่กระวนกระวายไป
 ตามกระแสต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ดังข้อความที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอีกตอนหนึ่งสรุปความว่า

ปัญญารู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริง รู้เห็นอาการที่มันเกิดขึ้นจากเหตุ
 ปัจจัย อาศัยกันและกันจึงมีขึ้น ปัญญารู้เท่าทันสังขารตามที่มันเป็นจริง รู้กฎของพระไตร
 ลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไม่มีตัวตน ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตน
 เรา เขา เป็นของว่างเปล่า สูญเปล่า ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น นอกจากนี้ ปัญญา ยัง
 สามารถกำจัดอวิชชา ตัณหา ราคะกิเลส ทั้งปวงให้หมดสิ้นไป ดังบาลีว่า “ภิกษุ
 ทั้งหลาย เพราะอวิชชาจางหาย ดับไปไม่เหลือ ความเห็นขัดแย้งกันไปต่าง ๆ การถือ
 คือตั้ง ความเห็นที่พาล่านดับสนอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม สังขารเป็นไฉน สังขารเหล่า
 นี้ของใคร สังขารก็อย่างหนึ่ง เจ้าของสังขารก็อย่างหนึ่งตัวชีวะกับสรีระเป็นอันเดียว
 กัน ตัวชีวะก็อย่างหนึ่ง สรีระก็อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นเหล่านั้นทั้งปวงย่อมถูกละ
 หมดไป

ดังนั้นภาวะทางจิตใจที่เข้มแข็ง พร้อมทั้งมีคุณภาพ จึงเป็นคุณสมบัติของปัญญา ตามหลัก
 คำสอนทางพระพุทธศาสนานั้น คือ ปัญญาเมื่อเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้วจิตจึง
 หลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เรียกรการเข้าถึงภาวะนี้ว่าจิตที่ปัญญาบ่มสุขงอมแล้ว ย่อมหลุด
 พ้นจากอาสวะทั้งหลาย หรือเมื่อรู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากกาม จิตย่อมหลุดพ้น

^{๒๔} ตี.ตี. ๘/๑๑๒/๒๔๘.

สภาวะจิตยอมหลุดพ้น แม้จากอวิชชาสวะ ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้ายวนหรือยั่วยุ อารมณ์ก็คือสิ่งที่ไม่เป็นของรักใคร่ และไม่เป็นที่ปรารถนาแล้วยิ่งกว่านั้นยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะต่อไปอีก คือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะทอน หวั่นไหว นอกจากนี้ไม่มีเหตุที่จะให้ทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย สามารถเป็นนายของอารมณ์ ดังข้อความว่า

เมื่อรูป เสียง กลิ่น รส เป็นคัน เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจหรือเป็นกลาง ๆ ก็ตาม ก็สามารถบังคับสติปัญญาของตนได้ ให้เห็นปฏิภูม เป็นไม่ปฏิภูมเห็นของไม่ปฏิภูม เป็นปฏิภูม เป็นต้น ตลอดจนสลัดทิ้งปฏิภูม และไม่ปฏิภูมวางใจเป็นกลาง อยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ได้ตามต้องการ เป็นผู้มีสติควบคุมตนได้เรียกว่า เป็นคนที่ฝึกฝนดีแล้ว หรือผู้ชนะตนเอง ซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม มีจิตหนักแน่น มั่นคง ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์เหมือนภูเขาคินใหญ่ ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม หรือเหมือนหินแผ่นดินเป็นต้นที่รองรับทุกสิ่งไม่ขัดเคืองผูกใจเจ็บต่อใคร ไม่ว่าจะทิ้งของดี ของเสีย ของสะอาด ไม่สะอาดลงไปอีกด้วยหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือความไม่ติดในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งท่านมักเปรียบกับใบบัวที่ไม่ติด ไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกคม แต่สะอาดงามบริสุทธิ์ไม่เปื้อนโคลน เริ่มต้นแต่ไม่ติดในกาม ไม่ติดในบุญบาปไม่ติดในอารมณ์ต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึง หลังหวังอนาคต ผู้ถึงธรรมไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่เป็ปัจจุบัน ฉะนั้นผิวพรรณของท่านจึงผ่องใส ส่วนชนผู้อ่อนปัญญาทั้งหลายเฝ้าแต่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง และหวนละห้อยถึงความหลังอันล่วงแล้ว ซึ่งซุบซิดหม่นหมองเหมือนคันอ้อสด ที่เขาถอนขึ้นทิ้งไว้ที่ในกลางแดด^{๒๖}

บุคคลผู้มีปัญญา ต้องมีการพัฒนา อยู่ตลอด เพื่อให้ทันเหตุการณ์โลกสมัยในปัจจุบัน การพัฒนาปัญญา คือการพัฒนาความรู้ ที่อยู่ในขอบเขตของการฝึกฝนอบรม จำแนกออกไปได้เป็น ๓ ประเภท เรียงตามลำดับแห่งพัฒนาการ หรือเจริญแก่กล้า ที่ออกผลมาแต่ละอย่างดังนี้

๑) สติปัญญา ความกำหนดไว้ หมายรู้ ได้แก่ ความรู้เกิดจากการกำหนดหมาย หรือจำได้ หมายรู้ เมื่อว่าโดยคุณภาพ ในกระบวนการพัฒนาความรู้ จะเห็นได้ว่า สติปัญญาที่เกิดขึ้นตามปกติ

^{๒๖} ถึ.ศ.,๑๕/๒๒/๗.

คือสัญญาขั้นต้นทั้งหลายก็ดี สัญญาที่หมายรู้ ตามความรู้ ตามความเข้าใจที่เจริญเพิ่ม
พูนขึ้น ในการฝึกฝนอบรมปัญญาที่ดี แม้ว่าอาจจะแตกต่างกัน ได้เป็นความรู้หลายระดับตั้งแต่รู้
คลุมเครือ ถึงรู้ชัดเจน ตั้งแต่รู้บางแง่ ถึงรู้สมบูรณ์ ตั้งแต่รู้ผิดพลาด ถึงรู้ถูกต้อง ก็เป็นเพียงเรื่อง
ของการรู้ และไม่รู้เท่านั้น จึงนับว่าเป็นเรื่องของความรู้ และการพัฒนาความรู้โดยตรง

๒) ทิฏฐิ คือความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล ได้แก่ความรู้ที่ลงข้อสรุปอย่างใด
อย่างหนึ่ง หรือในทางใดทางหนึ่ง และประกอบด้วยความยึดถือโดยอาการผูกพันกับตัวตน อาจ
เป็นความรู้ที่มาจากแหล่งภายนอก แต่ได้คิดถกกันกรองยอมรับเอา หรือสรุปเข้าเป็นต้นตนแล้ว ไม่
ว่าจะเป็นความรู้ ที่มีเหตุผลมากหรือน้อย หรือไม่มีเหตุผลเลยก็ตาม ตัวอย่าง ทิฏฐิ เช่น
สัตตตทิฏฐิหรือเหตุทิฏฐิ ความเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปโดยไม่มีเหตุปัจจัย เป็นต้น

๓) ญาณ คือความรู้ ความหยั่งรู้ เป็นไวพจน์คำหนึ่งของปัญญา แต่มักใช้ในความหมาย
ที่จำเพาะว่า คือเป็นปัญญาที่ทำงานออกผลมาเป็นเรื่อง ๆ เช่น กัมมัสสกตาญาณ คือความหยั่งรู้
สภาวะที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน อตังสญาณ ปรีชาญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต ัจฉานาโลมิก
ญาณความหยั่งรู้สอดคล้องกับสังขะ ฐานาฐานญาณ ปรีชาญาณรู้การณที่เป็นไปได้ และเป็นไปไม่
ได้นาธิมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้ธรรมาศัย แนวโน้มความเชื่อ ความสนใจของสัตว์ทั้งหลายที่ต่าง ๆ
กัน เป็นต้น กล่าวได้ว่า ญาณ คือ ความรู้บริสุทธิ์ ที่ผุดโพล่งสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นตาม
สภาวะของสิ่งนั้น ๆ หรือเรื่องนั้น ๆ แม้ว่า ญาณจะมีหลายระดับ บางที่เป็นความรู้ผิด บางที่เป็น
ความรู้บางส่วน ไม่สมบูรณ์ แต่ก็เรียกได้ว่า เป็นความรู้บริสุทธิ์ หรือ ความรู้ล้วน ๆ เพราะยัง
ไม่มีความรู้ติดของตัวตน หรือความยึดถือเป็นของคนเข้าไปจับ บางครั้ง ญาณเกิดขึ้นโดยอาศัย
ความคิดเหตุผลแต่ญาณเป็นอิสระจากความคิดเหตุผล คือไม่ต้องขึ้นต่อความคิดเหตุผล แต่ออกไป
สัมผัสกับตัวสภาวะที่เป็นอยู่จริง ข้อนี้นับว่าเป็นลักษณะที่แตกต่างกันอย่างหนึ่งระหว่าง ทิฏฐิ กับ
ญาณ กล่าวคือ ความรู้แบบทิฏฐิที่เข้ามาอิงความยึดถือ และความคิดเหตุผลข้างใน ส่วนความรู้ที่
เรียกว่าญาณออกไปสัมผัสตัวสภาวะเป็นเป็นอยู่ข้างนอกโดยตรง ดังมีข้อความที่กล่าวไว้ว่า

ในขั้นพื้นฐาน สัญญาเป็นวัตถุคิขของความรู้ และความคิดต่าง ๆ ดังนั้น
ความรู้สี่ก ๒ ประเภท คือ ทิฏฐิ กับ ญาณ จึงจะต้องอาศัยสัญญา ทิฏฐิ เกิดจาก
สัญญาอย่างไร มองเห็นไม่ยาก เมื่อกำหนดคหหมาย หรือหมายรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างไร
ก็ชวนให้ลงความเห็นสรุปเอาไว้เป็นอย่าง ๆ นั้น และสัญญาก็กำหนดคหหมายต่อสิ่งใด
สิ่งหนึ่งไปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว แม้ใช้ได้สำเร็จประโชชน์บางอย่างในการดำเนิน
ชีวิต แต่ก็มักกลายเป็นเครื่องกำบังปิดกั้นไม่ให้เห็นความจริงด้านอื่น ๆ ของสิ่งนั้น
ดังนั้น เมื่อไม่ใคร่ควรวิเวกระหึให้ดี คนที่ถูกสัญญาหลอกเอาหรือปิดบังปัญญาเอา
ได้ และชีวิตของมนุษย์ที่เป็นอยู่ ก็ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้มิใช่น้อย ทิฏฐิที่ผิดเกิดขึ้น

เพราะสัญญาผิดบ้าง ใช้สัญญาไม่ถูกบ้าง ทิฏฐิ แม้เพียงเล็กน้อย ซึ่งเกิดจากสัญญา ถูกสัญญา จัดแต่งเกี่ยวกับสิ่งที่เห็นก็ดี สิ่งที่ได้อินก็ดีสิ่งที่ได้ทราบก็ดี ในโลกนี้ย่อม ไม่มีแก่พระอรหันต์นั้น อธิบายว่าทิฏฐิซึ่งสัญญาก่อให้เกิดขึ้น กำหนดขึ้น ประสงค์ จัดแจงไว้ เพราะเหตุที่ทิฏฐิมีสัญญาเป็นหัวหน้า มีสัญญาเป็นเจ้าการใหญ่ และถือ ต่างกันด้วยสัญญานั้น เกี่ยวกับสิ่งที่เห็นก็ดี ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์นั้น อธิบาย ว่า ทิฏฐิซึ่งสัญญาก่อให้เกิดขึ้น กำหนดขึ้น ประสงค์จัดแจงไว้ เพราะเหตุที่ทิฏฐิมี สัญญาเป็นหัวหน้ามีสัญญาเป็นเจ้าการใหญ่ และถือต่างกันด้วยสัญญานั้นเกี่ยวกับ สิ่งที่เห็นก็ดี ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์ขีณาสพ^{๑๑}

จากที่กล่าวจะเห็นว่าญาณหรือปัญญานั้นจะต้องอาศัยสัญญา คือความจำได้หมายรู้เป็นแดน เกิดในเบื้องต้น ดังนั้น สัญญาจึงมีความสำคัญอยู่ไม่น้อยในการก่อให้เกิดปัญญา ดังมีข้อความที่ว่ กล่าวไว้โดยสรุปว่า

สิ่งของที่แน่แท้ในโลก มิใช่จะมีต่าง ๆ มากมายเลย นอกจากสัญญา ญาณก็ ต้องอาศัยสัญญาจึงจะเกิดขึ้นได้ ดังบาลีที่ว่า สัญญาย่อมเกิดก่อน ญาณ ย่อมเกิดทีหลัง และเพราะสัญญาเกิดขึ้น ญาณจึงเกิดขึ้น ท่านไม่ได้สัญญาแม้สักหน่อย จากนี้ท่าน ไม่ได้สัญญาในสิ่งที่เคยประกอบ หรือสัญญาในสิ่งที่เคยถึง หรือสัญญาในลักษณะ สัญญาในเหตุ สัญญาในฐานะ จากนี้ คือจากความสงบภายใน หรือจากการปฏิบัติ หรือจากธรรมชาติ ท่านจะได้ญาณจากที่ไหน^{๑๒}

ในคัมภีร์อรรถกถารุ่นหลังได้มีการเปรียบเทียบจากการมีทิฏฐิหรือสัญญาว่า มันเป็นเรื่องที่ไม่แน่นอนคือเป็น อนิจจัง ของสิ่งทั้งหลาย เกี่ยวกับความแก่ ความทรุดโทรม เกี่ยวกับการล่วง หล่น ความตาย ความสิ้นสุด เกี่ยวกับเบื้องบน เบื้องล่าง เป็นต้น ปัญญาที่มองเห็นความสัมพันธ์ ระหว่างสัญญาเหล่านั้นอย่างทั่วถึง ทำให้เกิด ญาณ ดังกล่าวแล้วนั้น หรือตัวอย่างเกี่ยวกับโลกียะ ญาณอย่างอื่น เช่น นายนิเวศน์มองเห็นผลแอปเปิ้ลตกลงมา เกิดความรู้สว่างแจ้ง เห็นกฎแห่งความ ดึงดูดความรู้ไหลลงท่ว้นนั้นคือ อาศัยสัญญามากมายเป็นเค้า เช่น สัญญาเกี่ยวกับระหว่งการร่วง หล่น และการเข้าหากันระหว่างสิ่งต่าง ๆ เกี่ยวกับช่องว่าง เกี่ยวกับแรง เกี่ยวกับการดึงการเหนี่ยว การเคลื่อนที่ การหลุดหนี การลอย เส้นตรง เส้นโค้ง เป็นต้น ปัญญาที่มองเห็นความสัมพันธ์ ระหว่างสัญญาเหล่านั้นอย่างทั่วตลอดในด้านหนึ่ง ทำให้เกิดความหยั่งรู้นั้นขึ้น

^{๑๑} พุ.ม..๒๕/๑๗๓/๑๓๓.

^{๑๒} พุ.ม..๒๕/๓๔๕/๒๓๓.

ญาณ ก็ทำให้เกิดทฤษฎีได้ ตัวอย่างที่ชัดในคัมภีร์ เช่น พกพรหมมีญาณระลึกชาติได้ตลอดกาลยาวนาน อย่างดูเหมือนไม่มีที่สิ้นสุด มองเห็นสัตว์ทั้งหลายเกิดดับนับไม่ถ้วน แต่ตนเองคงอยู่อย่างเดิมตลอด จึงเกิดทฤษฎี คือ ยึดถือความเห็นขึ้นว่า สถานะแห่งพรหมนั้นยังยืนคงที่ มีอยู่ตลอดกาลนิรันดร พรหมเป็นผู้สร้าง ผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง หรืออย่างผู้เกิดความหยั่งรู้ดังท่านนิวตันนั้น ครั้นความหยั่งรู้สว่างแจ้งเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาใช้ความหยั่งรู้ หรือญาณนั้น มองดูสภาวะทั้งหลาย ก็เห็นเป็นไปอย่างนั้น แต่ไม่เห็นปรุปรุรงตลอดไปทุกกรณีโดยสิ้นเชิง มีคิด หรือเคลือบคลุมบางด้านในบางจุดบางด้าน ความรู้นั้นก็อาจต้องถูกยึดถือไว้โดยอาการที่เรียกได้ว่าเป็นทฤษฎีระดับสูงมักเกิดจากการได้ญาณบางอย่างขึ้นก่อน

ส่วนทฤษฎีก็เป็นเครื่องหนุนช่วยให้เกิดญาณได้เหมือนกัน ดังจะเห็นได้ว่า ทฤษฎีไม่น้อยเป็นผล ความคิดและเป็นข้อยึดถือของปราชญ์ผู้มีปัญญามาก และเป็นทฤษฎีที่มีเหตุผลมาก ดังนั้น ถ้าไม่มีความยึดติดในทฤษฎีนั้นเหนียวแน่นจนเกินไป และรู้จักสลับ รู้จักมอง รู้จักใช้ปัญญา พินิจพิจารณา ก็ย่อมมีโอกาสมากที่จะเกิด ญาณ ซึ่งช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป และสามารถทำลายจุดที่ยังติดตันผ่านไปได้

เมื่อทฤษฎีก็ดี ญาณก็ดี เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีการกำหนดหมาย หรือหมายรู้ตามทฤษฎี หรือตามญาณนั้นเกิดเป็นสัญญาใหม่ขึ้นอีก ทฤษฎีและญาณจึงทำให้เกิดสัญญา ซึ่งเป็นตัววัดดูขีดของความรู้อื่นๆ และความคิดอื่นสืบต่อไป ข้อแตกต่างกัน คือ ทฤษฎีมักพลอยทำให้เกิดสัญญาใหม่ที่ผิดพลาด ส่วนญาณจะช่วยให้เกิดสัญญาที่ถูกต้อง และแก้สัญญาที่ผิดพลาด^{๓๒}

เพราะเหตุนี้ การคิด การเล่าเรียนสลับฟัง และการปฏิบัติฝึกฝนอบรม ย่อมเป็นเครื่องช่วยให้สัญญา ทฤษฎีและ ญาณนั้น เกิดมีใหม่ขึ้นบ้าง ก้าวหน้าเพิ่มพูนขึ้นบ้าง ได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ถูกต้องขึ้นบ้าง ว่าที่จริง สุตะ คือความรู้ ที่ได้เล่าเรียนสลับมา ก็ดี การคิดอะไรได้ต่าง ๆ ก็ดี และปัญญาที่รู้เข้าใจอย่างนั้น อย่างนี้ ก็ดี ย่อมเป็นความรู้แบบต่าง ๆ ที่มีอยู่ในตัวบุคคลด้วยเหมือนกัน แต่ความรู้ที่จะออกผลเป็นขึ้นเป็นอัน เป็นรูปสำเร็จขึ้นในตัวบุคคล ก็คือความรู้ ๓ อย่างคือ สัญญา ทฤษฎี และญาณ อาจพูดได้ว่า สัญญา ทฤษฎี และญาณ ก็คือ ผลข้างปลายของสุตะ จินตนาและภาวนานั่นเอง เมื่อความรู้หรือรูปเป็น สัญญา ทฤษฎี และญาณแล้วย่อมมีผลต่อชีวิตของบุคคลมาก สัญญามีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการรับรู้ การมองเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว และการที่จะสร้างความรู้อย่างอื่นต่อไป ทฤษฎีตั้งแต่ความยึดถือลัทธิศาสนา และอุดมการณ์ต่าง ๆ ตลอดลงมาถึงค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะ แนวทางแห่งพฤติกรรม และวิถีชีวิต ของบุคคลได้ทั้งหมด ส่วนความรู้ประเภทญาณ เป็นความรู้กระจ่างชัด และลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญา

^{๓๒} พ.ปฎิ.๓๑/๓๕๕/๒๔๐.

ขั้นสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างลงไปถึงจิตสันดานของบุคคล สร้าง หรือ เปลี่ยนแปลง ทำที่แห่งการมองโลกและชีวิต ที่เรียกว่า โลกทัศน์ และชีวิตทัศน์ได้ใหม่ มีผลต่อพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของบุคคลอย่างเด็ดขาด และแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าทฤษฎี ความรู้ที่จัดโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ ได้แก่ความรู้ที่เนื่องด้วยการปฏิบัติการทางสังคม เช่น การสื่อสาร การถ่ายทอด แสวงหา เอ่ยอ้าง นับถือ สังเกต และที่เป็นมรดกตกทอดกันมา เป็นสมบัติของมวลมนุษย์ เมื่อมองในด้านของการพัฒนาปัญญา ท่านจัดเข้าเป็นปรโตโมสะ และเน้นปรโตโมสะที่ดี โดยฐานะเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฏฐิการเรียน การสอน ข่าวดสาร ความรู้ประเภทคำหลักคำรา และตำนานทั้งหลาย เป็นสุตะแม้พระสูตรทั้งหลายในพระไตรปิฎก ก็เป็นสุตะ เช่น ทุกสูตรตามปกติ ขึ้นต้นว่า เอวมเม สุตฺถิ

ส่วนความรู้ที่เกิดจากญาณนั้น คือ ความหยั่งรู้ ความบริสุทธิ์ เป็นความรู้ตรงตามสภาวะหรือปัญญาที่ทำงานออกผล เป็นเรื่อง ๆ หรือมองเห็นตลอดสายในด้านหนึ่ง ๆ ญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จที่สำคัญของมนุษย์ ญาณไม่ว่าจะเป็น โลกียญาณหรือโลกุตตรญาณ เป็นส่วนผลักดันให้เกิดความเจริญก้าวหน้า ในอารยธรรมของมนุษย์ชาติ ญาณที่ยิ่งใหญ่ที่สุดคือ โพรญาณ แปลว่า การตรัสรู้ของพระพุทธองค์

๓.๘ ญาณและปัญญาเป็นหนทางนำไปสู่ความหลุดพ้น

ความหลุดพ้นในที่นี้ หมายถึงความหมายหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ญาณและปัญญา ความรู้แจ้ง เห็นตามความเป็นจริง ปรากฏชัด สามารถกำจัดกิเลสทั้งปวงให้หมดสิ้นไป เป็นจิตใจที่ชาวสะอาคบริสุทธ์ปราศจากความเศร้าหมองทุกประการ ความหลุดพ้นใช้คำว่า วิมุตติ ตามที่มีคำกล่าวไว้ว่า

วิมุตติ หมายถึงความหลุดพ้น ในระดับสูงใช้ในความหมายต่างกัน แยกออกได้เป็น ๓ อย่างคือ การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่า เป็นมรรคอย่างที่สอง ความเป็นผู้หลุดพ้น คือความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นผล อย่างที่สาม ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่หลุดพ้น ผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึงและรู้สึกได้ ซึ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจเป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนั้น ที่ผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์ เช่นนึกถึงคำนึงถึงหวังเอาเป็นจุดหมายในใจเป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือที่ใช้เป็น

ไวพจน์ของนิพพาน คือหมายถึงนิพพานนั่นเอง^{๓๓}

ในความหมาย ๓ อย่างนั้น ข้อที่ถือว่าเป็นความหมายจำเพาะกว่าอย่างอื่นคือเป็นเรื่องของวิมุตติแท้ ๆ ก็คือวิมุตติในความหมายที่เป็นผล คำว่าผลในที่นี้หมายถึงอรหัตตผล ส่วนความหมายเป็นที่มรรค ก็มีธรรมชาติอื่นเป็นเจ้าของเรื่องอยู่แล้ว โดยเฉพาะวิชา และวิราคะซึ่งมักมาคู่กับวิมุตตินี้ โดยวิชาเป็นมรรค หรือไม่ก็วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล วิมุตติที่เป็นผล โดยเฉพาะอรหัตตผลนั้น แยกให้เห็นเป็น ๒ ด้าน คือ เป็นเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นทางด้านจิต หรือหลุดพ้นด้วยกำลังจิต คือด้วยสมาธิ หมายถึงภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิซึ่งกำราบราคะลงได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย ปัญญาวิมุตติ แปลว่า ความหลุดพ้นด้วยปัญญา แต่ควรจะแปลว่าความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึงปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ ไม่มีกิเลสคบบัง ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บรรลอรหัตตผล ในเมื่อปัญญานั้นกำจัด อวิชชาได้แล้ว ทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลส เครื่องผูกมัดทั้งปวง เจโตวิมุตติได้แก่ผลของสมาธิ หรืออรหัตตผลสมาธิ หรืออรหัตตผลจิต ส่วนปัญญาวิมุตติได้แก่ ผลญาณ หรือผลปัญญา หรืออรหัตตผลญาณ หรืออรหัตตผลปัญญา ผู้บรรลอรหัตตผล จะต้องได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติครบทั้งสองอย่างทุกคน คำทั้งสองจึงมาคู่กันเสมอ ในข้อความที่กล่าวถึงการบรรลอรหัตตผล เจโตวิมุตติเป็นผลของสมถ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา คำคู่นี้แสดงให้เห็นว่าสมถและวิปัสสนาจะต้องมาควบคู่กัน แม้ในขั้นผลก็เช่นเดียวกันกับในขั้นมรรค

เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ มาด้วยกันครบสองอย่าง จึงเป็นวิมุตติที่สมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งลงไป ย่อมเห็นละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก คั้งที่ทราบกันอยู่แล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมจะบำเพ็ญแต่สมถอย่างเดียวก็ได้ และสมถที่บำเพ็ญเช่นนั้น ย่อมสามารถทำให้เกิดสมาธิขั้นสูง ถึงฉานสมาบัติ ซึ่งในภาวะเช่นนั้น กิเลสทั้งหลายย่อมสงบระงับไป เป็นการหลุดพ้นได้อย่างหนึ่ง แต่หลุดพ้นได้เพียงชั่วคราว ผู้นำเพ็ญสมถจึงต้องก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเจริญปัญญาด้วยจึงจะหลุดพ้นได้อย่างแท้จริง ความข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า เจโตวิมุตติอาจมีได้ในกรณีอื่น แม้ที่มีใช่เป็นการบรรลุมรรคผล แต่เจโตวิมุตติในกรณีเช่นนั้นย่อมจะมีใช่เจโตวิมุตติที่เด็ดขาดแน่นอน ดังนั้นตัวตัดสินที่แท้จริง จึงได้แก่ปัญญาวิมุตติ ซึ่งทำลาย อวิชชาลงไปโดยลำดับ กำจัดกิเลสเด็ดขาดเป็นขั้น ๆ

ปัญญาวิมุตติมาเมื่อใด ก็หมายถึงวิมุตติที่เด็ดขาดแท้จริงเมื่อนั้น ยังมีคำว่า อานาสะวะ ประกอบด้วย ก็หมายถึงวิมุตติขั้นสูงสุด ที่สมบูรณ์สิ้นเชิง แต่การที่ปัญญาวิมุตติมาควบคู่กับเจโต

^{๓๓} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต) .พุทธธรรม.(กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๓๐๘-๓๐๙.

วิมุตติ ก็เพราะต้องอาศัยเจโตวิมุตติเป็นเครื่องเตรียมจิตใจพร้อมเท่านั้นเอง เท่าที่ผู้วิจัยอธิบายมานี้ ต้องการเน้นความ ๒ ประการคือ

๑) ปัญญาวิมุตติใช้ในกรณีเดียว คือหมายถึงความหลุดพ้นที่เด็ดขาดแน่นอน จะมากู้กับเจโตวิมุตติอย่างหนึ่งเสมอ ส่วนเจโตวิมุตติ อาจใช้ในกรณีอื่นด้วย ดังนั้น ถ้าหมายถึงการหลุดพ้นเด็ดขาดขั้นมรรคผล ตั้งแต่โศคาปัตติผลขึ้นไป จะต้องมาด้วยกันกับปัญญาวิมุตติอย่างข้างคั้นนี้ หรือมิฉะนั้นก็ต้องมีคำวิเศษณ์กำกับไว้ด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง สำหรับระบุให้ชัดว่า เป็นขั้นสุดท้ายเด็ดขาด แต่ถ้ามาคำเดียวตามลำพัง หรือมีคำอย่างอื่นกำกับ ย่อมมิใช่เจโตวิมุตติขั้นสุดท้ายที่เด็ดขาดสมบูรณ์

๒) เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุอรหัตตผล โดยแบ่งเป็น ปัญญาวิมุตติ กับ อุภโตภาควิมุตตินั้นพึงเข้าใจว่า ปัญญาวิมุตติ ซึ่งคุณสมบัติจะให้แปลว่า ผู้ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวนั้น อันที่จริงย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติต่อความคุมถึงอยู่แล้วว่า ต้องได้เจโตวิมุตติด้วยเป็นแต่หมายถึง เจโตวิมุตติแบบที่อาศัยสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็น ซึ่งจะต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ จึงไม่ต้องระบุให้เด่นชัดออกมาเหมือนกับพูดว่า ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวแต่ความจริงก็ต้องอาศัยสมาธิเพื่อใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นด้วยนั่นเอง ส่วนอุภโตภาควิมุตติที่แปลว่าผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วนก็เหมือนให้แปลว่า ผู้ได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเท่ากับว่า ในกรณีนี้เน้นคำว่าเจโตวิมุตติให้เด่นชัดออกมา เจโตวิมุตติที่เน้นในกรณีนี้ ย่อมไม่ หมายถึงเพียงเจโตวิมุตติอย่างที่จำเป็น ต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ในขณะที่จะได้ปัญญาวิมุตติ แต่หมายถึงเจโตวิมุตติในความหมายที่เป็นพิเศษออกไป คือวิโมกข์ หรือฉานสมาบัตินั่นเอง วิมุตติที่ใช้ตามความหมายอย่างกว้าง หรืออย่างหลวมๆ มีมากนัก หลายระดับ สำหรับระดับที่ยังไม่ใช่ขั้นสูงสุด ส่วนมากท่านใช้คำว่า เจโต วิมุตติ แทน เพราะเจโตวิมุตติบ่งอยู่ในตัวแล้วว่า ยังไม่ใช่วิมุตติ ขั้นสมบูรณ์เด็ดขาดและตามปกติ วิมุตติในระดับต่ำลงมา ก็มักเป็นเรื่องการหลุดพ้นด้วยกำลังจิตหรือกำลังสมาธิทั้งนั้นนอกจากคำว่า เจโตวิมุตติแล้ว คัมภีร์ชั้นรองลงมา บางคัมภีร์นิยมใช้คำว่าวิโมกข์แทน

อย่างไรก็ตามไม่ว่าจะใช้คำว่าวิมุตติ หรือเจโตวิมุตติ หรือวิโมกข์ก็ตาม ท่านมักใส่คำวิเศษณ์ลงกำกับไว้ด้วย เพื่อจำกัดความหมาย ให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ เช่น สามายิก วิมุตติ สามายิกเจโตวิมุตติ สามายิกวิโมกข์ อัปปมัญญาเจโตวิมุตติ สันตเจวิมุตติ ฯลฯ เมื่อใส่คำวิเศษณ์กำกับ ทำให้ความหมายจำกัดอยู่ในระดับต่างๆ ไปได้แล้ว การใช้คำวิเศษณ์ที่ตรงข้ามกับระดับต่ำเหล่านั้นกำกับลงไป ก็เท่ากับทำให้มีความหมายเป็นวิมุตติในระดับสูงสุด หรือขั้นมรรคผลขั้นเด็ดขาดนั่นเอง ด้วยเหตุการณ์จำกัดความหมายโดยคำวิเศษณ์กำกับ จึงกลายเป็นวิธีที่ท่านนิยมใช้ ทั้งสำหรับความหมายในขั้นสูงสุดและความหมายในขั้นต่ำลงมา ดังนั้น ด้วยเหตุที่วิมุตติมีความหมายต่างออกไปหลายระดับ เช่นนี้ ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาท่านจึงรวมมาจัดเข้าเป็นชั้นคอนให้เห็นชัดยิ่ง

ขึ้น และนิยมจัดแบ่งเป็น ๕ ชั้น หรือ ๕ ความหมาย เป็นการช่วยให้ผู้ศึกษาที่ยังไม่คุ้นเคย ให้มองเห็นภาพชัดเจนขึ้น ทำให้เข้าใจง่ายเข้า จึงยกเอาวิมุตติทั้ง ๕ มาให้ดังนี้คือ

๑) วิกัมภณวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยการข่มกิเลสไว้ คือระงับนิรวณได้ด้วยอำนาจสมาธิ ได้แก่ สมบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔

๒) ตทังควิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยองค์ธรรมจำเพาะ ได้แก่ พันความเห็นผิด ถือผิดด้วยอาศัย ญาณ คือความรู้ฝ่ายวิปัสสนา

๓) สมุจเฉทวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยเด็ดขาด หรือตัดขาด คือการทำลายกิเลส ที่ผูกมัดให้หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ด้วย ญาณ หรือวิชาขั้นสุดท้าย ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค

๔) ปฏิปัสสทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับเรียบสนิทและราบคาบไป คือความเป็นผู้หลุดพ้นออกไปได้แล้ว มีความเป็นอิสระอยู่เพราะกิเลสที่เคยผูกมัด หรือครอบงำถูกกำจัดราบคาบไปแล้ว ได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

๕) นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นที่เป็นภาวะหลุดรอดปลอดภัย คือภาวะแห่งความเป็นอิสระซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่น ๆ ได้ด้วยดีต่อ ๆ ไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็น นิพพาน

ที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่าญาณและปัญญาตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นมีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตเป็นอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินชีวิตขั้นพื้นฐาน หรือการแสวงหาหนทางดำเนินชีวิตที่สูงขึ้นไปคือการเป็นอิสระจากกระแสแห่งกิเลสทั้งมวล ด้วยเหตุว่าญาณและปัญญานั้นสามารถทำให้บุคคลวางท่าทีต่อชีวิตได้อย่างถูกต้อง มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงไม่ดำเนินชีวิตไปตามกระแสแห่งกิเลส รู้จักแยกแยะได้ว่าอะไรเป็นประโยชน์ไม่เป็นประโยชน์บุคคลผู้มีญาณและปัญญาย่อมมีคุณภาพจิตที่เข้มแข็ง สามารถควบคุม หรืออุคกระแสของกิเลสที่แวะเวียนเข้ามาได้ ให้สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในทำนองคลองธรรม ซึ่งย่อมก่อให้เกิดความสงบสันติสุขขึ้นในสังคม อันเป็นจุดมุ่งหมายของการพัฒนาประเทศชาติและสังคมโลกนั่นเอง

บทที่ ๔

วิเคราะห์ญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท

๔.๑ ญาณกับการพัฒนาจิต

ญาณ ทำให้จิตรุ่งเรืองขึ้นด้วยการเจริญฝึกฝนอบรม หรือการบำเพ็ญสมาธิ
ดังปรากฏในมหาตัจจกสูตร ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแก่สังกนิครนถ์ ผู้ถือตัวเป็นนักปราชญ์ตอน
หนึ่งว่า

ดูก่อนอัคริเวสสนะ (พระพุทธองค์ตรัสเรียกสังกนิครนถ์ตามชื่อสกุลว่า
อัคริเวสสนะ) จิตภาวนาท่านฟังมาแล้วอย่างไร ดูก่อนอัคริเวสสนะอริยสาวกใน
พระพุทธศาสนานี้ ผู้ได้อบรมจิตแล้ว เมื่อความสุขเกิดขึ้น เขาได้รับสุขแล้ว ก็ไม่
มีความยินดีในสุข เมื่อสุขดับไป มีทุกข์เกิดขึ้น เขาได้รับทุกข์แล้วก็ไม่เศร้าโศก
ไม่ลำบากใจ ไม่รำพันคร่ำครวญ ไม่หลงไหล ดูก่อนอัคริเวสสนะ แม้สุขเกิดขึ้น
แก่พระอริยสาวกผู้ใดผู้หนึ่งก็ไม่ก็ไม่ครอบงำจิต (ท่านได้) เพราะท่านได้อบรมจิต
แล้ว ดูก่อนอัคริเวสสนะ บุคคลที่ได้อบรมกาย อบรมจิตแล้วเป็นอย่างนี้แล*

การอบรมกายและการอบรมจิต ตามหลักทางพระพุทธศาสนาก็คือการพัฒนาจิตนั่นเอง
การที่พระพุทธองค์ทรงแยกเป็นกายภาวนา (การอบรมกาย) และจิตภาวนา (การอบรมจิต) ก็เพื่อ
ให้เหมาะกับอุปนิสัยของสังกนิครนถ์ผู้ฟังธรรมอยู่ในขณะนั้น แต่เมื่อก้าวโดยย่อแล้ว การพัฒนา
หรือการอบรมทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด ไม่ว่าจะทางกาย วาจา และใจ รวมเรียกว่า จิตภาวนาทั้ง
สิ้น จิตภาวนา ก็คือการฝึกฝนอบรมตนเอง การอบรมตนเอง การทำตนเองให้เจริญขึ้นให้
ประเสริฐขึ้น ตามหลักพระพุทธศาสนา คือการยกจิตของตนขึ้นสู่ระดับสูงเหนืออำนาจของกิเลส
นั่นเอง ก่อนที่บุคคลจะมีญาณเกิดขึ้นในตนนั้น ต้องมีการประพฤติปฏิบัติคือ ฝึกฝนอบรมจิตให้
เกิด สมาธิ ฌาน ญาณ วิชชา ปัญญา แสงสว่างขึ้นภายในตน การฝึกฝนอบรมจิต ในคัมภีร์
ทางพระพุทธศาสนาให้ความจำกัดความลักษณะของจิตไว้ตามแนวพุทธจิตวิทยา ดังนี้ ในจิตวรรค
แห่งคัมภีร์ธรรมบทพุทธทศนิกายพระพุทธองค์ได้ตรัสลักษณะของจิตไว้ว่า คนมีปัญญาย่อมทำจิตที่
ดีนรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ให้ตรงได้เหมือนนายช่างศร คัดลูกศรให้ตรงฉะนั้น

จากคำกล่าวข้างต้นนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นว่า จิตมีลักษณะดีนรนไปเพื่อหา
อารมณ์ที่เป็นเหยื่อ มีรูปและเสียง เป็นที่น่าใคร่ น่าพอใจ ไม่อยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งได้นาน
เหมือนเด็กทารกไม่หยุดนิ่ง อยู่ในอริยาบถหนึ่ง รักษายาก ห้ามยาก แต่ก็สามารถฝึกจิตนี้ให้ตรง

* ม.ม.๑๒/๔๖๕/๔๔๐.

ได้ คือให้นำไปใช้ประโยชน์ได้ เหมือนช่างศรดักลูกศรที่คดให้ตรงได้ และพระพุทธองค์ยังตรัสไว้อีกว่า

การฝึกจิตที่ข่มได้ยาก ซึ่งเป็นธรรมที่รวดเร็ว มักตกไปในอารมณ์ตามที่มันชอบ เป็นการดี (เพราะว่า) จิตที่ฝึกดีแล้วย่อมนำความสุขมาให้ ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในจิต มีลักษณะฝึกได้ยาก และมีการเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเร็ว เหมือนกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา แต่ที่สังเกตเห็นว่ายังไม่ดับ ก็เพราะมันเกิดดับสืบเนื่องกันตลอดเวลา ถ้าชอบใจเรื่องใดก็ชอบคิดแต่เรื่องนั้นอยู่เสมอ แม้จิตจะมีลักษณะดังกล่าวแล้ว แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่าการฝึกจิตนั้นเป็นการดี เพราะจิตนี้สามารถฝึกได้ เมื่อฝึกอบรมดีแล้วก็ย่อมนำความสุขมาให้แก่ผู้ฝึกด้วย พระพุทธองค์ตรัสว่า ชนเหล่าใดจักสำรวมจิตที่ไปได้ไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง มีถ้ำ คือร่างกายเป็นที่อาศัย ชนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกของมารได้^๒

ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ข้างต้นนี้ พระพุทธองค์ยังแสดงลักษณะของจิตไว้อีกอย่างหนึ่งว่า มีลักษณะ ๔ อย่างดังนี้คือ

๑. จิตนี้อกรับอารมณ์ในที่ไกลได้ เช่น ขณะที่คนนั่งอยู่นี้ก็อาจคิดไปต่าง ๆ นานาได้

๒. จิตนี้เกิดดับที่ละดวงเท่านั้น จะเกิดขึ้นพร้อมกันหลายดวงไม่ได้เลย และรับอารมณ์ได้ครั้งละหนึ่งอย่างเท่านั้น

๓. จิตนี้ไม่มีรูปร่าง ไม่มีสัณฐาน เพราะเป็นนามธรรม ไม่ใช่วัตถุ ไม่อาจสัมผัสได้ด้วยประสาททั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๔. จิตนี้ต้องอาศัยอยู่ร่างกายนี้เอง พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบกายว่า เสมือนถ้ำอันเป็นที่อยู่อาศัยของจิต แต่ก็ไม่บ่งว่าอาศัยอยู่ส่วนใดของร่างกาย เพียงแต่ตรัสว่า มีถ้ำคือ ร่างเป็นที่อาศัยเท่านั้น แม้จิตนี้จะเป็นธรรมชาติไปได้ไกล เทียวไปดวงเดียวไม่มีรูปร่างอาศัยอยู่ในร่างกายส่วนไหนก็ตาม แต่พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ผู้ที่สำรวมจิตของตน ฝึกจิตของตน ก็สามารถพ้นจากเครื่องผูกของมารคือกิเลสได้ ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมได้ให้คำจำกัดความธรรมชาติของจิตไว้เมื่อกว่าสองรูป โดยย่อมี ๓ อย่าง คือ

๑. มีการคิดหรือรับรู้อารมณ์

๒. เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์

๓. ทำให้สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต วิจิตรพิสดาร^๓

^๒ พุ.ธ.๒๕/๑๓/๒๑.

^๓ อภิธรรมมัตถกวิภาวินี. ปริเฉทที่ ๑ หน้า ๖๖.

การพัฒนาจิตนี้ คือการฝึกฝนอบรมจิตให้เกิด สมาธิ เกิด ฌาน ญาณ ปัญญา แสงสว่าง ความรู้แจ้ง เห็นจริง เห็นความสภาวะที่เป็นจริง ญาณ จึงสามารถกำหนดรู้ นามรูป ตามความเป็นจริง แล้วผ่านพ้นสังขตัตถุญา คือความจำได้หมายรู้ว่า มีสัตว์ บุคคลตัวคนเราเขา แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงมกมาย ซึ่งเรียกว่า ทิฏฐิวิสุทธิ คือความเห็นบริสุทธิ์ นามรูปววิฏฐาน คือ การกำหนดรู้นามและรูป สังขารปริเฉท คือการกำหนดรู้สังขาร คือนามและรูป ในสามัญผลสูตร และมหาสกุณฑลยิสสูตร ซึ่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายเปรียบเทียบวิปัสสนาญาณ กำหนด จำแนกรู้นามรูป ครัสเรียกไว้ว่า ญาณทัสสนะ โดยพระดำรัสว่า

ภิกษุทั้งหลายกำหนดรู้อย่างนี้ว่า กายของเรานี้แหละ มีรูปร่างประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ เกิดแต่ บิดา มารดา เติบโตขึ้นมาด้วยข้าวสวยและข้าวคัม เป็นของไม่เที่ยง มีการแตกสลายอยู่เป็นธรรมดา และในกายนี้ มีวิญญาณอาศัยอยู่ในกายนี้มีวิญญาณคิดเนื่องอยู่ เปรียบเหมือนแก้วมณีไพฑูรย์งดงามเกิดโดยธรรมชาติ ทำเจียรระไนไว้อย่างดี ผุดผ่อง โปร่งใส สมบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง ในแก้วมณีไพฑูรย์นั้นเขาสอดใส่เส้นด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาว นวลไว้ บุราผู้มีดวงตาวางแก้วมณีไพฑูรย์ไว้ในมุ้งมือแล้วพิจารณา ดูเห็นว่าแก้วมณีไพฑูรย์นี้แหละเป็นส่วนหนึ่งของเส้นด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาว นวลที่สอดไว้ในแก้วมณีไพฑูรย์นั้น เป็นญาณทัสสนะอันดับแรก คือ การเกิดผลวิปัสสนาญาณขั้นแรก การเห็นลักษณะนี้ คือเห็นขณะตั้งอยู่ของนามรูปอย่างเดียว คือ เห็นแต่ขณะพอง ยุบ ไม่เห็นขณะเกิดขึ้น และขณะดับไป การรู้เห็นดังกล่าวนี้เป็นขั้นเป็นการรู้เห็นประจักษ์ชัด เกิดขึ้นด้วยการกำหนดรู้ของตนเองจนมีประสบการณ์เมื่อโยคาวจรปฏิบัติไป ๆ ญาณนี้จะแก่กล้ายิ่งขึ้น แล้วโยคาวจรจะเห็นเองว่าในขณะที่หายใจเข้าก็มีแต่อาการพองของท้องเท่านั้น ในเวลาหายใจออก ก็มีอาการยุบของท้องเท่านั้น ไม่มีสิ่งรู้ว่า อตตะ อยู่ภายในอศภาพของเราเป็นผู้สั่งหรือบงการให้เป็นอย่างนั้น คงมีแต่รูปซึ่งเป็นอารมณ์ และนามซึ่งเป็นผู้กำหนดรู้อารมณ์เท่านั้น รู้อย่างนี้เป็นนามรูปปริเฉทญาณ และเป็นทิฏฐิวิสุทธิ คือความเห็นบริสุทธิ์นั่นเอง^๔

ความเห็นบริสุทธิ์เกิดจากการฝึกฝนอบรมจิต หรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้จิตใจสงบ ผ่องใส บริสุทธิ์ ความบริสุทธิ์ของจิตจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยหลักปฏิบัติที่เป็นพื้นฐานของจิตและพยายามพัฒนาจิต ฝึกฝนอบรมให้เจริญขึ้นตามลำดับเปรียบเสมือนบุคคลจะขึ้น

^๔ ที.ที.๕/๑๐๑/๖๓๔, ม.ม.๑๓/๓๓๓/๗๕๕.

ไปอยู่บนตึกชั้น ๓ ได้ก็ต้องผ่านชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ของตึกเสียก่อน การพัฒนาจิต การอบรมจิต เพื่อให้จิตบริสุทธิ์นั้น ตามหลักพระพุทธศาสนา จะต้องปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ ปัญญา สีล ได้แก่ ข้อปฏิบัติในการฝึกหัด กาย วาจา ใจ ให้ดียิ่งขึ้น สีลถือว่าเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติทั้งปวง ถ้าศีลบริสุทธิ์แล้วจิตก็จะก้าวขึ้นสู่สมาธิต่อไป คือ บริสุทธิ์ สำหรับผู้ปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานก็คือ สีล ๕ สำหรับฆราวาส ส่วนบรรพชิตควรเป็นปาริสุทธิศีล ๔ คือ

๑. ปาฏิโมกข์สังวรศีล คือ ความประพฤติดำรวมตามบทวินัยและสังฆกรรมไม่ละเมิดข้อพระพุทธเจ้าที่ทรงห้าม ทำตามข้อที่พระองค์ทรงอนุญาต
๒. อินทริยสังวรศีล การสำรวมอินทริย ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจไม่ให้ยินดียินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียงดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส รู้ธรรมารมณ์ คือให้มีสติรู้ควบคุมอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจผ่านอายตนะทั้ง ๖ มิให้ทำอันตรายแก่พรหมจรรย์ได้
๓. อาชีวปาริสุทธิ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิต คือ พยายามทำตนให้เป็นคนเลี้ยงง่ายด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามเกิด ไม่แสวงหาลาภในทางที่ผิด
๔. ปัจจยปัจจเวกขณะ ให้พิจารณาเสียก่อนจึงบริโภคปัจจัย ๔ คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค อันเป็นสิ่งต่อชีวิตว่า เราจะใช้สอยสิ่งเหล่านี้ เพื่อให้มีกำลังทำความดี ไม่ใช่บริโภคเพื่อสังเวทกิเลสตัณหา เมื่อผู้ปฏิบัติได้ทำตามหลักไตรสิกขาข้อต้น คือศีลให้บริสุทธิ์ได้แล้ว ก้าวต่อไป คือการทำจิตให้เป็นสมาธินั่นเอง^๔

สมาธิ หมายถึง ความตั้งใจมั่นแห่งจิต ความที่จิตมั่นคงไม่หวั่นไหวดุจเสาเรือนที่ปักลงมั่น ย่อมรับน้ำหนักได้ดี ไม่โยกคลอนฉโนใด ดวงจิตที่มั่นคงด้วยกำลังสมาธิก็ฉนั้นนั้น ย่อมไม่วอกแวกหวั่นไหว แม้มีอารมณ์ภายนอกมากระทบ ก็รักษาความเป็นปกติไว้ได้ดวงจิตอย่างนี้มีคุณค่ามาก สมาธิจะเกิดขึ้น หรือมั่นคงอยู่ได้นานเท่าใดนั้น ก็ขึ้นอยู่กับการประพฤติปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไปจนถึงขั้นวิปัสสนาญาณ การปฏิบัติฝึกฝนอบรมจิต จนจิตเป็นสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้วก็จะก้าวขึ้นสู่ ญาณ ปัญญา มีความรู้แจ้ง เห็นจริงตามสภาวะธรรม นับว่าเป็นการก้าวหน้าแห่งการพัฒนาจิตใจให้บริสุทธิ์ ด้วยหลักของไตรสิกขาอันมี สีล สมาธิ และปัญญา เป็น

^๔ พระเทพเวที (ป.อ.ปยุตฺโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๒๕๒.

กำลังสำคัญเพื่อมุ่งไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาทั้งปวง คือการบรรลุมรรค ผล นิพพานอันเป็นจุดหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา^๖

๔.๑.๑ การกำหนดรู้ของญาณ

บุคคลที่มีญาณสามารถรู้ในสิ่งที่เป็นคุณและเป็นโทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ คือรู้ถึงบาปบุญคุณโทษรู้ในสิ่งที่เป็นความจริง รู้เห็นทางที่จะนำมนุษย์ไปสู่หนทางที่หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ ญาณกำหนดรู้เห็นทางที่ถูกต้องตามหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ความรู้เห็นตามที่กล่าวมานี้เกิดจากญาณและปัญญาดังที่มีคำกล่าวไว้ว่า “ญาณและปัญญากำหนดรู้นามรูป และเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ชรา มรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันไม่เที่ยงมีปัจจัยปรุงแต่งอาศัยกันเกิดขึ้นมีความสิ้นไป เลื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา จัดเป็นความรู้ในระดับสัมมตญาณ”^๗ ญาณและปัญญายังมีคำกล่าวไว้ในธรรมฐิติญาณ “ปัญญาในการกำหนดรู้ปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขารทั้งหลาย และสังขารทั้งหลายก็เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ถึงแม้ธรรมทั้งสองทั้งอวิชชา และสังขารทั้งหลายเหล่านี้ก็เกิดจากเหตุปัจจัยดังนี้เป็นธัมมฐิติญาณ”^๘ ในเนื้อความเดียวกันนี้ยังมีคำกล่าวไว้ว่า

เมื่อพระภิกษุนั้นมีมณสิการ โดยความไม่เที่ยง ก็รู้เอง เห็นเองซึ่งนิมิต คือสังขารตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ท่านจึงเรียกว่า “สัมมาทัสสนะ” พระภิกษุนี้เป็นอันเห็นแล้วด้วยดี ซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง ด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะนั้น ละความสงสัยในสังขารทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ เมื่อมณสิการ โดยความเป็นทุกข์ ก็รู้เอง เห็นเอง ซึ่งความเป็นไปของสังขารตามเป็นจริงเมื่อมณสิการ โดยความไม่มีอิตตา ก็รู้เอง เห็นเองซึ่งนิมิตและความเป็นไปตามที่เป็นจริง เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า “สัมมาทัสสนะ” พระภิกษุนี้เป็นอันเห็นแล้วด้วยดีซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งปวงด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะ ละความสงสัยในธรรมทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ สัมมาทัสสนะ กังขาวิตรณะนั่นเอง^๙

^๖ วศิน อินทสระ, กรรมฐานหรือภาวนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๔.

^๗ พระสูตรและอรรถกถาแปล, ๑๐๑/๖๕๕.

^๘ พระสูตรและอรรถกถาแปล, ๕๔/๖๓๗.

^๙ จุ.ปฎิ.๓๑/๓๕๔/๖๔๒.

ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนเกิดญาณ ความรู้แจ้งเห็นจริงแล้ว จะเป็นผู้ได้ความเข้าใจ ได้ที่ฟังในพระพุทธศาสนา เป็นผู้มึนคติ (ภูมิที่ดำเนินไปภายใน) แน่อนอนมีนามว่า พระพระอุฬ โสคาบัน เพราะฉะนั้นภิกษุผู้มีความประสงค์จะข้ามพ้นความสงสัย ฟังเป็นผู้มีสติกำหนดรู้ปัจจัย ของนามและรูปโดยประการทั้งปวงทุกเมื่อ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ด้วยการเดินจงกรม ซ้ายย่างหนอ ขว้าย่างหนอ และนั่งสมาธิกำหนด พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ โดยปกติจะมี อยู่ ๓ ขั้นตอน คือ พองต้น พองกลาง พองปลาย ยุบต้น ยุบกลาง ยุบปลายหรือมี ๓ ขณะ คือ อุปาทกขณะ ขณะเกิดขึ้น จิตขณะ ขณะตั้งอยู่ กังคขณะ ขณะดับไปเมื่อโยคาวจรปฏิบัติผ่าน นามรูปปริเฉทญาณแล้ว หากเพียรพยายามต่อมาจะกำหนดรู้อาการพองของท้องเกิดขึ้นก็รู้ ญาณ กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามรูป เช่น อาการพองเกิดขึ้นก็รู้ อาการพองเป็นปัจจัย จิตใจที่ กำหนดรู้เป็นนามและเป็นผล เหตุที่รู้ดังกล่าวนี้เป็นการกำหนดรู้เฉพาะปัจจัย คือตัวเหตุอย่างเดียว ยังมีความรู้ไม่ครบถ้วนเพียงพอ ต้องรู้ผลอีกด้วย หรือกำหนดรู้ว่าพองเป็นรูป รู้เป็นนาม

เป็นที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งว่าเมื่อโยคาวจรปฏิบัติเข้าถึงญาณนี้แล้ว มักจะมีสภาวะ ต่างๆ เช่น ฟাঁร้อง ก้อนเมฆ ดวงดาว ภูเขา ต้นไม้ ฝุ่นละออง แมล็ดทรายทอง ปุยนุ่น ลำลี สาย ลม พระพุทธรูป เจดีย์เป็นต้น หรือรู้สึกตัวลอยๆ ขึ้นสู่อากาศเหมือนลูกโป่งอัดแก๊ส แล้วค่อยต่ำ ลงๆ จนตกถึงพื้น แต่โยคาวจรแต่ละคนอาจจะประสบภาวะแตกต่างกันไป ซึ่งมีคำกล่าวไว้ว่า ร้อยคนก็ร้อยอย่างต่างกันไปตามสามัญชน นี้แสดงให้เห็นว่า โยคาวจรผู้นั้นได้ผ่าน ปัจจัยปริคคห ญาณนี้แล้ว นับว่าเป็นผู้ผ่านพ้นความสงสัย จึงมีนามว่า อุฬโศคาบันแต่ฟังทราบไว้ว่า นามรูป ปริเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณยังเป็นเพียงแต่ ตรุณวิปัสสนา คือ วิปัสสนาอย่างอ่อน ยังไม่นับ เป็นวิปัสสนาญาณ และไม่เป็นภาวนามยปัญญา แต่เป็นญาณขั้นต้นและเป็นปัจจัยที่จะให้เกิด วิปัสสนาญาณ หรือภาวนามยปัญญาต่อไป

ญาณ กำหนดรู้ด้วยการพิจารณาเห็นโดยกลาปะ กลาปะ แปลว่า กลุ่ม ก้อน หมวด กอง ชั้นๆ เช่น รูป ชั้นๆ กองรูป กองเวทนา มีการอธิบายว่า “กลาปะสัมมสนญาณ” แปลว่า การข่น ย่อธรรม คือสิ่งทั้งหลายที่แตกต่างกันหลายประเภท เช่น นามและรูป หรือชั้นๆ ๕ ที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน มากำหนดพิจารณาโดยกลาปะ คือการกำหนดรู้กลาปะซึ่งชนิด อยู่โพธิ์ ได้กล่าว ไว้ในหนังสือวิปัสสนานิยามว่า

กลาปะสัมมสนญาณนี้ ดำเนินไปด้วยการกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ กล่าว คือ อาการที่เกิดแล้วดับไป (อนิจจัง) อาการบีบคั้นเบียดเบียน ความเกิดและ ความดับ (ทุกขัง) และอาการที่เป็นไม่เป็นไปตามอำนาจ (อนัตตา) หมายถึง

ญาณกำหนดรู้นามและรูปโดยพระไตรลักษณ์คือเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๑๑}

อนึ่งตามปฏิสัมภิทามรรค การกำหนดรู้ของสัมมสนญาณ คือ ใช้ปัญญาในการยับยั้ง กำหนดรู้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือนามรูป ทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบันทั้งภายใน ภายนอก ทั้งหยาบ ละเอียด เลว ประณีต แต่โยคาวจรต้องกำหนดรู้นามรูปให้เป็นหมวดๆ ไปว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ญาณกำหนดว่า เพราะความเกิดเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ ถ้าไม่มีความเกิด ชรา มรณะก็ไม่มี สัมมสนญาณกำหนดรู้ยับยั้งปฏิบัติจนสมบูรณ์ ทั้งอนุโลมและปฏิโลม เป็นข้อๆ ไป ญาณหรือปัญญาที่มีการยับยั้งกำหนดรู้หมวดธรรม คือ ชั้นที่ ๕ ดังที่กล่าวมานี้ จึงเรียกญาณนี้ว่า ศิลักขณปฏิเวธสัมมสนญาณ แปลว่า ญาณกำหนดรู้ด้วยการแทงตลอดโดยพระไตรลักษณ์ เมื่อโยคาวจรปฏิบัติจนเห็นพระไตรลักษณ์อย่างชัดเจนแล้ว ข้อสำคัญโยคาวจรไม่ควรท้อถอยในทุกขเวทนาที่แรงกล้าที่ได้ประสบพบเห็น ควรอดทนปฏิบัติต่อไป เพราะหนทางที่โยคาวจรจะผ่านพ้นทุกขเวทนาที่แรงกล้าไปได้นั้น คือโยคาวจรผู้นั้นต้องปฏิบัติจนสามารถผ่านขึ้นไปสู่ ญาณชั้นสูงในลำดับต่อไปก็จะพ้นทุกขเวทนาไปเอง ญาณในเบื้องสูงก็คือ ภูมิของ ปหานปริยญา คือการกำหนดรู้ด้วยการละความชั่วทั้งปวงให้ออกไปจากจิตใจของคนตามที่กล่าวไว้ว่า

เมื่อเห็นอยู่เนื่อง ๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละความหมายรู้ว่าเที่ยง เมื่อเห็นเนื่อง ๆ โดยความเป็นทุกข์ ก็ละความหมายรู้ว่ามีความสุข เมื่อเห็นเนื่อง ๆ โดยความไม่มีอัตตา ก็ละความหมายรู้ว่า มีอัตตา เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลินยินดี เมื่อปราศจากความกำหนัด ก็ละ ราคะ เมื่อดับก็ละเหตุเป็นแดนเกิด (สมุทัย) เมื่อสลัดทิ้งไปก็ละความยึดถือเสียดังนี้เป็นต้น^{๑๒}

การกำหนดรู้ของอุท্থัพพญาณ ได้ปัญญาที่เห็น ความเกิดขึ้นและความดับไปของนามและรูปที่ได้กำหนดดูอยู่นั้น ตามนัยสติปัฏฐาน มีกายานุปัสสนาเป็นต้น แต่การเห็นความเกิดดับในอุท্থัพพญาณนี้เห็นอย่างชนิดสันตติขาค ไม่ใช่เห็นอย่างในสัมมสนญาณ คำว่าสันตติขาคนั้น หมายถึง การสืบต่อของนามรูปนั้นดับลงไม่ทันที่ รูปใหม่หรือนามใหม่จะเกิดขึ้นมาให้กำหนดแทนส่วนสัมมสนญาณนั้น รูปใหม่นามใหม่เกิดขึ้นแล้ว จึงเห็นรูปหรือนามเก่าดับไปโดยจิตกับอารมณ์ยังไม่ดับพร้อมกัน ดังที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะว่า

อุท্থัพพญาณนั้น คือจิตเกิดขึ้นกับอารมณ์ใด จิตกับอารมณ์ก็ดับลงไป

^{๑๑} ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนานิยม. ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, อ้างแล้วหน้า ๑๒๕-๑๓๐.

^{๑๒} ชุ.ปฎิ.๓๑/๘๓/๔๑๔.

โดยยังไม่มีจิตกับอารมณ์ใหม่เกิดขึ้นมาแทน แล้วจิตกับอารมณ์ก็ดับลงพร้อมกัน การเห็นไตรลักษณ์ในอุท্থัพพญาณนี้ จึงเป็นการเห็นอย่างชัดเจน และแน่นอน กว่าในสัมมตนะญาณมาก และความรู้ในญาณนี้สามารถที่จะถอดกระชากอนุสัยกิเลสมีทิฏฐานุสัยเป็นต้น หรือคหกรรม คือ คัณฑา มาหะ ทิฎฐิ หรือ วิปลาสธรรมที่หมักคองอยู่ในจิตสันดานให้หลุดถอนขึ้นมาได้^๒

เพราะฉะนั้นท่านจึงจัดเอาอุท্থัพพญาณนี้ญาณเดียวเท่านั้นขึ้นเป็นปริญาอันหนึ่งชื่อว่า ตีรณปริญา หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรองใคร่ครวญ และเป็นวิปัสสนาที่แท้จริงนั้น ก็จัดเป็น ๘ ญาณด้วยกันโดยนับแต่อุท্থัพพญาณเป็นต้นไป ฉะนั้น อุท্থัพพญาณนี้ถึงมืออยู่ในวิสุทธิ ๒ อย่าง คือ

๑. อุท্থัพพญาณ ที่มีวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เกิดปะปนอยู่ จัดอยู่ในมัคคามัคคญาณทัตตสนวิสุทธิ เพราะวิปัสสนูปกิเลสที่จัดเป็นกิเลสของวิปัสสนาได้นั้นจะต้องเกิดวิปัสสนาญาณที่จะจัดเข้าในปฏิปทาญาณอันแท้จริงเสียก่อน มิฉะนั้น มัคคามัคคญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะญาณอันนี้จะต้องอยู่อย่างถูกต้อง และแน่นอนว่า อะไรที่ไม่ใช่มรรค และอะไรที่ไม่ใช่มรรคที่แท้จริง โดยรู้แน่นอนจึง เรียกว่า มัคคามัคคญาณทัตตสนวิสุทธิได้ มรรคที่แท้จริงในที่นั้นก็ ได้แก่ อุท্থัพพญาณนั่นเองส่วนที่ไม่ใช่มรรคนั้น ก็ได้แก่ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างมีลักษณะดังนี้

- โภภาส คือแสงสว่าง
- ปีติ คือความอิ่มเอิบใจ
- ปัสสัทธิ คือความสงบเยือกเย็นของจิต
- อธิโมกษ์ คือความน้อมใจเชื่อ
- ปักคหะ คือความเพียรอย่างแรงกล้า
- สุข คือความสบายมาก
- ญาณ คือปัญญามาก
- อุปีฎฐาน คือสติมา
- อุเบกขา คือการวางเฉย
- นิกันติ คือความใคร่

วิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจของสมาธิที่มีกำลังมากกว่าวิปัสสนา ในเรื่องของ

^๒ วรรณสิทธิ ไวกยะเสรี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มูลนิธิธรรมาภิบาล, ๒๕๔๔), หน้า ๒๕๗.

วิปัสสนูปกิเลสมีความประณีตสุขุมอยู่มีใช้น้อย ย่อมทำให้คนหลงเพติดเพลินและทำให้เข้าใจผิดไปว่า คนได้บรรลุธรรมวิเศษแล้ว จะมีความเข้าใจถูกต้องหรือไม่หลงผิดได้ก็แต่ท่านผู้มีการศึกษาที่เข้าใจจริง ๆ เท่านั้น โดยเหตุนี้การดำเนินไปสู่จุดหมายปลายทาง คือพระนิพพานนั้น จึงต้องมีมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือจะต้องรู้อย่างบริสุทธิ ไม่เจือด้วยการเห็นผิดว่าธรรมอันนี้ใช่ทาง หรือไม่ใช่ทางอย่างแน่นอน แล้วจึงจะดำเนินไปตามทางที่ถูกได้ ถ้ามีเจื่อนั้นก็ต้องเข้าใจผิดไปแน่ ๆ ที่เดียว วิปัสสนูปกิเลสจะไม่มีแก่คน ๓ จำพวกดังนี้

- จะไม่มีแก่พระอริยสาวกที่ได้ดำเนินในทางที่ถูกแล้ว
- จะไม่มีแก่ผู้ปฏิบัติผิดจากทางวิปัสสนา
- จะไม่มีแก่ผู้ที่มีความเพียรอ่อน เพราะผู้ที่มีความเพียรที่แรงกล้าเท่านั้น จึงจะเป็น

วิปัสสนูปกิเลส

การจัดกรรมเหล่านี้เป็นกิเลสของวิปัสสนา ก็เพราะเหตุว่า เมื่อธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ก็ทำให้อารมณ์ของวิปัสสนาเสียไป หรือทำให้เนิ่นช้าหยุดอยู่ ไม่ดำเนินขึ้นไปถึงธรรมที่สุดของทุกข์แล้วได้ วิปัสสนูปกิเลสนี้ เป็นที่อาศัยของคหกรรม ๓ คือ คณหา มานะทิฏฐิเกิดขึ้นอาศัยอารมณ์นี้เป็นไปได้ วิปัสสนูปกิเลสนี้จะหมดไปได้ ก็ต่อเมื่อพระอริยบุคคลรู้แน่ชัดด้วยมัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ที่รู้แน่ว่า วิปัสสนูปกิเลสนั้นไม่ใช่ทางและรู้แน่ว่าหนทางถูกต้องนั้นได้แก่ อารมณ์ที่ปรากฏในอุทฺถัพพญาณ คือ ความเกิดขึ้น และดับไปของ นามและรูปนั่นเองเมื่อรู้แน่ชัดดังนั้นแล้ว ก็พยายามที่จะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์นั้น ด้วยการกำหนดรู้นามรูปด้วยสติสัมปชัญญะอุทฺถัพพญาณจึงปรากฏขึ้นอีก อุทฺถัพพญาณตอนนี้มีกำลังแก่กล้าและปลอดภัยจากวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการ

๒. อุทฺถัพพญาณ ที่บริสุทธ์จากวิปัสสนูปกิเลส นั้น จัดเข้าไว้ในปฏิทาญาณทัสสนวิสุทธิ ซึ่งตอนนี้จะปรากฏ ใครลักษณะชัดเจนดีมาก ความจริงอุทฺถัพพญาณนี้ก็ไม่ใช่ว่าไปได้อารมณ์มาจากไหน ก็ได้มาจากญาณทั้ง ๓ ขั้นต้นนั่นเอง คือได้นามรูปจาก นามรูปปริจเฉทญาณ ได้ความเกิดขึ้นของนามรูปจาก ปัจจยปริคคหญาณ และได้ความดับของนามรูปจาก สัมมสนญาณ เมื่อมาถึงอุทฺถัพพญาณนี้ก็เห็นทั้งเกิดและทั้งดับของนามรูป อุทฺถัพพญาณนี้ได้แก่ปัญญาที่เข้าไปเห็นความเกิดขึ้นและความดับของนามรูปคือขั้น ๕ ไม่เที่ยงนั่นเองคือเป็นลักษณะอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาค้างที่กล่าวไว้ว่า

ขั้น ๕ ชื่อว่า อนิจจะ เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป และมีความเป็นไปอย่างอื่น หรือว่าเพราะมีแล้วหาไม่ ได้แก่เพราะเกิดแล้วดับไป ความเกิดขึ้นดับไป และความเป็นอย่างอื่นเป็น อนิจจลักษณะ หรือว่า อาการหรือพิการ กล่าวคือ ความมีแล้วหาไม่ เกิดแล้วดับไปเป็น อนิจจลักษณะ แต่ขั้น ๕ นั้น นั้นแหละเป็น ทุกข์เพราะมีพระพุทธดำรัสอยู่ว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์

เพราะเบียดเบียนเป็นเฉพาะหน้าเนื่อง ๆ อาการเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนื่อง ๆ เป็นทุกข
ลักษณะและขันธ ๕ นั้นเอง ชื่อว่าเป็น อนัตตา เพราะมีพระพุทธ
คำรัสตรัสอยู่ว่า สิ่งใดเป็นทุกข สิ่งนั้นเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปตาม
อำนาจ อาการที่ไม่เป็นไปตามอำนาจเป็น อนัตตลักษณะ พระอรหันต์ได้
กำหนดรู้สิ่งนั้นทั้งหมดด้วยอุทฺทพยปัญญาอย่างแก่ที่ท่านเรียกว่า วิปัสสนา ซึ่ง
พ้นไปแล้วจากอุปกิเลสดำเนินไปตามวิถีโดยหน้าที่ของคนตามเป็นจริง^{๑๑}

อุทฺทพยปัญญา หมายถึง ปัญญาที่พิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่ง
ธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน คือรูปที่เกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ชาติแห่งรูปที่เกิดแล้ว
นั้น มีความเกิดเป็นลักษณะ ความเสื่อมมีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ปัญญาที่
พิจารณาเห็นคือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเกิดขึ้นแล้ว จักษุเกิดขึ้นแล้วภพเกิด
แล้วเป็นปัจจุบัน ชาติแห่งภพที่เกิดขึ้นนั้นมีความเกิดเป็นลักษณะ ความเสื่อม
มีแปรปรวนเป็นลักษณะ ปัญญาพิจารณาเห็นดังนี้ชื่อว่า อุทฺทพยปัญญา^{๑๒}

อุทฺทพยปัญญานี้เป็นญาณสำคัญในวิปัสสนาขั้นต้นของวิปัสสนาญาณ ๘ เพราะในญาณต่อ
ๆ ไปอารมณ์ของญาณนั้น ๆ ก็เดินไปตามอารมณ์ของอุทฺทพยปัญญานั้นเอง แต่ใคร่ลักษณะชัดขึ้น
ตามลำดับ เพราะเหตุว่า ได้พิจารณานามรูปมากมายขึ้นก็เป็นธรรมคาอยู่เองที่จะต้องเห็นความจริง
ของรูปนามมากขึ้น เมื่อได้ความรู้มากขึ้น กิเลสที่เกิดขึ้นจากความรู้ก็หมดไปมากขึ้นเช่นเดียวกัน
เมื่อกิเลสเป็นเครื่องกีดขวางหมดไปมากเท่าไร ความรู้ก็ยิ่งเกิดมากขึ้นเท่านั้น อุปมาเหมือนเราขัด
กระจกเงาที่ละองจับเป็นฝ้า ถ้าขัดละองหมดไปเท่าใด กระจกยิ่งใสขึ้นเท่านั้น ฉะนั้นการมีความ
เพียรเอาสติสัมปชัญญะกำหนดรู้นามรูปนั้นก็เหมือนการขัดกระจกนั่นเอง ความใสของกระจก ก็
เปรียบด้วย สมาริจิต การเห็นเงาในกระจกตรงกับความเป็นจริงนั้นได้แก่ ปัญญา การเห็นลักษณะ
ตามความเป็นจริงของเงานั้นก็ได้แก่ ใคร่ลักษณะ นี้เป็นกรรมฐานของวิปัสสนา

ญาณ มีการกำหนดรู้ความดับของนามและรูป ซึ่งได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า เมื่อ
โยคาวจรกำหนดพิจารณาใคร่ครวญรูปธรรมและอรุปรธรรม นามและรูปว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข เป็น
อนัตตา ทบทวนไปมาอยู่ ญาณนั้นก็ดำเนินไปอย่างแก่กล้าเข้มแข็ง สังขารทั้งหลายก็ปรากฏรวดเร็ว
คล่องตัว เมื่อญาณดำเนินไปอย่างเข้มแข็งแก่กล้า เมื่อสังขารทั้งหลายปรากฏรวดเร็ว โยคาวจร
กำหนดไม่ทันความเกิดหรือความตั้งอยู่ หรือความเป็นไป หรือนิมิต สติจะตั้งมั่นอยู่ใน นิโรธ คือ
ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกสลายไปแต่เพียงอย่างเดียว เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า

^{๑๑} ศ.สพ.๑๘/๑/๑.

^{๑๒} พ.ปฎ.๓๑/๑๐๓/๖๓.

สังขารเกิดขึ้นมาอย่างนี้ แล้วดับไปอย่างนี้ วิปัสสนาญาณที่เรียกกังคานุปัสสนาก็เกิดขึ้นตรงนี้
 หนึ่งในบาลีปฏิสัมภิทามรรคได้กล่าวไว้ดีกว่า

ปัญญาในการกำหนดรู้อารมณ์แล้วเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับ คือวิปัสสนา
 ญาณ จิตมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วดับไป โยคาวจรกำหนดรู้อารมณ์นั้น
 แล้วเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งความดับของจิตนั้น ที่ว่าเห็นเนื่อง ๆ นั้น คือความเห็น
 ไม่เที่ยง คือความเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็มีการละอึดศรัทธา (คือมีความสำคัญ
 ว่ามีอึดศรัทธา) เสียได้ มีความเบื่อหน่าย ก็ละความเพติดเพลินยินดี ปราศจากความ
 กำหนด ละความกำหนด เมื่อดับก็ละสิ่งที่เป็นแดนเกิด สละทิ้งไปก็ละความยึด
 ถือไว้ได้ ภิกษุเป็นผู้ฉลาดมีญาณกำหนดรู้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนด
 รู้อารมณ์แล้วเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ^{๑๔}

ในการกำหนดรู้อารมณ์โดยสภาวะธรรม คือสังขารในปัจจุบันนี้ มีการแตกดับอยู่ฉันใด
 สังขารแม้ในอดีต อนาคต ก็จะแตกดับไปฉันนั้น โดยการดำเนินไปตามลำดับของอารมณ์ที่ตน
 เห็นแล้วโดยประจักษ์ เรื่องนี้ท่านวิปัสสนาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่าทัศนยะบริสุทธิโม สังขารซึ่ง
 มีอยู่ในปัจจุบัน ผู้นี้ นำเอาทัศนยะบริสุทธินั้นแหละไปในสังขารซึ่งเป็นอดีต และอนาคตด้วย
 สังขารทั้งหลายแม้ทั่วทั้งปวงมีปกติแตกสลายไปเหมือนหยคน้ำค้าง เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นมาก็สลายไป
 ฉะนั้น

ญาณ กำหนดรู้ความปรากฏของนามและรูป โดยความเป็นของนากลับ มีคำกล่าวไว้ว่า
 เมื่อโยคาวจรทบทวน ทำให้เกิด ทำให้มาก ๆ ซึ่งกังคานุปัสสนาญาณ อันมีนิโรธ คือความสิ้นไป
 เสื่อมไป แยกสลายไปของสังขารทั้งปวงอยู่อย่างนี้ คามที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรมมัตถะสังคหะว่า

เมื่อเห็นความดับไปของนามรูปมาก ๆ เข้า ความรู้สึกว่า สาระหรือว่า
 ยินดีในสังขารทั้งหลาย ก็จะสลายไป แล้วความรู้สึกว่าเป็นภัยนากลับก็เข้ามาแทน
 เมื่อความรู้สึกอันนี้ได้เข้าไปถึงจิตใจ โดยอาศัยวิปัสสนาเป็นเหตุ ก็ทำให้มองเห็น
 ในความเกิดขึ้นของสังขารที่เป็นไปในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ ใน
 สัตตาวาส ๘ เหล่านี้โดยปรากฏว่า เป็นของนากลับ เพราะแน่ใจว่าสังขารทั้ง
 หลายที่เกิดขึ้นใน อดีตก็ตาม และกำลังเป็นอยู่เดี๋ยวนี้ก็ตาม หรือที่จะเกิดขึ้นใน
 อนาคตก็ตาม ก็จะต้องมีความประลัยดับสูญอย่างนี้ ไม่ว่าในภพใด ๆ ทั้งสิ้น เหตุ
 นี้จึงเรียกญาณ และความรู้สึกในนามรูปทั้งหลายนี้ว่า ภยคุปฏฐาณญาณ^{๑๕}

^{๑๔} ขุ.ปฎิ.๓๑/๘๓/๑๔.

^{๑๕} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๕, อ่างแล้ว, หน้า ๒๑๒-๒๑๓.

อนึ่งในความปรากฏโดยความน่ากลัวของญาณนี้ อะไรเป็นความปรากฏว่ากลัว เมื่อโยคาวจรมนสิการโดยความไม่เที่ยง นิमितโดยความปรากฏน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ความเป็นไปของสังขาร ปรากฏโดยความน่ากลัวเมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็น อนัตตา ทั้งนิमितและความเป็นไปปรากฏโดยความน่ากลัวดังนี้^{๑๗}

ญาณ กำหนดรู้โทษ คือความเลวร้ายของรูปนามสังขารว่า เลวร้ายเป็นโทษผิด เป็นสิ่งชั่วร้าย และเป็นอาหาร เป็นกองแห่งโทษร้ายใหญ่หลวง หาความอบอุ่นมิได้ อาทิตนวุปัสสนาญาณ คือปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ความเกิดขึ้น ความเป็นไป ความชวนชวาย ปฏิสนธิ คติ(ภูมิที่ไป) นิพพันติ(ความบังเกิด) อุปปัตติ(ความเข้าถึง) ชาติ(ความเกิด) ชรา พยาธิ (ความป่วยไข้) มรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความคับแค้นใจเป็นที่น่ากลัว เป็นอาทิตนวุปัสสนาญาณ ความรู้ ว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เป็นไปตามนิพพานความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน เป็นสันติปทญาณแต่ละอย่างดังที่มีคำกล่าวไว้ว่า

โยคาวจรเห็นความเกิดขึ้น และความเป็นไป และนิमितความชวนชวาย และปฏิสนธิว่า นี่เป็นอาทิตนวุญาณ^{๑๘} และเห็นความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิमित ความไม่มีชวนชวาย ไม่มีปฏิสนธิว่าเป็นสุข นี่เป็นสันติปทญาณ อาทิตนวุญาณนี้เกิดขึ้นใน ๕ ฐานโดยโยคาวจรกำหนดรู้ญาณ ๑๐ ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ คือ อาทิตนวุญาณ และสันติปทญาณ จึงไม่หวั่นไหวในทิวฐิต่าง ๆ ความเห็นนั้นชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายว่ารู้ทั่ว เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวเป็นอาทิตนวุญาณดังนี้^{๑๙}

ญาณ ที่กำหนดความเบื่อหน่ายในโทษของสังขาร หรือนามรูปที่เห็นในลำดับจากอาทิตนวุปัสสนาญาณ เป็นญาณที่มีความเบื่อหน่ายต่อนามรูปทั้งปวงในการที่นิพพิทาญาณมีอารมณ์ เช่นนี้ ก็เพราะเป็นเหตุเนื่องมาจากอาทิตนวุญาณนั่นเอง เพราะอาทิตนวุญาณนั้นเห็นแต่โทษของสังขารทั้งหลายด้วยนานาประการจนหาส่วนดีไม่ได้เลย เมื่อมีความรู้สึกอยู่เช่นนั้น และก็มี การเห็นซ้ำซากอยู่เช่นนั้น ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องเกิดความเบื่อหน่ายต่ออารมณ์นั้น ๆ ในนิพพิทาญาณนี้ได้ เนื้อความกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกว่า

นิพพิทาญาณนั้น โดยความหมายก็เป็นญาณเดียวกันกับ ภยคุปฏิฐาน

^{๑๗} พ.ปฎิ.๓๑/๓๖๕/๗๕.

^{๑๘} พ.ปฎิ.๓๑/๘๔/๗๓.

ญาณและอาทิวญาณ เพราะเหตุที่พระวิปัสณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า ภยคู
 ปัญญาญาณนั้นแหละได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือชื่อว่า ภยคูปัญญา เพราะเห็นสังขาร
 ทั้งหลายเป็นของน่ากลัวหนึ่ง ชื่อว่า อาทิวอนุปัสสนา เพราะให้เกิดความเห็น
 โทษร้ายขึ้นในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นเองหนึ่ง ชื่อว่า นิพพิทาอนุปัสสนา เพราะ
 บังเกิดความเบื่อหน่ายขึ้นแล้วในสังขารทั้งหลายนั้นแหละหนึ่ง แม้ในบาลียังได้
 กล่าวไว้ว่า ปัญญาใดในภยคูปัญญาหนึ่ง ญาณใดในอาทิวญาณหนึ่ง นิพพิทา
 ญาณใดหนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีความหมายอย่างเดียวกัน พญฺญชนะเท่านั้นที่
 ต่างกัน^{๖๖}

ความเบื่อหน่ายของนิพพิทาญาณนี้ เป็นความเบื่อหน่ายที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปัญญาหา
 ใช้เพราะโทสะไม่ เพราะอารมณ์ของปัญญานั้นเหมือนกันกับโทสะ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงเอาโทสะจริต
 สงเคราะห์ลงในพุทธจริต เพราะเหตุว่ามีอารมณ์เสมอกัน ดังนี้จึงว่าคนโทสะจริตนั้นมีปัญญามาก
 การเบื่อหน่ายของนิพพิทาญาณนั้น ย่อมเบื่อหน่ายต่อสังขารที่จะเป็นไปในภพในกำเนิด ในคติ ใน
 วิญญาณฐิติ ในสัตตาวาส ผู้ปฏิบัติไม่ควรยินดีในสภาวะธรรมเหล่านั้น ยินดีแต่ในอารมณ์ของ
 วิปัสสนา ซึ่งเป็นเครื่องนำออกจากสังขารทุกขมุ่งไปสู่สันติบท คือพระนิพพานเท่านั้น อุปมา
 เหมือนคนเดินทางมาสู่ทางสองแพร่ง ทางหนึ่งมืด ได้แก่สังสารวัฏซึ่งเต็มไปด้วยทุกข์โทษภัย อีก
 ทางหนึ่งสว่าง คือสันติบท ซึ่งเป็นทางปลอดภัย ปราศจากทุกข์โทษทั้งปวง เมื่อผู้เดินทาง คือผู้
 เจริญวิปัสสนาเข้าใจแน่ชัดอย่างนั้นแล้ว ก็ไม่ยินดีในทางมืด ซึ่งได้แก่การเบื่อหน่ายในสังขาร ก็
 บ่ายหน้าเข้าสู่สันติบท ซึ่งได้แก่การเจริญวิปัสสนามือนิจงานุปัสสนาเป็นต้น

การที่ได้อารมณ์อย่างนี้ ได้เริ่มมาจากอาทิวญาณแล้ว แต่เมื่อมาถึงนิพพิทาญาณนี้ก็
 แต่ป้ายหน้าออกจากทางโน้นมาสู่ทางนี้ ซึ่งได้แก่การคลายตัวของคณฺหานั้นเอง การคลายตัวหรือ
 การสลายตัวของคณฺหานี้ เรียกว่า “นิพพิทาญาณ” เมื่อคลายออกมาแล้วเรียกว่า วิราคะ แล้วก็
 วิมุตติ เมื่อเป็นวิมุตติแล้ว ก็เป็นวิมุตติญาณทัสสนะ วิถีจิตเป็นไปในอารมณ์ของวิปัสสนานั้น ย่อม
 เป็นไปในโดยนัยนี้ ฉะนั้นผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อจะละสังสารวัฏนั้น ถ้าจิตดำเนินมาถึงนิพพิทาญาณ
 เมื่อไร เมื่อนั้นแหละ ก็เลสทั้งหลายที่คอง หรือจับแน่น นอนเนื่องอยู่ในจิตสันดานนั้น จึงจะเริ่ม
 คลายตัวออก แล้วต่อจากนั้น จิตก็จะไหลไปสู่ทางพระนิพพาน โดยไม่แวะเวียน เพราะมีปัญญา
 พิจารณาเห็นนามรูปทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นทุกข์แล้ว ก็ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย นี่เป็นทางเพื่อความ
 หมดจจ หลุดพันคือพระนิพพานนั่นเอง

นิพพิทาญาณ หรือวิปัสสนาญาณนี้ถ้าแบ่งเป็นตอน ๆ ตามสภาวะจะมีลักษณะดังนี้

^{๖๖} ขุ.ปฎิ.๓๑/๓๕๖/๒๘๕.

๑. ญาณอย่างอ่อน เป็นภคปฏิฐานญาณ
๒. ญาณอย่างกลาง เป็นอาทีนวุฒิปัสสนาญาณ
๓. ญาณอย่างแก่ เป็นนิพพิทาญาณ นิพพิทาญาณนี้

พระพรหมโมลีได้กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนาที่ปนี^{๑๐}

ความสำคัญที่ควรจะทราบให้ชัดเจน หรือชัดเจนลงไปอย่างเด็ดขาดก็คือว่า เมื่อโยคาวจรได้ประพฤติปฏิบัติจนถึงขั้นบรรลุปัสสนาญาณแล้ว จะต้องเกิดความเมื่อน่ายใน นามรูปเป็นลักษณะ ตามพุทธทวณะที่ว่า สัพเพ สงฺขารา อนิจจาติ ซึ่งแปลว่า เมื่อเห็นสังขารทั้งหลาย คือรูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ย่อมเกิดความเมื่อน่ายนั้น เป็นทางบริสุทธิ กล่าวคือ พระนิพพานนั่นเอง^{๑๑}

๔.๑.๒ ญาณในการหยั่งรู้

ญาณมีการหยั่งรู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากกิเลส หรือความทุกข์ ในเมื่อเกิดความเมื่อน่ายจึงเกิดมูญจิตกัมมตาญาณ ใคร่จะพ้นไปเสียจากการบีบคั้นของกิเลส เพื่อความเป็นอิสระปราศจากการผูกมัดด้วยอำนาจของกิเลส ญาณนี้อุปมาเหมือนพระจันทร์อยู่ในปากของราหู ที่ชาวบ้านทั่ว ๆ ไปเขาเรียกกันว่า ราหูอมจันทร์ ราหูมีรูปร่างลักษณะน่าเกลียดน่ากลัว มีดวงตาใหญ่เขียวยาว เล็บแหลมคม มีนิสัยชั่วร้าย พระจันทร์มีลักษณะส่องไสเปล่งแสงสว่างอ่อนนวล โดยเฉพาะในช่วงวันเพ็ญ แต่ในที่นี้พระจันทร์อยู่ในปากของราหู พระจันทร์ก็พยายามดิ้นรนเพื่อให้หลุดรอดออกไปจากปากของราหู เพื่อความเป็นอิสระ จึงมีคำเปรียบเทียบกับหลักธรรมะดังนี้

พระจันทร์ในภาษาธรรมะ หมายถึงจิตที่บริสุทธิ์ส่องไส หรือที่เรียกว่า จิตประภัสสรนั่นเอง ราหูในภาษาธรรม หมายถึง อวิชชา คัมภีร์ อุปาทานที่เข้ามารอบงำ ปิดบังจิตใจอันบริสุทธิ์ให้มีคัมภีร์ พระจันทร์พยายามดิ้นรนเพื่อให้พ้นไปจากอำนาจของราหู หมายความว่า จิตที่บริสุทธิ์ส่องไสพยายามดิ้นรน เพื่อให้หลุดพ้นไปจากอำนาจของ อวิชชา^{๑๒}

เพราะฉะนั้น มูญจิตกัมมตาญาณนี้ยังมีคำกล่าวไว้ในสังยุตตนิกายว่า

ในทางปฏิบัตินั้น โยคาวจรจะต้องมีความพากเพียร โดยไม่หยุดยั้ง เพื่อความปรารถนาที่จะพ้นจากทุกข์ ในสังสารวัฏฏ์ทั้งหลาย ทั้งปวง ปฏิบัติโดยไม่

^{๑๐} พระพรหมโมลี. (วิลาส ญาณวโร ป.ธ.๕) วิปัสสนาที่ปนี. กรุงเทพมหานคร : (โรงพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๘.

^{๑๑} คณะธรรมทาน ไชยา. หนังสือพิมพ์พุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : (โรงพิมพ์ธรรมทาน, ๒๕๔๗), หน้า ๒๗).

ประมาณ เพื่อหวังให้บรรลุนิยามขั้นสูงต่อไป ดังคำภษิตที่แปลเป็นเนื้อความว่า คนมีศรัทธาก็ข้ามโอชะ หมายถึงหวังน้ำ คือทฤษฎีได้ คนไม่ประมาณก็ข้ามหวังน้ำ คือภพสังสารวัฏได้ คนมีความเพียรก็ผ่านพ้นความทุกข์ในภพได้ คนมีปัญญา ก็ทำตนเองให้บริสุทธิ์จากอวิชชาได้^{๒๖}

มัจจุรณก็มัจจุรณนี่ เป็นญาณที่กำหนดรู้ด้วยความมุ่งมาดปรารถนาจะไปเสียให้พ้นจากนามรูปสังขาร กล่าวคือ สภาวะต่าง ๆ ที่ปรากฏ สภาวะเหล่านี้พาให้โยคาวจรมีจิตใจเมื่อหน้าระอิดระอาและเมื่อเมื่อหน้าหนัก ๆ เข้าก็เกิดความรู้สึกลึกลับคิดปรารถนาจะพ้นไปและหนีไปจากนามรูปและสังขาร หรือสภาวะนั้น ๆ ดังมีคำกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

เมื่อโยคาวจรผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เกิดความเบื่อหน่ายระอิดระอาไม่อธิมยอินทรีย์ด้วยอำนาจนิพพิทาญาณนี้ จิตใจของเขาก็จะไม่ต้องแหวะเกาะเกี่ยวผูกพันในสังขารทั้งหลายที่มีอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ และในสัตตควาสถ์ทั้งปวงแม้แต่สังขารเดียว ซึ่งมีแต่ความแตกสลาย โดยคาวจรจึงมีความใคร่ มีความปรารถนาแต่จะพ้นไป ออกไปเสียให้พ้นจากสังขารทั้งปวงเปรียบเหมือนความมุ่งมาดปรารถนาของปลาติดอยู่ในอวน หรือเห่ กบอยู่ในปากงู ใต้อาอยู่ในปากครุฑ เมื่อโยคาวจรไม่ปรารถนาดังที่กล่าวมาแล้ว ต่างก็ปรารถนาที่จะพ้นไป ออกไปจากสังขารทั้งปวง ขณะนั้นมัจจุรณก็เกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้นั้น^{๒๗}

ญาณ คือความรู้ที่ตามเห็นด้วยการพิจารณาหาทางออกไปจากความบีบคั้นของกิเลสหรือความทุกข์เรียกว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เป็นญาณกำหนดรู้ ทบทวน รูปนามสังขารโดยยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์อีกครั้งหนึ่ง เมื่อโยคาวจรพากเพียรปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนบรรลุมัจจุรณคญาณดังกล่าว และมีความพากเพียรต่อมา โยคาวจรผู้นั้นจะบรรลุปฏิสังขานุปัสสนาญาณ อันเป็นญาณขั้นสูงสุดอันดับต่อไป ปฏิสังขานุปัสสนาญาณนี้จะทำหน้าที่กำหนดพิจารณา รูปนามสังขารโดยพระไตรลักษณ์ ซึ่งกล่าวถึง ลำดับ วิธีการกำหนดของญาณ โดยมีข้ออุปมาเปรียบไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

เมื่อโยคาวจรผู้มีความปรารถนาที่จะพ้นไปจากสังขารทั้งหลายที่มีแต่การแตกสลาย ซึ่งมีอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ และในสัตตควาสถ์ทั้งปวงและเพื่อที่จะพ้นไปจากสังขารทั้งปวงนั้น โยคาวจรจึงยกเอาสังขารทั้งหลาย

^{๒๖} ส.ส.๑๕/๓๑๕/๔๓๕.

^{๒๗} วิสุทธิ.๓/๒๕๐-๒๕๒.

เหล่านั้น นั่นแหละขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วกำหนด ด้วยสังขานุปัสสนาญาณอีกครั้งหนึ่ง โยคาวจรผู้นั้นก็พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง ว่าไม่เที่ยง พิจารณาเห็นว่า เป็นทุกข์ พิจารณาเห็นว่า เป็นอสุภะ (ไม่งาม) พิจารณา เห็นเป็น อนัตตา โยคาวจรเห็นอย่างนี้และ เรียกว่าเป็นผู้ยกสังขารทั้งหลายขึ้นสู่ พระไตรลักษณ์ แล้วกำหนดโดยพระไตรลักษณ์ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ^{๒๔}

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณนี้ คือความรู้ที่ตามเห็น พิจารณาหาทางออกจากกิเลส หาทางออกจาก อุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นว่า มีตัวตน มีอนัตตา ตามที่กล่าวไว้คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

เมื่อภิกษุมนสิการ โดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดรู้ทบทวนซึ่งนิमित บังเกิดขึ้นเมื่อมนสิการ โดยความเป็นทุกข์ ญาณกำหนดรู้ทบทวนความเป็นไป ของสังขารทั้งหลายบังเกิดขึ้น เมื่อมนสิการ โดยความเป็น อนัตตา ญาณกำหนด รู้ทบทวนทั้งนิमितและความเป็นไปบังเกิดขึ้นดังนี้^{๒๕}

ญาณ การกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในรูปนามสังขารทั้งปวง คำว่า สังขารในที่นี้ หมายถึง ความคิดปรุงแต่ง หรือความรู้สึกปรุงแต่งที่เกิดขึ้นในจิตใจ ก็คือกิเลสหรือความทุกข์ทั้งหลาย นั้นเอง หมายถึงญาณหยั่งรู้ยังเห็นถึงจิตที่วางเฉยเป็นอุเบกขา สงบนิ่ง ผ่องใสเป็นสมาธิ สามารถ หยุดความปรุงแต่งของกิเลสหรือความทุกข์ได้ ญาณนี้มีการวางเฉยจากรูปนามสังขาร หรือวาง แปลงจากตัวตนในเบญจขันธ์ คือเป็นเบญจขันธ์นี้มีใช้สัตว์ บุคคลตัวตนเรา เขามีใช้ของคนอื่น มี ใช้หญิง มีใช้ชาย มีใช้ที่ยั่งยืน มีใช้สิ่งที่ควรยินดีดังที่มีคำกล่าวไว้ว่า

เมื่อโยคาวจรได้กำหนดรู้ ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นของว่างเปล่า ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงกำหนดศูญญตา คือความว่าง เปล่า มีเงื่อนไข สอง ต่อไปอีกว่า สังขารนี้ว่างเปล่าจากอรรถาหนึ่ง หรือว่างเปล่า จากสิ่งทีเนื่องด้วยอรรถาหนึ่งดังนี้^{๒๖}

โยคาวจรผู้มีความปรารถนาเพื่อที่จะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง กำหนดรู้สังขารทั้งหลาย อยู่ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ไม่เห็นความที่สังขารทั้งหลายเป็นของที่พึง ถือว่า เป็นฉันทของฉันท จึงละความกลัว ความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้มีตนเป็นกลาง วางเฉยในสังขารทั้งปวงเมื่อโยคาวจรรู้ อย่างนี้ เห็นอย่างนี้จิตก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายในภพ ในกำเนิดในคติ ใน วิญญาณฐิติ ในสัตตคาวาส วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมาตั้งมั่นอยู่ เปรียบเหมือนหยคน้ำในใบบัว

^{๒๔} วิสุทธิ.๓/๒๕๑-๓.

^{๒๕} พุ.ปฏิ.๓๑/๓๕๖/๓.

^{๒๖} ม.อ.๑๔/๓๓/๕๓, พุ.ปฏิ.๓๑/๓๕๔/๕๒๖.

ซึ่งชอบในงอนิด ๆ กลิ้งกลิ้งอยู่ วกกลิ้งอยู่ กลอกกลิ้งอยู่ ไม่แค่กระจายออกไปชื่อแม้นิด จิตของโยคาวจรก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน เปรียบขนไก่หรือสายเอ็นที่เขาใส่เผาในไฟถึงอกกลับ งอนกลับ วกกกลับ ไม่เหยียดยึดออก ชื่อแม้นิด จิตของโยคาวจรก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ถอยกลับ หวนกลับ วกกกลับ ไม่แพร่กระจายไปในภพทั้งหลายที่กล่าวมา จึงถือได้ว่าญาณชื่อสังขารเบกขาญาณบังเกิดขึ้นแล้วแก่โยคาวจรผู้ที่ตั้งที่กล่าวไว้ว่า

สังขารเบกขาญาณ ได้บังเกิดขึ้นแล้วนี้ ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติโดยความสงบ ก็สลัดทิ้ง ความเป็นไปของสังขารทั้งหลายทั้งปวง แล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่า ยังไม่เห็นพระนิพพาน โดยความสงบ สังขารเบกขาญาณนั้น ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว แล้วดำเนินไปอยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ คงเปรียบนกขาของพวกพ่อค้าเดินเรือทะเล เล่ากันมาว่า พวกพ่อค้าเดินเรือทะเล สมัยโบราณ เมื่อจะขึ้นเรือเดินทางไปในมหาสมุทร ได้จับเอานกกาที่เรียกว่าทิสากากะ คือนกกาผู้รู้ทิศไปด้วย คราวใดเรือถูกลมพายุพัดไปยังประเทศต่างถิ่น ฟังก็ไม่ปรากฏ คราวนั้นพวกพ่อค้าเหล่านั้นก็ปล่อยการรู้ทิศไป กานั้นก็โคดไม้สลักเสากระโคงเรือขึ้นสู่อากาศ แล้วบินไปตามทิศใหญ่ ทิศน้อยทั่วทุกทิศ ถ้ามันเห็นฝูงมันก็บินมุ่งหน้าไปสู่ฝูงเลย หากว่ามันไม่เห็นฝูง มันก็บินกลับมาเกาะอยู่ที่ไม้สลักเสากระโคงเรือนั่นเอง ครั้งแล้วครั้งแล้ว สังขารเบกขาญาณก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติ โดยความสงบ ก็สลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากยังไม่เห็นพระนิพพาน ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อยู่นั้นแหละดำเนินไปแล้ว ๆ เล่า ๆ ตามที่กล่าวมา^{๒๖}

ญาณ ความหยั่งรู้ด้วยการคล้อยตามต่อความจริง คือความจริงของชีวิตว่า ทุกชีวิตที่เกิดมาแล้ว ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ที่คนทั่วไปจิตใจเศร้าหมองเป็นทุกข์ก็เพราะไปฝืนกฎธรรมชาติ โดยไม่ยอมรับความจริง ยึดมั่นถือมั่นว่า ชีวิตเป็นของเรา ไม่ยอมปล่อยวาง แต่ตามความเป็นจริงแล้วไม่มีอะไรเป็นของเรา เป็นเพียงกระแสของธรรมชาติเท่านั้น การมองเห็นความจริง และยอมรับความเป็นจริงมีจิตอนุโลมคล้อยตามในลักษณะอย่างหนึ่งเรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ ดังกล่าวไว้ในพระอภิธรรมปิฎกว่า

สัจจานุโลมิกญาณ มีการกำหนดรู้ด้วยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ยียัสจ ๔ คือ ทุกขสัง สมุทัยสัง นิโรธสัง มรรคสัง เมื่อสังขารเบกขาญาณถึงความแก่กล้า สังขาร อารมณ์ที่อ่อนและเยือกมีอาการสม่ำเสมอเป็นธรรมคาก็จะค่อย ๆ เร็วขึ้น ๆ

^{๒๖} ที.ที.๘/๒๘๒/๒๕๕, อง.ฉก.๒๒/๔๑๒/๓๑๑.

จนถึงมากขึ้น แล้วก็กลับซาลงเป็นธรรมดาอีก ค่อยไปก็มีอาการเร็วขึ้น ๆ แล้วค่อยๆ ซาลงอีก เป็นอยู่เช่นนี้บ่อยๆ โดยเป็นไปตามสภาวะของญาณ คือญาณนี้จะเห็น พระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ปล่อยรูปนามทั้งหมดมุ่งสู่พระนิพพานทีเดียว แต่ถ้าบางครั้ง ไม่เห็นฝั่งแห่งพระนิพพานก็จะกลับมาดูนามรูปเกิดดับอยู่อีกดังนี้^{๒๔}

สังขานูโลมิกญาณนี้ เป็นอนุโลมของญาณทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องต้น และของธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องปลาย เพราะว่า สังขานูโลมิกญาณนั้นค่อยตามวิปัสสนาญาณ ๘ ประการ ข้างต้นตามที่กล่าวมา เพราะมีกิจ ๓ อย่าง ในการกำหนดพิจารณาพระไตรลักษณ์อย่างเดียวกัน และคล้ายตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ณ ข้างท้ายด้วย อันที่จริงสังขานูโลมิกญาณนั้น เพราะ เหตุที่ปรารถนาลงทั้งหลายดำเนินไปโดยลักษณะ ๓ มีอนิจจาลักษณะเป็นต้น จึงอนุโลมแก่ญาณทั้ง ๘ ประการ เหล่านี้คล้ายกับจะพูดออกมาเป็นใจความว่า อุทฺธัพพญาณได้เห็นความเกิดขึ้น และความดับไปของธรรมทั้งหลายที่มีแต่ความดับอย่างเดียวกันแล้ว และความเป็นสิ่งที่น่ากลัวนั้นแหละปรากฏความน่ากลัวแก่ ภยคุปป์ฏฐานญาณแล้ว อาทีนวุปัสสนาญาณได้เห็น โทษเลวร้ายอย่างเดียวกันแล้ว และนิพพิทาญาณก็เมื่อหน่ายธรรมที่น่าเบื่อหน่ายเสียจริงๆ แล้วและมูญจิตกัมยตาญาณก็เกิดปรารถนาจะพ้น ไปจากธรรมที่ควรจะพ้น ไปเสียได้โดยเฉพาะแล้วและสิ่งที่ควรทบทวนกำหนดรู้ที่นั่นแหละ ได้วางเฉยด้วยสังขารเบกขาญาณแล้วดังนี้ เพราะญาณทั้งหลายเหล่านี้มีจิตกำหนดพิจารณาพระไตรลักษณ์เช่นเดียวกัน และอนุโลมญาณแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องต้นอีกด้วย เพราะโพธิปักขิยธรรม ๓๗ นั้น ต้องบรรลุด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาญาณ ทั้งหลาย อนึ่งอนุโลมญาณเปรียบเหมือนพระราชผู้ทรงธรรม ประทับนั่งในสถานที่คัคคินคคิ ครัน ทรงสดับคำคัคคินของอำมาตย์ผู้ใหญ่ ผู้วินิจฉัยคดี ๘ ท่านแล้ว ทรงละอคติ คือความลำเอียงเสีย ทรงวางพระทัยเป็นเป็นกลางโปรดคนผู้มีจิตตามด้วยพระคำรัสว่า จงเป็น ไปตามนั้นเถิด ดังนี้เรียกว่า ทรงคล้ายตามคำคัคคินของอำมาตย์ผู้ใหญ่ ผู้วินิจฉัยคดีด้วย และทรงคล้ายตามโบราณธรรมด้วย อนุโลมญาณเปรียบเหมือนพระราช ญาณ ๘ ประการเปรียบด้วยอำมาตย์ผู้ใหญ่วินิจฉัยคดี ๘ ท่าน โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเปรียบด้วยโบราณราชธรรม

๔.๒ ญาณกับการขจัดกิเลส

ญาณ สามารถขจัดกิเลสได้ ญาณพิจารณาเห็นสังขารนามรูปรู้เห็นตามที่มันเป็นจริง รู้ทาง และขั้นตอนในการปฏิบัติ เช่น มรรคญาณเป็นหนทางที่ทำให้โยคาวจรเป็นพระอริยบุคคล หรือ

^{๒๔} อภ.วิ.๓๕/๑๕๐/๑๒๕.

เป็นพระอรหันต์ได้ มรรคญาณนี้มีอยู่ ๔ ระดับคือ โสคาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อานาคามิมรรค และอรหัตตมรรค มรรคญาณนั้นสืบเนื่องมาจากโคตรภูญาณนั่นเอง หมายถึง ญาณในระดับโสคาปัตติมรรค คือความรู้ที่เข้าถึง พบต้นทางของกระแสแห่งพระนิพพาน มองเห็นพระนิพพานเป็นเป้าหมายอย่างชัดเจน มรรคญาณ คือปัญญาในการออกไป และหลีกเลี่ยงจากกิเลสขันธ์และสังขาร นิमितภายนอกทั้งสอง มรรคญาณทั้ง ๔ นั้น โยคาวจรผู้ปรารถนาบรรลุ มรรคญาณที่ ๑ ไม่มีกิจอื่นใดที่เรียกว่า จะต้องมีกระทำอีก เพราะกิจเหล่านั้นได้กระทำเสร็จสิ้นแล้ว เมื่อโยคาวจรได้ทำวิปัสสนาญาณ มีอนุโลมญาณเป็นอวสานให้เกิดขึ้น ก็ทำกิจนั้นไปเรียบร้อยแล้ว เมื่ออนุโลมญาณเกิดขึ้นแก่โยคาวจรแล้วอนุโลมญาณทั้ง ๓ หรือ ๒ เหล่านี้ ก็ทำลายความมืด คือขจัดกิเลส อวิชชา คัมภวา โลภะ โหตะ โมหะ ชนิดหนาๆ ที่ปิดบังอริยสังขัจอยู่ ให้อันตราย หายไป ตามสมควรแก่ญาณของตน แล้วจิตของโยคาวจรก็ไม่เล่นไป ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมน้อมไป ไม่ข้องแวะ ไม่เกาะเกี่ยว ไม่ผูกพัน ในสังขารทั้งปวง

ญาณนั้นแบ่งออกได้เป็น ๓ ระดับ คือ ระดับพื้นฐาน ระดับกลาง ระดับสูง ญาณระดับพื้นฐานเปรียบเทียบกับบุคคลผู้มีศีลบริสุทธิ์ ที่เรียกว่า สิวสุทธิ คือ เกิดจากการปฏิบัติปาริสุทธิศีลมีอยู่ ๔ อย่างคือ ปาฏิโมกข์สังวรศีล การสำรวมในพระปาฏิโมกข์ อินทริยสังวรศีล การสำรวมอินทริย ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อาชีวะปาริสุทธิศีล การเลี้ยงชีพโดยชอบ ปังจยสันนิสิตศีล พิจารณาก่อนบริโภคปังจย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช(ยารักษาโรค) บุคคลที่มีศีลธรรมมีคุณสมบัติ ๓ ประการตามที่กล่าวไว้พอสรุปใจความได้ว่า

กายสุจริต ความสุจริตทางกาย คือทำสิ่งที่ต้องห้ามถูกต้อง ประพฤติชอบ
ด้วยกาย วชิสุจริต ความสุจริตทางวาจา พูดสิ่งที่ต้องห้ามที่ถูกต้อง ประพฤติชอบ
ด้วยวาจา มโนสุจริต ความสุจริตทางใจ คิดแต่สิ่งที่ต้องห้ามที่ถูกต้อง ประพฤติชอบ
ด้วยหัวใจ^{๒๖}

ญาณขั้นพื้นฐานนี้สามารถขจัดกิเลส คือ โลภะลงได้ โลภะในทางพระพุทธศาสนาจัดว่าเป็นกิเลสอย่างหนึ่ง ความโลภ หมายถึงความอยากชนิดหนึ่ง คือความอยากได้ อยากมี อยากเป็น ความอยากนี้เป็นกิเลส เกิดจากจิตใจของมนุษย์ พร้อมทั้งทาง กายและวาจาทางจิตใจของมนุษย์จะคิดไปในทางที่เป็นอกุศล (ความชั่ว) ทางกายมีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเบียดเบียนสัตว์ ลักขโมย ทางวาจา มีการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง พูดคำหยาบ ส่อเสียดเพื่อเจ้า พุคยุงให้แตกความสามัคคีกัน บุคคลผู้มี ญาณ หรือมีศีลธรรมจะไม่ประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่กล่าวมานี้ ตรงกับข้าม ผู้มีญาณ

^{๒๖} ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๗.

จะมีการประพฤติปฏิบัติในธรรมที่เรียกว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการดังที่กล่าวไว้ในมชฺฉิมนิกาย มูลปณณาสกฯว่า

เว้นจากการฆ่า ไม่เบียดเบียน มีเมตตากรุณาช่วยเหลือเกื้อกูลสงเคราะห์กัน เว้นจากการแย่งชิงลักขโมย เอาลัดเอาเปรียบ เคารพสิทธิในทรัพย์สินของกันและกัน เว้นการประพฤติผิดล่วงละเมิดในของรักของหวงแหนผู้อื่น ไม่ข่มเหงจิตใจหรือทำลายลบล้างผู้เกียติและวงศ์ตระกูลของกัน ในทางวาจาอีก ๔ เว้นจากพูดเท็จให้กล่าวแต่คำสัตย์จริง เว้นจากการพูดต่อเสียด พูดแต่คำสามานสามัคคี พูดแต่คำสุภาพนุ่มนวลควรฟัง พูดมีเหตุผล มีสาระประโยชน์ ถูกกาลเทศะ ทางใจ ๓ อย่าง เว้นจากการละโมภ ให้มีการเสียสละทำใจให้แผ่แผ่กว้างขวาง ไม่คิดร้ายเบียดเบียน ตั้งความปรารถนาดี แม้ไม่ตรี มุ่งให้เกิดประโยชน์สุขแก่กัน มีความเห็นถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิ เข้าใจหลักกรรมว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว รู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมชาติของโลกและชีวิต มองเห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย^{๑๑}

ญาณชั้นกลาง เปรียบเทียบกับสมาธิ สมาธิ ความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ความจำกัดความของสมาธิ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” เรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา” แปลว่า ภาวะจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือจิตแน่วแน้อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป สมาธิตามความในพระสูตรทั่วไป เจาะจงว่า ได้แก่สมาธิตามแนวมาน ๔ ตามที่กล่าวไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลกรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน มีวิคก วิจารณ์ มีปีติและสุข เกิดแก่ผู้วิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน ซึ่งมีความค่องใสแห่งจิตภายใน มีภาวะใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มี วิคก ไม่มีวิจารณ์เพราะวิคกวิจารณ์ระงับไป มีแต่ปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะปีติจางไป เธอจึงมีอุเบกขาอยู่ มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยกาย บรรลุตติยฌานที่พระอรหิยะทั้งหลายกล่าวว่า เป็นผู้วิเวกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขละทุกข์ และเพราะโสมนัสโทมนัสดับหายไปก่อน จึงบรรลุจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่^{๑๒}

สมาธินี้ น่าจะถือว่าเป็นการแสดงความหมายแบบเต็มกระบวนการตามทีกล่าวไว้ใน จิตตัสเสกัคคตาว่า เป็นสมาธิอินทรีย์ ดังความบาลีที่ว่า

^{๑๑} ม.ญ.๑๒/๔๘๕/๕๒๓.

^{๑๒} ที.ม.๑๐/๒๕๕/๓๔๕, ม.ญ.๑๒/๑๔๕/๑๒๕.

ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์คือสมาธิ เป็นไฉน อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ กำหนดเอาภาวะปล่อยวางเป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต นี้ เรียกว่าอินทรีย์คือสมาธิ^{๑๒}

ส่วนในคัมภีร์อภิธรรมกล่าวไว้ว่า สมาธิ คือความตั้งอยู่แห่งจิต ความแน่วแน่นแห่งจิต ความหยั่งลงไปแห่งจิต ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิตภาวะที่มีใจไม่ซัดส่าย ความสงบ สมาธิอินทรีย์ สมาธิพละ สมาธิสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใด นี้ เรียกว่าสมาธิ^{๑๓}

ความสำคัญของสมาธิที่ใช้ถูกทาง เพื่อจุดมุ่งหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้ เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของคน เช่นจะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถเป็นต้น ตามหลักการในทางพระพุทธศาสนากล่าวไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถ เจริญวิปัสสนาได้โดยใช้สมาธิเพียงต้น ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือ สมาธิที่ใช้ในการประกอบ กับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้งสัจธรรมทั้งปวง

สมาธิมีประ โยชน์และจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่ง แห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลอันได้แก่ความหลุดพ้นจากกิเลส และกองทุกข์ทั้งปวง คือ เป็นการเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เรียก ความศัพท์ว่า เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือทำให้เกิดญาณทัสสนะซึ่งนำไปสู่วิชาและ วิมุติในที่สุดอันเป็นเป้าหมายที่ถูกต้องในทางพระพุทธศาสนา

สมาธิจะทำให้บุคคลมีจิตสงบ ผ่องใส เป็นจิตที่ผ่านชั้นมานานมาแล้วตั้งแต่ขั้นปฐมฌานจน ถึง จตุตถฌาน สภาวะจิตแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นจนเกิด ญาณ สมาธิจะกำจัดความโกรธได้ เพราะความ โกรธนี้ก็เป็นกิเลสอีกอย่างหนึ่ง บุคคลที่มีความโกรธจะสามารถระงับความผิดได้เพราะจิตใจของเขาไม่มีการยั้งคิดเป็นคนขาดสติ ดังนั้นทางที่จะระงับความโกรธลงได้ก็ใช้ธรรมะคือพรหมวิหาร ๔ เป็นธรรมประจำใจของผู้ประเสริฐ หรือผู้มีจิตใจยิ่งใหญ่กว้างขวางคู่พระพรหมตามที่กล่าวไว้ในที่มณีกายมหารวรรคว่า

เมตตา คือความรักใคร่ ปราบณาคี มิไฉนใคร่ต้องการช่วยเหลือให้ทุกคน ประสพประ โยชน์และความสุข กรุณา คือความสงสารอยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้น ทุกข์ใฝ่ใจที่จะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของคน และสัตว์ทั้งปวง มุทิตา ความเบิกบานพลอยยินดี เมื่อเห็นผู้อื่นอยู่ดีมีสุข ก็มีใจแจ่มชื่นเบิกบาน

^{๑๒} ส.ม.๑๕/๘๓๔/๒๖๔.

^{๑๓} อภิ.วิ.๓๕/๑๘๓.๑๔๐,๕๘๕/๓๒๒.

เมื่อเห็นเขาทำดีงามประสบความสำเร็จความก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ก็พลอยยินดีบันเทิงใจด้วย พร้อมทั้งจะช่วยสนับสนุน อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือมองตามเป็นจริงโดยวางจิตเรียบสม่ำเสมอ มั่นคง เทียงตรงคัจจราชัง มองเห็นการที่บุคคลจะได้รับผลดี หรือชั่ว สมควรแก่เหตุที่ตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัย วางคน และปฏิบัติไปตาม หลักการ เหตุผลและความเที่ยงธรรม^{๓๔}

ญาณชั้นสูง เปรียบเทียบกับปัญญา ปัญญา คือความรู้ทั่วถึง ตามสภาวะธรรมที่เป็นจริง รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบของเหตุปัจจัย รู้พิจารณาวินิจฉัยรู้ที่จัดการหรือดำเนินการใด ๆ เป็นการมองทะลุภาวะมอหะลุปัญหาค่าง ๆ คนมีปัญญา รู้ชัดเข้าใจว่านี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ทางให้ถึงความดับทุกข์ ปัญญาจะรู้อารมณ์ให้ถึงความเข้าใจลักษณะและทั้งส่งให้ถึงความปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ ปัญญาจะรู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณะภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติดอยู่ในแง่ใดแง่หนึ่งมีความรู้เห็นตามที่มันเป็น หรือรู้เห็นตามความเป็นจริงขั้นนี้จะช่วยแก้ความเข้าใจผิดที่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นลัทธิมองแง่ร้าย โดยสิ้นเชิง เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรมรู้ว่า ชันธ ๕ มิใช่เป็นตัวทุกข์ หรือเป็นสุขเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง โดยส่วนเดียวดังที่กล่าวไว้ในอังคุตตรนิกายฉกกนิบาตว่า

ความอยากข้อมใจที่เกิดจากความนึกคิดของคน (ต่างหาก) เป็นกาม อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลกหาชื่อว่ากามไม่ อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลก ข้อมตั้งอยู่ตามสภาพของมันอย่างนั้นเอง ดังนั้นริรชนทั้งหลายจึงจำกัดแต่เพียงความชอบใจในอารมณ์เหล่านั้น ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ต้องเข้าใจทั้งส่วนดี หรือส่วนที่น่าชื่นชม (อัสสาทะ) ส่วนเสีย หรือส่วนที่เป็นโทษ (อาทีนพ) และทางปลอดพ้น (นิสสรณะ) ของกาม ของโลก ของขันธ ๕ มองเห็นส่วนดีว่าเป็นส่วนดี มองเห็นส่วนเสียว่าเป็นส่วนเสียมองเห็นทางปลอดพ้นว่าเป็นทางปลอดพ้น แต่ที่ละกาม หายคิดใจในโลก เลิกขันธ ๕ เสีย ก็เพราะมองเห็นทางปลอดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งจะทำให้อยู่ดีมีสุขได้โดยไม่ต้องขึ้นต่อส่วนดีและส่วนเสียเหล่านั้น อีกทั้งเป็นการอยู่ดีมีสุขที่ประเสริฐกว่าประณีตกว่าอีกด้วย^{๓๕}

ปัญญาญาณ จึงสามารถขจัดกิเลส คือ อวิชชา ความไม่รู้ให้ราบคาบลงได้อย่างสิ้นเชิง ปัญญาญาณในพระพุทธศาสนาจัดว่าเป็นความรู้ที่สูงที่สุด เป็นจุดหมายที่สุดยอดในคำสอนของพระ

^{๓๔} ที.ม.๑๐/๑๘๔/๒๒๕.

^{๓๕} อัง.ฉก.๒๒/๓๓๔/๔๖๐.

พุทธองค์ ปัญญาญาณ จะสามารถกำจัดกิเลสอย่างต่ำ อย่างกลาง อย่างหนา (สูงสุด) ได้กิเลสอย่างต่ำคือ โภคะ กิเลสอย่างกลางคือ โทสะ กิเลสอย่างสูง คือ อวิชชา ความหลง ความไม่รู้แจ้งในสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่รู้แจ้งในขั้น ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เพราะฉะนั้นบุคคลผู้มีปัญญาและมีญาณ จะมีความรู้แจ้ง เห็นชัดโดยมีการแทงตลอด รู้แจ้งในนามรูป รู้จักแยกแยะสิ่งที่ดีหรือไม่ดี รู้จักสภาวะธรรมที่เป็นจริงรู้เหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่มีการเกิดขึ้น และมีความดับไปเป็นธรรมดาของสัตว์โลก

ผู้มีปัญญาจะเป็นผู้มีความรู้เข้าถึงสัจธรรม คือ ไม่ต้องเชื่อ ไม่ต้องมีศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เรียกตามคำบาลีสัน ๆ ว่า “อัสสัทธะ” ลักษณะนี้ต่างกันอย่างตรงข้ามกับความไม่เชื่อหรือความไม่มีศรัทธา หมายความว่าไม่รู้ไม่เห็น จึงไม่เชื่อไม่เลื่อมใส แต่ในที่นี้ต้องเชื่อเพราะรู้เห็นสิ่งนั้น ๆ แจ้งประจักษ์กับตนเองแล้ว รู้เองเห็นเองแล้ว ไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของคนอื่น ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วว่าเป็นอย่างนั้น จะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องไปเอาใครมาบอกอีก เรียกว่าเป็นขั้นที่ยิ่งกว่าเชื่อ หรือเลยเชื่อไปแล้ว ดังที่มีคำอธิบายไว้ว่า

เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง เธอไม่เชื่อต่อใคร ๆ อื่น ไม่ว่าจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม คือไม่เชื่อใคร ๆ เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่เอง ประจักษ์กับตัวว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นตัวตน เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมีหรือพระสารีบุตรทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ในเรื่องนี้ข้าพระองค์มิใช่ถือไปตามด้วยศรัทธาคือพระผู้มีพระภาค เรื่องนี้ข้าพระองค์ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ้งแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความสงสัยไม่มีความเคลงใจดังนี้^{๑๖}

ผู้มีญาณและปัญญามีสภาวะจิตที่เป็นอิสระ หรือเรียกตามหลักของธรรมะว่า ความหลุดพ้นภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือเมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส มีคำกล่าวการเข้าถึงสภาวะนี้ว่า

จิตมีปัญญาบ่มงอมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย หรือเมื่อเธอรู้
อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จาก
ภวาสวะจิตย่อมหลุดพ้นแม้จากอวิชชาสวะ^{๑๗}

จิตเป็นอิสระในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ คือจิตไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่มาเข้ายวนยั่วอย่างที่เราเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะ หรือ โภคะ โทสะ โมหะ เพราะจิตได้ปราศจากกิเลส

^{๑๖} ตี.ม.๑๕/๕๘๕/๒๕๒.

^{๑๗} ตี.ม.๑๐/๗๖/๕๖.

ทั้งหลายเหล่านี้หมดแล้ว คือมีการกำจัด โภคะ โทสะ โมหะ ให้สิ้นไปแล้ว ต่อไปไม่ทำให้มีความหวาดเสียว สะอื้น สะท้าน หวั่นไหว ไม่มีเหตุที่จะกระทำให้เสียหายและยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย สามารถเป็นนายของอารมณ์ ถึงขั้นที่เรียกว่าเป็นผู้บรมอินทรีย์แล้ว ผู้มีปัญญาญาณ จะมีจิตใจเป็นอิสระ หลุดพ้น คือความไม่ติดในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเปรียบเทียบกับใบบัวที่ไม่ติด ไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกกม แต่สะอาดงามบริสุทธิ์ไม่เปื้อนโคลน เริ่มต้นแต่ไม่ติดในกาม ไม่ติดในบุญบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงความหลัง หวังอนาคตดังที่มีคำกล่าวไว้ว่า

ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังมาไม่ถึง
ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่ในปัจจุบัน ฉะนั้นผิวพรรณของท่านจึงผ่องใส ส่วนชนผู้อ่อน
ปัญญาทั้งหลายเฝ้าแต่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังมาไม่ถึง และหวนละห้อยถึงความหลังอัน
ล่วงแล้วจึงซุบซิดหม่นหมอง เหมือนคนอ้อศด ที่เขาลอนขึ้นทิ้งไว้กลางแดด^{๓๘}

๔.๓ ญาณกับจุดมุ่งหมายสูงสุดในพุทธศาสนา

ญาณ รู้แจ้ง เห็นจริงในสังขาร นามรูปและสรรพสิ่งทั้งหลายทั่วปวงแล้ว ญาณ ยังรู้สภาวะธรรมตามที่เป็นจริง รู้เหตุ รู้ปัจจัย และยังรู้ อคติ อนาคตและปัจจุบันของสัตว์ทั้งหลายที่อุบัติขึ้นในโลก ญาณมีความสำคัญมากและเป็นจุดหมายอันสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา สามารถทำให้มนุษย์ในสังคมทั่วโลกที่ประพฤติปฏิบัติตามด้วยศรัทธาอันแรงกล้าหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงจนเข้าสู่พระนิพพานได้ อาทิเช่น มรรคญาณ มรรคญาณ แปลว่า สิ่งที่อยู่ทางสิ่งทีเรียกว่า มรรค มีอยู่ ๔ ระดับคือ โสคาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค มรรคญาณเป็นชื่อของปัญญา เกิดขึ้นในมัลลจิตเกิดจากโคตรภูญาณเป็นญาณทัสสนวิสุทธิญาณนี้มีนิพพานเป็นอารมณ์ แต่จิตนั้นเป็น โลกุตตรจิต เพราะออกจากกิเลสทั้งอารมณ์และทั้งจิต มรรคญาณนี้จึงว่า อุกโตฎฐฐาน เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกิจและอารมณ์ในอริยสังขารทั้ง ๔ ทำการประหารกิเลสได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉตตามกำลังของมรรคญาณเป็นขั้น ๆ ไป แม้มรรคญาณจะเกิดขึ้นครั้งเดียว ก็หาใช่ทำการประหารกิเลสเท่านั้นไม่ ยังประหารเสียซึ่งสังสารวัฏฏ์ อันไม่มีเบื้องต้นและที่สุดอีกด้วย ที่ว่ามัลลจิตสำเร็จกิจในอริยสังขารทั้ง ๔ นั้น ก็เพราะว่า ขณะใดที่จิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ ขณะนั้นทุกขสังขซึ่งได้แก่ นามรูปที่เกิดดับเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากนามรูป เป็นธรรมที่สิ้นทุกข์สิ้นตัณหาแล้ว เพราะฉะนั้น

^{๓๘} ตี.ศ.๑๕/๒๒/๗.

มรรคญาณซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์ จึงทำการประหารกิเลสได้เด็ดขาดตามที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะว่า

นิพพานเป็นธรรมชาติที่สิ้นสุดแห่งทุกข์ เมื่อปัญญาได้ปฏิบัติมาจนถึงขั้นสมบุรณ์แล้ว ปัญญาเจตสิกจะเกิดตามอารมณ์นั้น ปัญญาเจตสิกเป็นมรรคองค์หนึ่งในองค์ ๘ เป็นตัวสัมมาทิฐิ จึงตัดสินเด็ดขาดในขณะที่ได้นิพพานเป็นอารมณ์ โดยความแน่ใจของปัญญาว่า ทุกข์นั้นมีจริง เพราะคนได้กำหนดมาแล้วในวิปัสสนาญาณ คัดหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้นมีจริง เพราะคนได้ประหารเรื่อยมาในขณะที่เจริญวิปัสสนานั้น นิโรธ อันเป็นธรรมที่สิ้นทุกข์ หรือเป็นที่ดับทุกข์นั้นมีจริง เพราะคนกำลังถือเอาเป็นอารมณ์อยู่ และมรรคมืดองค์ ๘ คือข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ก็มีจริง เพราะเป็นเหตุให้จิตมีนิพพานเป็นอารมณ์อยู่ในขณะนั้น ความแน่ใจก็ตัดสินเด็ดขาดลงไปได้ว่า ธรรมที่ดับทุกข์ ธรรมที่สิ้นคณหนานั้นมีจริงเพราะคนได้ประสบพบเห็นโดยประจักษ์ด้วยตนเอง เป็นสัมมาทิฐิโก ไม่ต้องเชื่อตามคำผู้อื่น^{๑๖}

ฉะนั้นอำนาจของปัญญาที่มีกำลังแรงกล้า เป็นปัญญาที่ได้พิสูจน์เห็นความจริงมาแล้วด้วยตนเอง จึงมีชื่อว่า วชิรปัญญา อันเป็นปัญญาเปรียบประดุจสายฟ้าที่มีกำลังแรงกล้ามรรคญาณ เกิดขึ้นครั้งแรก โสคาปัตติมรรคญาณ ด้วยคุณของมรรคญาณที่เกิดขึ้นแม้เพียงขณะเดียวเท่านั้นก็ได้ นามว่า อริยบุคคลขั้นที่ ๑ ชื่อว่า โสคาปัตติมรรค และปีติประจวบทั้ง ๔ ได้แน่นอน มรรคญาณ เป็นชาติกุศลที่เรียกว่า โลกุตตรกุศลมี ๔ อย่าง คือตั้งแต่ โสคาปัตติมรรคไปจนถึงอรหัตตมรรค โลกุตตรกุศลทั้ง ๔ อย่างนี้จะเกิดได้เพียงขณะเดียวเท่านั้น ไม่มีเกิดมากกว่านี้เลย และเมื่อเกิดกับผู้ใดแล้ว จะทำให้เป็นพระอริยบุคคลทันที ญาณ เป็นจุดมุ่งหมายอันสูงสุดในคำสอนพุทธศาสนาเถรวาท คือนับตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ไปจนถึงปัจจเวกขณญาณ ตามที่ได้อธิบายมาแล้วในบทที่ผ่านมา ญาณ ทำให้โยคาวจรหรือบุคคลทั่วๆ ไปกลายเป็นพระอรหันต์ได้ คือ มรรคญาณขั้นแรก โสคาปัตติมรรค

ญาณ ในระดับ โสคาปัตติมรรคนั้นสามารถตัดสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง กิเลสเครื่องร้อยรัด เป็นสิ่งที่เข้ามาผูกมัดจิตไม่ให้เป็นอิสระมี ๑๐ อย่างคือ

๑. สักกายทิฐิ คือมีความเห็นผิดว่า ชั้น ๕ มีตัวตน แต่สภาพจิตที่อยู่ในโสคาปัตติมรรคนั้นมองเห็นตามที่เป็นอย่างจริงว่า ชั้น ๕ เป็นของว่างเปล่า เป็นเพียงมายาเท่านั้น

^{๑๖} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๘, อ้างแล้ว, หน้า ๒๘๘-๒๘๙.

๒. วิจิติจณา คือความลึกลับสงสัย ลึกลับต่อเป้าหมาย คือพระนิพพาน ลึกลับต่อพระรัตนศรีย แต่สภาพจิตของโศคาปัตติมรรค หมกความลึกลับสงสัย มั่นคงต่อพระรัตนศรีย มั่นใจต่อหนทางและเป้าหมายคือพระนิพพานนั่นเอง

๓. สิลัพพตปรามาส คือการอุปถัมภ์ศีลพรต เช่นการรักษาศีลเพื่อความขลังศักดิ์สิทธิ์การประพฤติวัตรต่าง ๆ อย่างมงายไว้เหตุผล แต่สภาพจิตที่อยู่ในโศคาปัตติมรรค ความเชื่อหรือการกระทำทุกชนิดประกอบไปด้วยสติปัญญา เช่นการรักษาศีลก็เพื่อความบริสุทธิ์ของ กาย วาจา ใจ การประพฤติวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ก็ประกอบไปด้วยเหตุผลที่ชัดเจน

ญาณในระดับสกทาคามิมรรค หยั่งรู้สภาวะจิตที่สามารถตัดกามราคะ และปฏิฆะ ทั้ง ๓ อย่างนี้ให้เบาบางลง เรียกว่า ราคะ โทสะ โมหะเกิดขึ้นมาได้เพียงเล็กน้อย กามราคะ คือความรักใคร่ในอารมณ์ มี รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์ ที่มีอยู่ในจิตของพระสกทาคามิมรรค แต่ก็ยังเป็นชนิดที่เบาบางเล็กน้อยเท่านั้น ปฏิฆะ หมายถึงความโกรธ แต่ก็ยังเป็นความโกรธที่น้อยมาก เป็นแต่ไม่พอใจอย่างเบาบางเพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น เพราะสภาพจิตของท่านได้มีการพัฒนาสูงขึ้น ส่วน โมหะ คือความหลง ท่านก็ทำให้ลดลงเบาบางลง รวมความว่า ญาณในสกทาคามิมรรคนั้น นอกจากจะละสังโยชน์ ๓ อย่างได้แล้ว ก็ยังทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง เมื่อทั้ง ๓ อย่างนี้ได้เบาบางลง ความทุกข์ก็ลดน้อยลง และความสุกก็จะเพิ่มขึ้น เป็นผู้มีชีวิตสงบสุขมากขึ้น ตามหลักพระพุทธศาสนานั้น พระอริยบุคคลในขั้นนี้เมื่อสิ้นชีวิตแล้ว จะกลับมาเกิดในโลกนี้เพียงครั้งเดียว จึงได้ชื่อว่า พระสกทาคามี และในชาตินั้นก็จะได้บรรลุมรรคผลเป็นพระอนาคามี และพระอรหันต์ตามลำดับต่อไป

ญาณในอนาคามิมรรค ความหยั่งรู้ต่อสภาวะจิตที่ตัดกามราคะ และปฏิฆะได้เด็ดขาด มองเห็นถึงความไม่เกิดขึ้นหรือความสิ้นไปของสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่างที่เรียกว่า โอรัมภาคียสังโยชน์ ได้แก่สักกายทิฏฐิ วิจิติจณา สิลัพพตปรามาส กามราคะและปฏิฆะ กามราคะ คือความอยากในรูปเสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ในสิ่งเหล่านี้ สภาวะจิตของอนาคามิมรรคก็จะขจัดออกไป อนึ่งพระอนาคามีนี้ แม้ยังไม่ออกบวชยังอยู่ครองเรือน ก็ไม่มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องกามเลย มีแต่จะมุ่งบำเพ็ญความดีให้สูงยิ่งขึ้น เพื่อบรรลुพระนิพพานเป็นที่สุด ปฏิฆะ คือความโกรธ ของพระอนาคามีก็ไม่มี เพราะท่านได้ตัดรากเหง้าของความโกรธได้หมดแล้ว แม้ความพยายามก็หมดสิ้นไปด้วย ไม่มีความต้องการใน ลาภ ยศ สรรเสริญ ความทุกข์ก็หมดสิ้นไป คุณภาพจิตสูงขึ้น พระอนาคามีเมื่อสิ้นชีวิตแล้วจะไม่เกิดในโลกอีก แต่จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น คือ อวิหา อตปปา สุทัตสา สุทัตสี อกนิฏฐา ชั้นใดชั้นหนึ่งตามกำลังแห่งอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา พระอนาคามีผู้ไม่กลับมาเกิดในโลกอีก

ญาณในอรหัตตผล ความหยั่งรู้ต่อสภาวะจิตที่สิ้นสังโยชน์ทั้ง ๑๐ อย่างมองเห็นแจ่มชัด ถึงความไม่เกิดขึ้นของสังโยชน์ สังโยชน์ ๕ อย่างเบื้องสูงที่เรียกว่า อุทธัมภากิยสังโยชน์ ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ไม่เกิดอีกต่อไปเป็นจิตว่างชนิดที่ถาวร รูปราคะ ที่เกิดจากการปฏิบัติกรรมฐานจนได้รูปฌานมีจิตใจเป็นสุขติดในสุข แต่สภาวะจิตของพระอรหันต์จะไม่คิดในสิ่งเหล่านี้ เพราะท่านมองเห็นทุกข์ของสังสารวัฏอย่างแจ่มชัด และสํารอกความพอใจใน กามที่เกิดเสียแล้ว ไม่มีในภพไหน ๆ จิตของพระอรหันต์ใน อรูปราคะ ไม่คิดในรูปฌาน จิตของท่านทำให้เกิดเสขชนิดนี้หมดสิ้นไป เพราะท่านหมดความยินดีพอใจในภพทั้งปวงแล้ว จิตของ พระอรหันต์ไม่มี อุทธัจจะ คือความฟุ้งซ่าน เป็นกิเลสชนิดหนึ่ง จะไม่มีอยู่เลยในจิตของพระ อรหันต์ จิตพระอรหันต์จะเป็นจิตผ่องแผ้ว บริสุทธิ์อย่างแท้จริง

พระอรหันต์ จะไม่มีความ มานะ ถือตัวเองหลงผิด ความถือตัวเองเหล่านี้จะหมดสิ้นไป จากจิตพระอรหันต์ เพราะท่านเห็น อนัตตาแจ่มแจ้งที่สุด ถอนความยึดมั่นในตัวคนลงได้สิ้นเชิง ไม่มีตัวตนที่ไหนจะยึดถือ มีแต่นามกับรูปเท่านั้น ที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ไม่มีตัวบุคคลตัวคนเราเขา เป็นการถอนลูกศร คือความเศร้าโศก ความทุกข์ร้อนอันเป็นเหตุให้สิ้นเชิง

พระอรหันต์ผู้มีญาณ จะกำจัด อวิชชา ความหลง ความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริง ความไม่รู้แจ้งนี้ หมายถึงไม่รู้แจ้งในความจริงของชีวิตและสิ่งทั้งหลาย ไม่รู้ถึงการปฏิบัติถูกต้องตาม ทำนองครองธรรม และไม่รู้แจ้งในอริยสังขาร คือ อริยสัจ ๔ คือทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ แม้ว่าบุคคลจะได้บรรลุถึงขั้นอนาคามีแล้วก็ตาม แต่ยังไม่ชื่อว่ารู้แจ้งเห็นจริงในความจริงของชีวิต หรือในอริยสัจ โดยสมบูรณ์เพราะยังไม่รู้มรรคผลขั้น สูงนั้นเป็นอย่างไร เมื่อยังไม่รู้แจ้งก็ยังไม่สงสัยอยู่ จึงทำให้จิตหวั่นไหว จิตใจไม่อาจสงบสุขได้

อวิชชาที่ถูกทำลายลงเป็นลำดับ นับตั้งแต่ได้บรรลุมรรคผลขั้นต้น ๆ อุปมาเหมือนกับฟ้า แลบในเวลากลางคืน ซึ่งทำให้ความสว่างชั่วแวบหนึ่ง แล้วความมืดก็ปกคลุมต่อไป มรรคญาณใน ขั้นต้น ๆ ที่ทำลายอวิชชาเหมือนฟ้าแลบอวิชชาเปรียบเหมือนความมืดที่ยังคงเหลืออยู่ แต่เมื่อบุคคล ได้บรรลุพระอรหันต์แล้ว มรรคจิตจึงประหารอวิชชาที่เหลืออยู่ให้หมดไป เหมือนดวงอาทิตย์โผล่ ขึ้นมาทำลายความมืดทั้งหมดให้หมดสิ้นไปฉะนั้น

พระอรหันต์ผู้มีญาณแม้จะมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ แต่จิตของท่านก็บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทั้ง มวลไม่มีโลก โกรธ หลง ไม่มีตัณหา อุปปทาน มีความสุขร่มเย็นทางจิตใจอย่างสูงสุด เพราะได้ พัฒนาจิตถึงขั้นที่สุดแล้ว เป็นพระอเสขบุคคล จบกิจแห่งพรหมจรรย์ ไม่ต้องขวนขวายเพื่อศึกษา ในขั้น สติ สมาธิ และปัญญาอีกต่อไปแล้ว มีแต่จะบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่นเท่านั้นเป็นบุคคลตัวอย่างที่เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมอย่างสูง ควรแก่การเคารพบูชาอย่างยิ่งที่สุดและเป็นนาบุญของโลก อย่างยอดเยี่ยม

ญาณของผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์นี้ ถ้าเป็นฆราวาสจะอยู่ในฆราวาสไม่ทันข้ามวันก็จะต้องอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ในวันที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น ถ้าไม่อุปสมบทจะอยู่เป็นฆราวาสได้ไม่เกินวันนั้น จะต้องนิพพาน ข้อนี้เป็นธรรมชาติ หรือเป็นธรรมชาติของความเป็นพระอรหันต์ ทั้งนี้ก็เพราะจิตของพระอรหันต์ที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง แม้เมื่อยังดำรงชีวิตอยู่ไม่สมควรที่จะอยู่ในเพศฆราวาส ซึ่งเป็นเพศที่ต่ำสำหรับพระอรหันต์ จะอยู่ได้ในเพศบรรพชิตเท่านั้น

พระอรหันต์นี้ เมื่อดับขันธแล้วจะเข้าสู่พระนิพพาน พ้นจากการเกิดแก่เจ็บตาย ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีกต่อไป แต่ได้เข้าสู่ภาวะอันเป็นบรมสุขตลอดไป

๔.๔ ประโยชน์ของญาณในการดำเนินชีวิต

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ ต่างก็ประกอบอาชีพมีการดำเนินชีวิตแตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถ สติ ปัญญา ของแต่ละบุคคลจะแตกต่างกันไป บุคคลผู้มีความประพฤติปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ได้มีการฝึกฝนอบรมภาวนา จนเกิดสติ สมาธิ ปัญญาแก่กล้าขึ้นทำให้ดวงตาเห็นธรรม คือ ญาณ ความรู้แจ้ง เห็นจริง รู้แจ้งแทงตลอดในสรรพสิ่งทั้งปวงในโลกนี้

บุคคลผู้มีญาณ ผู้มีความรู้แจ้งจะสามารถดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้อง จะมีการประกอบอาชีพในทางที่สุจริตธรรม ไม่ว่าจะเป็ทาง กาย วาจา และใจ ผู้มีญาณจะรู้แจ้งในสังขารธรรมที่เป็น กุศล และอกุศล คือการกระทำที่เป็นส่วนดี และที่เป็นส่วนชั่ว ตามหลักพระพุทธศาสนาแล้ว ญาณ มีประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์มาก ดังนี้คือ

๑. ช่วยให้นุชย์รู้จักสิ่งที่ดี หรือสิ่งที่ดี ไม่กล้าประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่เป็นอกุศล ด้วยกาย วาจา และใจ เพราะมีญาณหรือธรรมะกำกับอยู่

๒. ช่วยทำให้มนุษย์ดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา คือปฏิบัติตามทางของอริยธรรมมีองค์ ๘ ประการคือ มัชฌิมาปฏิปทา

๓. ช่วยให้นุชย์หลุดพ้นจาก กิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลง ให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ คือการเวียนว่ายตายเกิด จนเข้าสู่จุดมุ่งหมายอันสูงสุดคือพระนิพพาน

๔. ช่วยทำให้สามัญชนธรรมดาปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธองค์กลายเป็นพระอรหันต์ได้ พระอรหันต์เป็นผู้หลุดพ้นจากกิเลส กองทุกข์ เป็นผู้รู้เหตุแห่งการดับทุกข์รู้รูปนามสังขาร เป็นผู้เข้าถึงธรรมชั้นสูง เป็นผู้หมดกิเลสค้นหาทั้งปวง

บุคคลผู้มีญาณ เป็นผู้รู้แจ้งแทงตลอด มีปัญญา กำจัด อวิชชา ความมืดบอดออกไปจากจิตตันตันได้อย่างเด็ดขาด ไม่ติดใน รูป เสียง กลิ่น รส ไม่มีอุปาทาน เกิดความยึดมั่นถือมั่นว่า

เป็นของคน มีตัวตน ผู้มีญาณจะมีจิตผ่องใส ขาวสะอาด ไม่เศร้าโศกเสียใจ ไม่หวั่นไหว เป็นบุคคลผู้เข้าถึงธรรม มองเห็นความปลอดโปร่งโล่งใจ รู้แจ้งในสิ่งทั้งหลายทั้งปวง

ญาณนี้เป็นธรรมะที่ช่วยทำให้พระพุทธองค์เกิดดวงตาเห็นธรรม คือรู้แจ้งในสิ่งที่ เป็นสังขตธรรมสิ่งที่มีชีวิต และอสังขตธรรม สิ่งที่ไม่มีชีวิต ตามความเป็นจริง ทำให้พระองค์ได้ตรัสรู้ เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เนื่องด้วยมี ญาณ และอริยสังข ๔ จึงทำให้พระพุทธองค์ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิตบั้นปลายของพระองค์ เป็นธรรมขั้นสูงสุด ส่งผลให้พระองค์สั่งสอนเวไนสัตว์ทั้งโลกให้ประพฤติตามด้วยการประพฤติปฏิบัติชอบ ไม่ประมาทในชีวิต ให้กระทำความดี ทำกุศลให้เกิดขึ้น จะส่งผลให้ผู้ปฏิบัติตาม หลุดพ้นจากความทุกข์ ความคับทุกข์ได้ทั้งปวง

ญาณ มีประโยชน์มากในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทุก ๆ คนทั่วโลก ญาณช่วยทำให้บุคคล ประกอบอาชีพในทางที่สุจริตธรรม ทั้งทาง กาย วาจา และใจ ผู้มีญาณจะเป็นผู้มีจิตใจบริสุทธิ์ หมดจด ขาวสะอาด ปราศจากกิเลสอาสวะทั้งปวง เป็นจิตใจที่ได้รับการฝึกฝนอบรม ภาวนามา เป็นอย่างดี จนถึงขั้นพัฒนาไปถึงปัญญาและญาณ มีความรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งปวง รู้เหตุแห่งการเกิดทุกข์ รู้สาเหตุแห่งการดับทุกข์ มีความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ญาณจะช่วยให้มนุษย์ทุกคนผู้มีศรัทธา มีศีลบริสุทธิ์ ประพฤติปฏิบัติตามไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เกิดดวงตาเห็นธรรม คือ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง จะทำให้บุคคลหลุดพ้นจากความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป บุคคลที่มีญาณอันแก่กล้าแล้ว ถึงแม้มีชีวิตอยู่ในปัจจุบันจะไม่สามารถกระทำความชั่วใด ๆ ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นที่ลับหรือที่แจ้ง เพราะบุคคลผู้มี ญาณและปัญญาเป็นผู้สิ้นกิเลสค้นหาทุกประการ มีจิตมุ่งตรงไปสู่พระนิพพาน อันเป็นแดนเกษมแห่งความสุขสุดยอดเป็นจุดมุ่งหมายที่สูงสุดในพระพุทธศาสนา อันเป็นที่ต้องการและปรารถนาของมนุษย์ทั่วทุกมุมโลก

ญาณ คือความรู้แจ้ง รู้จริง เกิดขึ้นจากจิตใจอันขาวสะอาด บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลส อาสวะ อันเป็นเครื่องเศร้าหมองหมกมดองอยู่ในจิตใจอีกต่อไป ญาณจะสามารถเป็นบันไดนำทางให้มนุษย์ทุกคนดำเนินชีวิตไปในทางที่สุจริต ถูกต้อง ถึงแม้ว่าจะประกอบกิจการงานอะไรก็ตามบุคคลผู้นั้นก็จะประสบผลสำเร็จลุล่วงไปด้วยดีทุก ๆ ประการ เพราะเขามีความรู้มีความเห็นว่า สิ่งที่มีชีวิตทุกอย่างที่เกิดขึ้นในโลกนี้ ต้องมีการแตกสลายไปเป็นธรรมดา คือ มันเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ไม่ว่าจะ เป็นมนุษย์และสัตว์เครื่องนรกทุกประเภทตกอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ คือเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่หวั่นไหว มันคงถาวรอยู่ได้ตลอดไป

บุคคลผู้มีญาณ จะเข้าใจและสามารถมองเห็นทะลุปรุ โปร่งในสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกได้ อย่างถูกต้องสมบูรณ์ ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า ได้มองเห็นสัจธรรมที่แท้จริงอันยิ่งใหญ่และ

ถูกต้อง การที่บุคคลได้รู้แจ้ง และมองเห็นสังขารอย่างถูกต้องและสมบูรณ์นั้นก็เพราะเกิดจากการประพฤติปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์นั่นเอง

บุคคลผู้มีญาณ เป็นบุคคลที่ปราศจากกิเลสอาสวะทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นพระอรหันต์ หรือเป็นอรหันต์ผู้ห่างไกลจากกิเลส ถ้ากล่าวถึงทางด้าน จิตใจ หรือทางกาย วาจา แล้ว พระอรหันต์ผู้มีญาณนี้ จะมีจิตใจอ่อนโยน บริสุทธิ์มีความเมตตาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์โลกทุก ๆ คน ไม่คิดใส่ร้ายป้ายสี ไม่มีจิตใจอิจฉาริษยาไม่คิดเอาเปรียบ ไม่คิดทำร้ายต่อบุคคลใด ๆ ทั้งสิ้น ตรงกันข้ามคิดหาทางที่จะช่วยเหลือให้มนุษย์ทุกคนทั่วโลกหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง

ผู้มีธรรมะหรือมีญาณ จะช่วยให้จิตใจของมนุษย์มีการพัฒนาขึ้น เจริญขึ้นและยังช่วยให้สังคมมนุษย์เจริญขึ้น เพราะมนุษย์ทุกคนจะเข้าใจและรู้หลักการปฏิบัติในทางที่ถูกต้อง ไม่กระทำผิดกฎหมายทางบ้านเมือง ทำในทางที่ถูกต้อง คือทำตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ยึดเอาหลักธรรมของพระพุทธองค์นำมาประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุดแก่มวลมนุษยชาติทุก ๆ คนทั่วโลก

ญาณ ในคำสอนพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ถ้าอธิบายให้ตรงตามหลักคำสอนของพระองค์แล้ว พระพุทธองค์มุ่งเน้นสอนให้รู้จัก นามและรูป ของสิ่งที่มีชีวิตทุกประเภท พระองค์มุ่งสอนให้รู้ว่ นามและรูปเกิดมาจากสาเหตุอะไร อะไรทำให้เกิด นามรูป เมื่อมนุษย์เกิดขึ้นมาแล้ว ทำไมมนุษย์จึงได้รับความทุกข์ ความทุกข์นั้นเกิดมาจากสาเหตุอะไร นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังสอนให้มนุษย์รู้สาเหตุและหาทางแก้ไข แก้ปัญหาความคับทุกข์ มนุษย์เราทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ย่อมประสบกับความ สุข และความทุกข์ปะปนกันไป เป็นธรรมชาติของปุถุชนผู้ยังมีกิเลสอยู่ ก็ย่อมประสบกับสิ่งเหล่านี้อยู่เป็นธรรมดา บางคนก็มีน้อยบ้าง บางคนก็มีมากบ้าง แล้วแต่ผลของกรรม หรือการกระทำไว้ ในชาติก่อน ถ้าทำความชั่วมากก็จะได้รับผลกรรมคือลำบากมากตรงกันข้ามถ้าบุคคลใด กระทำกรรมดี ไว้มากผลรับก็จะประสบกับความ สุขมาก ความสุขในที่นี้หมายถึงความสุขที่เกิดจากจิตใจที่บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสอาสวะทั้งปวง ความสุขที่ได้รับและปราศจากกิเลสอาสวะทั้งปวงนี้เกิดจากบุคคลผู้มีญาณ คือเป็นผู้รู้เห็น เข้าใจในสิ่งทั้งหลายที่เป็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง

ผู้มีญาณและปัญญา จัดว่าเป็นบุคคลที่มีคุณธรรมขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา บุคคลผู้มีญาณและปัญญาจัดว่าเป็นบุคคลผู้ประเสริฐที่สุดในโลกของมนุษย์นี้ คือเป็นพระอรหันต์ผู้ไม่มีความอยาก ความปรารถนาในสิ่งใด ๆ ในโลก มีจิตที่มุ่งตรงไปสู่พระนิพพาน เป็นอาวสานบั้นปลายชีวิต ไม่หวนกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสารอีกต่อไป สมควรที่มนุษย์ชาวโลกทุก ๆ คน ควรให้ความสนใจหันมาประพฤติปฏิบัติธรรมเพื่อให้เกิดความรู้ (ญาณ) ความเข้าใจในสิ่งที่

เป็นประโยชน์และความถูกต้องในการประกอบอาชีพในทางที่สุจริต การปฏิบัติอย่างนี้จัดว่าเป็น
ดำเนินชีวิตในทางที่ถูกต้อง มนุษย์เราบางคนอาจจะมีเชื่อในสิ่งทั้งมลาย เข้าใจผิด ซึ่งคิดว่า
ตนเองถูกต้อง หรือมีความเชื่อไปตามกระแสของสังคมโลกของมนุษย์ เช่นมีความเชื่อว่า บาปบุญ
ไม่มีจริง นรก สวรรค์ ไม่มีจริง การกระทำทุกอย่างไม่มีผลต่อผู้กระทำ ถ้ามนุษย์เรามีความเชื่อ
และมีความคิดอย่างนี้เป็นอันตรายต่อตนเองและเพื่อนมนุษย์ทุกคนทั่วโลกด้วย

พุทธศาสนา ไม่ได้สอนให้มนุษย์นอนรอคอยโชคชะตา นอนรอคอยทรัพย์สมบัติที่จะมี
คนนำมาให้ นอนรอคอยความสุขโดยไม่ได้ทำอะไรทั้งสิ้น ซื่อห่วย เล่นการพนันหวังทรัพย์สมบัติ
เพื่อจะได้ร่ำรวยมีความสุขสบาย สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นการพนันผิดกฎหมายบ้านเมืองและผิดศีลธรรม
เป็นอย่างมาก คำสอนพุทธศาสนาที่แท้จริงนั้นมุ่งสอนให้มนุษย์ทุกคนประพฤติปฏิบัติฝึคนอบรม
สมณภาวนา สมาธิ รักษาศีล เจริญเมตตาภาวนา ปฏิบัติกรรมทางสายกลาง คือมัชฌิมาปฏิปทา
เส้นทางนี้แหละเป็นทางเอก เป็นทางอันประเสริฐที่จะนำมนุษย์ทุกคนไปสู่ความสุข และหลุดพ้น
จากความทุกข์ทั้งปวงได้

ญาณ สามารถทำให้จิตใจของบุคคลเปลี่ยนแปลงได้ เมื่อก่อนเขายังไม่รู้ไม่เคยปฏิบัติกรรม
ไม่เข้าใจในเรื่องนี้เขาจะเป็นคนมีจิตใจ มีความโลภ ความโกรธ ความหลงอยู่มากเพราะยังไม่เคย
ประพฤติปฏิบัติกรรม ไม่รู้ไม่เข้าใจ ไม่มีการฝึกฝนอบรม เจริญเมตตาภาวนาจิตของเขาจึงมีอวิชชา
ปิดบังอยู่ไม่รู้ ไม่เห็นแจ้งแทงตลอดในสัจจะธรรมจึงทำให้เขาได้รับความทุกข์ยากลำบากอยู่ ใน
ลักษณะตรงกันข้ามเมื่อได้ประพฤติปฏิบัติกรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์แล้ว จิตของเขา
จะมีการเปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้น นั่นคือเกิดปรากฏการณ์ที่ไม่เคยมีมาก่อน คือความรู้แจ้ง เห็นจริง
มีดวงตาเห็นธรรม คือ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติอย่างแท้จริง ความรู้ที่
เกิดจากญาณนี้เป็นความรู้ที่สมบูรณ์ประเสริฐยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ในโลก ผู้มีญาณเปรียบเหมือนผู้มีแก้ว
อัญมณีที่ใสสะอาด บริสุทธิ์อยู่ภายในจิตใจ อันเป็นสิ่งที่ประเสริฐสุด ไม่มีสิ่งอื่นใดที่จะเปรียบ
เทียบได้ในพุทธศาสนา

บทที่ ๕

บทสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ บทสรุป

จากการศึกษาเรื่องญาณในแง่มุมต่าง ๆ แล้ว พบว่า ญาณเป็นปัญญาญาณที่เกิดจากการปฏิบัติ มิใช่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน หรือเกิดจากความเข้าใจในระดับปัญญาที่ใช้กันในโลกทั่วไป เพราะญาณและปัญญาในพระพุทธศาสนานั้นมีความหมายเดียวกันซึ่งเป็นสภาวะที่จิตรู้แจ้งเห็นจริง ทั้งสมมติสัจจะและปรมาตตสัจจะตลอดไม่กลับกลาย หรือที่เรียกว่า รู้แจ้งในกองสังขาร

สำหรับกระบวนการให้เกิดญาณนั้น ผู้ปฏิบัติต้องดำเนินตามหลักของไตรสิกขาเท่านั้น ได้แก่ การรักษาศีล การปฏิบัติสมาธิ และปัญญา คือ การพิจารณาไตรลักษณ์ เนื่องจากหลักธรรมที่ได้แสดงไว้ในพระไตรปิฎกซึ่งนำเสนอไว้แล้ว ไม่ว่าจะเป็นหลักแห่งสมณะและวิปัสสนา สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ วิสุทธิ ๗ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ เป็นต้น ล้วนแล้วสรุปลงในกระบวนการของศีล สมาธิ ปัญญาทั้งสิ้น ทั้งศีล สมาธิ และปัญญานั้นเป็นธรรมที่ส่งเสริมกันและกัน คึงนั้นจึงพบว่า ไม่มีหนทางอื่นใดอีกที่จะทำให้เกิดญาณได้นอกจากแนวทางนี้ ถ้าหากปฏิบัติผิดไปจากนี้ก็จะไม่ใช่หนทางที่ถูกต้อง จะเห็นได้จากสมณะ พราหมณ์ในอดีตกาลก่อนกาลแห่งพระพุทธศาสนาก็พยายามอย่างยิ่งที่จะเข้าถึงญาณแต่ก็ไม่สามารถค้นพบญาณได้ เนื่องจากปฏิบัติไม่ครบองค์ ๓ ตามหลักแห่งไตรสิกขาดังกล่าว กล่าวได้ว่า ญาณ หรือ ปัญญา หรือวิปัสสนา หรือ ปัญญาญาณ หรือ ญาณทัศนะ เป็นไวพจน์ของกันและกันที่ใช้ในความหมาย ความเห็นแจ้งในสัจจะซึ่งเป็นผลของกรปฏิบัติทั้งสิ้น

ญาณจึงเป็นหลักธรรมที่สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจได้ ทำให้ผู้ปฏิบัติรู้จักผลของสิ่งที่คิดสิ่งที่ชั่ว ทำแต่ความดีอย่างมั่นคง และเกรงกลัวต่อความชั่วอย่างแท้จริง มีจิตใจที่สะอาด บริสุทธิ์ รู้แจ้งสัจธรรม จันท์ ๕ ตามธรรมชาติโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นความเป็นตัวตนอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ สามารถกำจัดกิเลสอย่างหายวับไปจนถึงอย่างละเอียดได้อย่างหมดจด ทำให้ผู้ปฏิบัติซึ่งเป็นปุถุชนกลายเป็นพระอรหันต์บุคคลได้ ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต มีจิตมุ่งตรงต่อพระนิพพาน

พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญแก่คำสอนของญาณนี้มาก เพราะมีความเห็นว่า ญาณนี้เป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่อาจนำชีวิตและสังคมมนุษย์ไปสู่ความเจริญ หรือความเสื่อมก็ได้ ถ้าหากมนุษย์ไม่ประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ก็จะทำให้เกิดความทุกข์ยากลำบากโดยประการต่าง ๆ ได้ หรือมิฉะนั้นอาจจะนำไปสู่ความดับทุกข์เข้าสู่พระนิพพานได้ ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับการประพฤติปฏิบัติของบุคคล หากมีการประพฤติปฏิบัติผิดก็จะทำให้เกิดความเดือดร้อน จะส่งผล

ทำให้เกิดทุกข์ได้ จิตของมนุษย์ก็เป็นสิ่งสำคัญมาก ถ้าจิตใจสงบ ผ่องใสเป็นสมาธิ อาจนำไปสู่สุคติ ความสุขได้ ตรงกันข้ามถ้าจิตเศร้าหมอง อาจนำไปสู่ความทุกข์ได้เหมือนกัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า สัตว์โลกถูกจิตนำไป ตกไปตามอำนาจของจิต อันเป็นวงจรของปฏิจสงฆูปบาทสายให้เกิดความทุกข์ หากมองในแง่ธรรม เป็นเหตุให้การดำเนินชีวิตเป็น ไปเนิ่นช้า ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการทำความดีให้สำเร็จ ตกอยู่ในสังสารวัฏฏ์อันยาวนาน ในทางกลับกัน หากบุคคลเริ่มต้นชีวิตด้วยการประพฤติปฏิบัติ มีอุดมการณ์ หรือทัศนคติ มีความเชื่อความเข้าใจขั้นตอนในการปฏิบัติแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้กระบวนการ ในการดำเนินชีวิต ความคิด ความปรารถนา ความเข้าใจถูกต้องตามไปด้วย อันเป็นเหตุให้วิถีชีวิตดำเนินไปตามทางสายกลาง คือ มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางดับทุกข์ด้วยเหตุดังกล่าว

การดำเนินชีวิตตามทางสายกลางนั้น จำเป็นจะต้องฝึกฝนอบรมจิตให้เป็นสมาธิและการประพฤติปฏิบัติทำให้สัมมาทิฐิเกิดขึ้นก่อน จึงจะดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้องได้ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทจึงมองเห็นการพัฒนาสัมมาทิฐิเป็นสิ่งที่สำคัญมาก ถ้ามนุษย์เราปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ จึงจะเกิดความรู้ คือ มรรคคามรรคญาณเกิดขึ้น

เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใดแล้ว บุคคลผู้นั้นก็จะกลายเป็นพระอริยบุคคล คือรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริง ถ้ามองตามความเป็นจริงแล้ว บุคคลผู้มีญาณต้องมีการพัฒนาความรู้ และมีการพัฒนาปัญญาอยู่เสมอ การพัฒนาคงกล่าวนี้ คือการพัฒนาญาณให้สูงขึ้นไปนั่นเอง คือตั้งแต่โลกียญาณ ไปจนถึงระดับ โลกุตตรญาณ หรือตั้งแต่ขั้นพื้นฐาน ไปจนถึงขั้นบรรลุมรรค ผล นิพพาน

ญาณเป็นหลักคำสอนที่เป็นสังฆธรรมที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบเองคือหลักอริยสัจ ๔ เป็นคำสอนที่ช่วยให้พ้นทุกข์ เป็นหลักธรรมที่สอนให้เห็นถึงเหตุและผลของทุกข์ สามารถดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมในคำสอนพุทธศาสนา ชีวิตของมนุษย์สังคมโลกทั้งหลายจะดำเนินไปในทางที่ดีหรือไม่ดีนั้น ขึ้นอยู่กับการประพฤติปฏิบัติ หรือเรียกว่าการกระทำ การกระทำนั้นทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า “กรรม” กรรมเกิดจากการกระทำของบุคคล บุคคลละทำกรรมดี เรียกว่า “กุศลกรรม” กระทำกรรมชั่ว เรียกว่า “อกุศลกรรม” การกระทำดังกล่าวนี้ จะทำให้วิถีทางการดำเนินชีวิตของมนุษย์มีความแตกต่างกัน บุคคลผู้มีญาณและปัญญาจะได้เปรียบกว่าบุคคลผู้ไม่มี เพราะฉะนั้น ญาณและปัญญาเป็นความรู้ที่สามารถหยั่งรู้ความเกิดขึ้นของสรรพสิ่งทั้งหลาย ว่า ความเกิดเป็นทุกข์ และหยั่งรู้กิจคือหน้าที่ที่จะต้องทำ พร้อมทั้งสิ่งกระทำนั้นได้กระทำเสร็จสิ้นและถูกต้องแล้ว ญาณ สามารถรู้จักนามธรรม และรูปธรรม ยังแน่ใจว่าในโลกนี้มีเพียง รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น ที่มีสภาวะจริง เป็นจริง มีอยู่จริง สามารถพิสูจน์

ได้จริง นอกจากนี้แล้ว ญาณยังรู้เหตุปัจจัยของนามรูป ว่าสิ่งทั้งหลายเหล่านี้ต่างก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน

นอกจากนี้ ญาณยังรู้เห็น นามรูปเป็น อนิจจัง คือไม่เที่ยง ทุกข์จึง ทนอยู่ไม่ได้ อนัตตามีการบังคับไม่ได้ เพราะทั้งรูปและนามเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเสมอ เมื่อผู้ประพฤติปฏิบัติธรรมมีสติปัญญาจดจ่ออยู่กับนามรูปปัจจุบันแล้ว โลกะ โทสะ โมหะ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ผู้มีสติปัญญาฝึกฝนอบรมดีแล้วย่อมสามารถกันกิเลสไม่ให้เกิดขึ้นในจิตใจได้ เมื่อมีสติแก่กล้าขึ้นปัญญาก็มีมากขึ้น ญาณ วิชชา ปัญญา แสงสว่างเกิดขึ้น จึงเห็นความเกิดดับของนามรูปพร้อม ๆ กัน ผู้มีญาณและปัญญาจะมีความรู้ละเอียดมากขึ้น มีพละ สรทธา วิริยะ สติปัญญา กำลังแก่กล้าสามารถรอบรู้ ในรูปนามเกิดดับแจ่มแจ้งขึ้น เป็น อนิจจัง ทุกข์จึง อนัตตา ก็เกิดญาณขึ้น มองเห็นสังขารทั้งหลายปรากฏเป็นของน่ากลัว พิจารณาเห็นความแตกสลายไปของสังขารเป็นสิ่งบกพร่องจะต้องระคนอยู่ด้วยความทุกข์ เกิดความเบื่อหน่ายไม่เพลิดเพลินเจริญใจ ย่อมปรารถนาจะพ้นไปจากสังขารเหล่านั้น พิจารณาหาทางเพื่อจะให้พ้นไปเสีย จึงยกเอาสังขารขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยพระไตรลักษณ์เพื่อมองอุบายที่จะปลดปล่อยออกไปพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงว่า ความเป็นอยู่เป็นของมันเป็นอนัตตานั้นเป็นธรรมดาจึงวางใจเป็นกลางได้ เป็นการหยั่งรู้หรือริยสังข์คือญาณที่มุ่งไปสู่พระนิพพานแล้ว เป็นญาณขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้น มรรคญาณก็เกิดขึ้น ทำให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ต่อไป มรรคญาณเกิดขึ้น ผลญาณก็เกิดตามมา ในลำดับถัดไปจากมรรคญาณของความเป็นอรหันต์คือความเป็นผู้บริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณทัสสนะที่เรียกว่า “ญาณทัสสนวิสุทธิ” ซึ่งเกิดจากการประพฤติปฏิบัติ ความเป็นอรหันต์ย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธินี้ เป็นการบรรลุจุดมุ่งหมายอันสูงสุดแห่งวิสุทธิ คือ ไตรสิกขา ๓ คือ สติ สมาธิ ปัญญา หรือการปฏิบัติพุทธธรรม ถัดจากนั้นก็เกิด ญาณ คือ มรรค ผล นิพพานอันเป็นอวสานอันปลายของชีวิต

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาเรื่องของญาณตามคัมภีร์พระไตรปิฎกในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นแนวความคิดทางด้านการพัฒนาจิต ฝึกฝนอบรมจิตเพื่อให้หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง พบว่า ญาณ ตามคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ให้แนวความคิด และขั้นตอนของการปฏิบัติไว้อย่างครบถ้วน ทุกด้าน คือ ในด้านสิ่งแวดล้อม ด้านตนเอง ด้านครอบครัวและสังคม ด้านศีลธรรมและคุณธรรม ด้านการศึกษา ด้านการประพฤติปฏิบัติเพื่อจุดหมายปลายทางสูงสุดในชีวิต

ดังนั้น หากบุคคลปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ แล้วนำมาเอาความรู้ที่ได้จากการศึกษา มาปฏิบัติและประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน ก็จะประสบผลสำเร็จในการพัฒนาชีวิตตามลำดับ คือ ตั้งแต่ระดับความดีขั้นพื้นฐาน ความดีระดับกลาง และความดีระดับสมบูรณ์สูงสุด

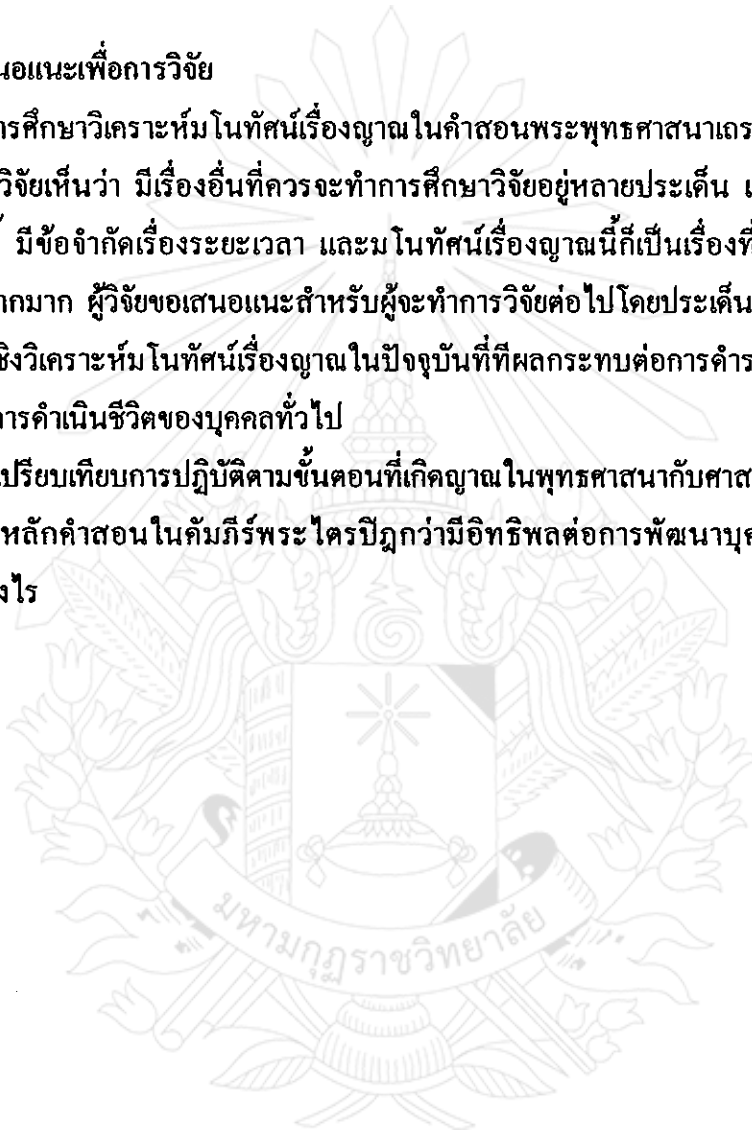
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

จากการศึกษาวิเคราะห์หมโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาทตามคัมภีร์พระไตรปิฎก ผู้วิจัยเห็นว่า มีเรื่องอื่นที่ควรจะทำการศึกษาวิจัยอยู่หลายประเด็น เนื่องจาก การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ มีข้อจำกัดเรื่องระยะเวลา และหมโนทัศน์เรื่องญาณนี้ก็เป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน มีชั้นการปฏิบัติยากมาก ผู้วิจัยขอเสนอแนะสำหรับผู้จะทำการศึกษาวิจัยต่อไป โดยประเด็นดังนี้คือ

๑. การศึกษาเชิงวิเคราะห์หมโนทัศน์เรื่องญาณในปัจจุบันที่ผลกระทบต่อการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนา และการดำเนินชีวิตของบุคคลทั่วไป

๒. การศึกษาเปรียบเทียบการปฏิบัติตามขั้นตอนที่เกิดญาณในพุทธศาสนากับศาสนาอื่น

๓. การศึกษาหลักคำสอนในคัมภีร์พระไตรปิฎกว่ามีอิทธิพลต่อการพัฒนาบุคคลและสังคมอย่างไร

บรรณานุกรม

พระไตรปิฎก

การศาสนา.กรม พระไตรปิฎกภาษาไทย.ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.ฉลองสิริราชสมบัติ

๕๐ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕. เล่มที่ ๑, ๓, ๑๐, ๑๑, ๑๒.

การศาสนา.กรม พระไตรปิฎกภาษาไทย.ฉบับหลวง.เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐

ปี. เล่มที่ ๙, ๑๔, ๑๕, ๑๖, ๑๗, ๑๘, ๑๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๒๕.

การศาสนา.กรม พระไตรปิฎกภาษาไทย.ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.เฉลิมพระเกียรติ

พระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ. เล่มที่ ๒๐, ๒๑, ๒๒, ๒๓, ๒๔, ๒๕, ๒๖, ๓๑,

๓๔, ๓๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

การศาสนา.กรม พระไตรปิฎกภาษาไทย.ฉบับสังคายนาในพระบรมราชูปถัมภ์. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๓๐.

หนังสือทั่วไป

คณะธรรมทาน. หนังสือพิมพ์พุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิธรรมทาน, ๒๕๔๗.

ญาณสังวร สมเด็จพระ. (สุวฑฒโน). หลักระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

เดือน คำดี คร. พุทธปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔.

เทพศิลา.พระ. (ระแบบ จิตญาโณ). ธรรมปริทรรศน์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

_____ . พระสูตรตันคปิฎกสังยุตตรนิกาย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

เทพวิสุทธิกวี.พระ. (พิจิตร จิตตวณโณ). การพัฒนาจิต. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____ . วิปัสสนากาวนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

_____ . จิตวิทยาในพระอภิธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๔.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิสุทธิมรรค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

ธรรมธีรราชหามณี.พระ (โชคก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๘). วิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์พรินต์กราฟจำกัด, ๒๕๓๒.

ธรรมปิฎก, พระ.(ป.อ.ปยุตโต). พุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

..... พจนานุกรมศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

..... พจนานุกรมศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

..... ประโยชน์สูงสุดของชีวิต. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๑.

..... ธรรมบุญชีวิต. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

..... ความคิดแหล่งสำคัญของการศึกษา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม,
๒๕๓๗.

..... ไตรลักษณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗.

..... ธรรมะกับการทำงาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗.

..... แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสาร, ๒๕๔๔.

..... การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗.

ธรรมมหาวิธานวัตร, พระ. พระวิสุทธิมรรคเสด็จ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ศ.ธรรมภักดี,
๒๕๑๐.

บรรจบ บรรรจึ. ปฎิจอสมุปบาท. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘.

บัญชา เนตินันท์. พล.ต.อ. พระสุตตันตปิฎกฉบับย่อ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

บุญมี แทนแก้ง.ศศ. ญาณวิทยา.(ทฤษฎีความรู้). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โอเดียนสโตร์,
๒๕๓๓.

..... พระพุทธศาสนากับปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เม็ททรายพรินต์, ๒๕๔๐.

..... พุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๘.

..... ความจริงของชีวิต. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โอเอสพรินต์, ๒๕๔๒.

บุญเสมอ แดงสังวาลย์. พุทธธรรมนำสุข. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สร้อยทอง, ๒๕๔๔.

ปิ่น มุกกันต์.พ.อ. คำบรรยายพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

_____ . แนวสอนธรรมะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

ปิยทัสสี.ภิกขุ. วิมุตติธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

พร รัตนสุวรรณ. พุทธวิทยา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๕.

พรหมโมลี.พระ.(วิลาศญาณวโณ ป.ธ.๕). วิมุตติรัตนมาลี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ดอกหญ้า,
๒๕๓๗).

_____ . โพธิธรรมที่ปณี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕.

พุทธทาส.ภิกขุ. แก่นพุทธศาสตร์ (ใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา). กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

_____ . คู่มือมนุษย์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

_____ . หลักธรรมสำหรับนักศึกษา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗.

_____ . อริยมรรคหนทางอันประเสริฐสำหรับดำเนินชีวิต. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

_____ . ใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา,
๒๕๔๒.

ไพโรจน์ อุ่มฉะเชียร. พุทธชาติในพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สร้อยทอง, ๒๕๔๐.

มหาอุทัย อุทโย.พระ. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องคัมภีร์ในพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์สภาการศึกษามหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ราชวรุมณี.พระ.(ประยูร ธมมจิตโต). พระวิมุตติมรรค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สยาม,
๒๕๔๑.

_____ . ไตรลักษณ์ในชีวิตประจำวัน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๐๕.

วชิรญาณวงศ์.สมเด็จพระสังฆราชเจ้า.กรมหลวง. พระไตรปิฎกประจำตัว. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี. พระอภิธรรมมงคลสังคหะกัมมัฏฐานสังคหวิภาค. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มูลนิธิเนรมิตานันท์, ๒๕๔๔.

วสัน อินทสระ. หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย,
๒๕๔๐.

_____ . การฟังตน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนธรรม, ๒๕๔๔.

_____ . พระสูตรต้นปิฎกอังคุตตรนิกาย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย,
๒๕๔๔.

วิเชียร ชานุกรบุญเจริญ. พุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โอเคียนสโตว์, ๒๕๓๕.

สมภาร พรหมทา. มนุษย์กับศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

สุชีโว ภิกขุ. หลักพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

สุนทร ณ รั้งสี.ศร. พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. คำบรรยายพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. พุทธวิธีวิปัสสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

เสามนต์ โปตระนันท์. พ.อ.พ.พระไตรปิฎกฉบับย่อ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

แสง จันทร์งาม. พุทธศาสตร์วิทยา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บรรณาการ, ๒๕๔๔.

อนันต์ อุปลิตตะ.พระ. วิมุตติมรรคทางแห่งความหลุดพ้น. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เดลีดีไทยจำกัด, ๒๕๔๕.

อัศร ศุภกเศรษฐ์. อริยศาสตร์คู่มือเข้าอริยภูมิ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์หทัยทิพย์, ๒๕๓๕.

ประวัติผู้วิจัย

สถานเดิม	พระประชิด ธมมวโร นามสกุล ผาคากแดด เกิดวันที่ ๒๗ เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ณ บ้านเลขที่ ๓ หมู่ที่ ๖ บ้านหาญหก ตำบลหัวโทน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
อุปสมบท	อุปสมบทวันที่ ๑๒ เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ ณ วัดไตรภูมิคณาจารย์ บ้านตากแดด ตำบลหัวโทน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ ได้ย้ายสังกัดวัดไปอยู่วัดเจริญราษฎร์ ตำบลสระคู อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
การศึกษาด้านปริยัติธรรม	สอบไล่ได้นักธรรมชั้นตรี, โท, เอก, พ.ศ. ๒๕๑๘, ๒๕๑๙, ๒๕๒๐ เมื่อวันที่ ๑ เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ ได้รับตราแต่งตั้งให้เป็น ครูสอนพระปริยัติธรรมประจำสำนักเรียนวัดเจริญราษฎร์ ตำบลสระคู อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
การศึกษาสายสามัญ	สำเร็จการศึกษามัธยมศึกษาตอนต้นเมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๑ สำเร็จการศึกษาประกาศนียบัตรพิเศษวิชาการศึกษา พ.ศ. วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๕ สำเร็จการศึกษาประกาศนียบัตรประโยคครู พิเศษมัธยม พ.ม. วันที่ ๓ เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ สำเร็จการศึกษา พุทธศาสตรบัณฑิต คณะครุศาสตร์ วิชาเอกการบริหารการศึกษา วันที่ ๓๐ เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ- ราชวิทยาลัย
ปัจจุบัน	อยู่วัดหิรัญญูจิวรวิหาร ถนนประชาธิปก แขวงหิรัญญูจิ เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐ เป็นครูสอนพระนวกะในเทศกาลเข้าพรรษา และครูอบรมศูนย์พัฒนาเด็กเล็กวัดหิรัญญูจิวรวิหาร